कर्त्तव्यात
निाल

वैशेशिकसूत्र·भाष्य

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ऊर्द्ध्वबद्धजटाजूटकोटिक्रोडक्रीडत्सुरापगी । नमामि यामिनीकांतकांतभालस्थलीं हरं ॥ यास्त्री
[illegible]शेषिके तत्र सम्यग्व[illegible]हितौ स्फुटं । कणाद[illegible]स्थानां तां मम मनः सदा ॥ सूत्रमात्रावलम्बेन निरालम्बेपि [illegible]
[illegible]तः । धीरबालवन्मा[illegible]सिद्धिमेष्यति ॥ तापत्रयपराहतो विवेकी कि[illegible]तापत्रयनिवृत्तिनिदानं मुमुक्षुर्दानाना
नाकृति[illegible] [illegible]तत्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलयन् [illegible]
[illegible]कणादमुनिमुपसद्य [illegible] [illegible] ज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नं [illegible]
[illegible]साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्वज्ञानमेवात्मतत्वसाक्षात्कारद्वारा [illegible]परमः [illegible]नासि कुत्सतश्च निवृत्तिलक्षणात् [illegible]
[illegible]तेषाम[illegible]नसेत्स्यतीति [illegible]स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशन्[illegible] [illegible]लक्षण
[illegible] [illegible] [illegible]प्रतिजानीते ॥ ॥ अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ अथेति शिष्या
[illegible] अतइति यतः [illegible] [illegible] यद्वा अथशब्दो मंगलार्थः १
[illegible] ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ [illegible] कंठं भित्वा [illegible] तेन मांगलिकावुभाविति ॥ युक्तं चैतत्कथम्

२

[illegible] [illegible]कर्तव्यता कस्मान्मंगलस्य वैशेषिकशास्त्रे [illegible] यतो महाम[illegible] नैर्मंगलानाचरितमेवाच
ते । न च कृतमंगलस्यापि फलादर्शनादकृतमंगलस्यापि फलदर्शनात् [illegible] [illegible]प्रेक्षावान्प्रवर्त्तते इति वा
[illegible] [illegible]कस्यापातत फलादर्शनमात्रेण कारणत्वशंकापि न चैहिकमात्रफलत्वान्नियमाभावात् न हि शिष्टाचारानुमित
[illegible] [illegible]कमात्रफलत्वानुपपत्तेः कारीर्यादेस्तु तथा कामनयैवानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वं अत्र च समाप्ति
[illegible] नवविघ्नध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु स्वकारणादेवेति वाच्यं तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्समाप्तेस्तु सुखसाधन
[illegible] उपस्थितत्वाच्च किं च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्मनाशादिपारगमादिना
[illegible]धात्रेवारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबंधकदुरितध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि
[illegible]स्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मंगलत्वानि [illegible] किंच मंगले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवमी

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वै॰ नस्य कारणता । तदुक्तं श्रौतात्संयोगात्कर्मणः फलावश्यंभावान्न प्रमादोऽस्तीति । अतएव किं कालान्तरभाविकारणं कारणमेव
२ फलानीति नियमस्यैवमादिककारणत्वात् । विकल्पे वैजात्यकल्पनैव वैजात्यमेव । यत्रान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र
फलपूर्वभावनियमो ग्राह्यो न तु वेदोपि तत्र व्यतिरेकेनाग्रह्यगुरुत्वेनानुपस्थितेः सा च समाप्तिमङ्गलस्य समाप्तिं प्रति बाधकरूपकीर्ति
नथ्यविवारः समाप्तिश्च यस्मिन्ननुष्ठिते सम्पूर्णमिदं कर्मेति प्रमा सा च ग्रन्थादौ चरमवाक्यजन्यज्ञानं यागादौ चरमाहुतौ
यद्यपि देवतैव तेत्तु संयोगः ग्रामगमनादौ ग्रामचरणसंयोगः एवं तत्र ज्ञानरूपणीयमिति मङ्गलस्य तु समाप्तौ वैजात्यकल्पनेपि
नान्वयव्यभिचारः मङ्गले वा विघ्नध्वंसद्वारकसमाप्तिफलकं कर्म तच्च देवतानमस्कारादिरूपमेव स्वतः सिद्धविघ्न
भावस्थलेपि सामान्यतोगृहीतस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वस्यानपायात् । नमस्कारादीनां तादृशस्यैव विघ्नध्वंसद्वारकत्व
प्राप्तेर्न व्याप्तिरिति दिक् ॥ अथ प्रतिज्ञातमर्थमाह ॥१॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ अभ्युदयस्तत्त्वज्ञा
नं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिस्तदुभयं यतः स धर्मः अभ्युदयकारकं निःश्रेयसमध्यपदलोपी समासः पंचमी तत्पु २
रुषो वा स च धर्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते यदि तु निदिध्यासनादियोगमात्रो धर्मोऽभीष्टमेव तदा वार्तिकेन रूपः । वार्तिककृतस्तु

शुरी १

भ्युदयः सुखं निःश्रेयसमनेककालीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः प्रमाणीय धर्मे शरीरं देवदत्तादिकं नोत्कृष्टविशेषगुणप्रेरित
देहापूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तादृशनिर्मितस्य ग्रावादत्वाद्धः । तदेतद्व्याख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्याम व्यापकत्वादर्वाची
नरूपास्ति यस्तेतस्मात् को धर्मः किंलक्षणकश्चेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते न
ध्याव यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं च पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति लब्धं तेन
सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येषामधीनत्वेन पुरुषार्थयोः
स्तु रूपार्थत्वात् सा चामिष्टत्वे च दुःखाभावस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वं । न तु निमित्तलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा विषयत्वेन
दित्यच्च ब्याति प्रमाणो अक्षोरेव प्रमाणापेक्षया तद्वारणाय अन्यतमाधानादपुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रोत्पत्तेः निःश्रेयसहेतु
वरूपकत्वादनन्तत्वं उदितेजुहोत्यनुदिते जुहोतीति समया व्युषिते जुहोतीति विधेः प्राप्तपराहितादिकालमौतो व्याहन्यतीश्यावो
स्या कृतिमभ्यवहरति यदुदितेजुहोति शवलोऽस्या कृतिमभ्यवहरति यदनुदिते जुहोति श्यावशवलावस्या कृतिमभ्यवहरतो
धर्ममयाधर्षितेजुहोतीत्यादिना तथा त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेत्यनेन पुनरुक्तत्वात् प्रसादिधेन्यो त्रिरुक्तारणाभिधानात्

न्या जोतकल्कमेव · न वाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किंचिदस्ति · निष्प्रत्यूहो विप्रलिप्सातोऽपि निर्दोषत्वमपि संदिग्धं · पौरुषेयत्वेनु चम
३ भ्रमादिविप्रलिप्सोपदात्वसंभावनया प्रामाण्यमपि संदिग्धमेवेति निःश्रेयसीनया तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्मं घटो सर्वमेतदाकु
लितमत आह · ॥ ३ ॥ तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यं ॥ तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति · यथा · तदप्रामाण्यमनृत
व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते · तथा च · तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात्प्रण
यनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं · यद्वा तदिति संनिहितं धर्ममेव परामृशति · तथा धर्मस्य वचनात्प्रतिपादनादाम्नायस्य वेद
स्य प्रामाण्यं · यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः · ईश्वरस्य तदाप्तत्वं च साधयिष्यते · यद्वा का
[illegible]व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति · तत्रानृतत्वं जन्मान्तरीयफलाकल्पने कर्मसाधनवैगुण्यात्साधनीवा [illegible] कर्म
[illegible]फलाविश्रम्भो नावनिश्चयात् · न च कारीरीवदैहिकमात्रफलत्वं · तत्र हि [illegible] संजीवनकामस्याधिकारः · पुत्रेष्ट्यनुष्ठ
प्रमा काम[illegible]विशेषात् । न च व्याघातोऽपि उदितानुदितहोमविशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकालहोमानुष्ठाने श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरतीत्यु
क्त्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् । न च पुनरुक्ततादोषोऽपि · एकादश सामिधेनीः प्रकृतौ पाठात् · पञ्चदशत्वबाधकं [illegible] सामिधे

न्वाह सामिधेनीनामेकादशानां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्त्रिरभिधानात् ॥ शिष्याकाङ्क्षा
नुरोधेन स्वस्य तदुपयोगिलक्षणतश्च धर्मं व्याख्यायाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनाय सूत्रं ॥ ४ ॥ धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्य
विशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं ॥ एतादृशतत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसे हे
तुत्वमिदं आपूरितं · तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनान्वयापत्तेः सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्व
समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् · तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः · शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापार
[illegible]रिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धोऽवगम्यते ·
[illegible]सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसमविनाभि[illegible]शास्त्रे प्रवृत्तिः · सोऽस्माकमस्तु नेष्टतीताप्रमाणावपवशास्त्रे प्रवर्त्तते · निःश्रे
[illegible]मायोति कीदुःखनिवृत्तिः दुःखनिवृत्तेश्चात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमा
नाधिकरणानां [illegible] विशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा · अशेषविशेषगुणध्वंसावच्छिन्नदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः · न चाप्रामाण्यत्व
[illegible]दुःखाभावः [illegible] दुःखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् न च तस्य प्रागभावत्वव्याहतिः प्रतियोग्यजनकाभावत्वेन प्रागभा

वत्वात् जनकत्वंच स्वरूपयोग्यतामात्रं नहि प्रागभावस्य समसामग्रीये नतस्मिन्सति कार्यमवश्यं भवेत् तथासति कार्यस्या
प्यनादित्वमेव स्यात् तथा च यथा मण्डूकादिविरहादियैतत्कालीनाजीजनत्वं प्रागपितद्विरहान्नतजनयिष्यति एतत्तु दुःखप्रया
पारादित्वेप्यपि प्रागभावपरिपालनपरतात्पर्यात् । अतएव गौतमीये द्वितीयसूत्रे दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्त
रोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापा
येप्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायो जन्मापाये च दुःखापाय इत्यपायो ध्वंसः किं त्वनुत्पत्तिः सा च प्रागभाव एव । न च प्रतियो
न्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि हि प्रत्यवायध्वंसवद् दुःखानुत्पत्तिरपेक्षितत्वात्
लोकेप्यहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्यं
ताभाव एव मुक्तिः स च यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते सिद्धिश्च तस्य दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःख
ध्वंस एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन्सति च दुःखासत्ता भावत्वप्रतीतेः एवं च सति दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरति इत्यादिश्रु ४
त्युपपादितासवतीत्याद्दुः तत्र दुःखासत्ता भावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च नतत्सम्बन्धित्वे परिताभावापत्तेः । दुः

दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति श्रुतेस्तु ।

खप्रागभावस्यैव कारणाविघटनेन सुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् । नन्वयं पुरुषार्थः निरूपाधीच्छाविष
यत्वाभावात् दुःखकाले सुखे तावन्नोपपद्यत इति सुखार्थिना मेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेत् न वैपरीत्यस्यापि सुवच
त्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधिकीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमात्मने वाय
विषोद्बन्धनादौ प्रवृत्तेर्दर्शनात् । न तु पुरुषार्थोप्ययं ज्ञायमानः मुक्तेस्तादृग्दुःखाभावस्य ज्ञायमानत्वे च नास्ति अन्यथा मूर्छा
द्यवस्थायामपि प्रवर्तेतेति चेत् न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्याज्ञेयत्वानुपपत्तेः आस्तिक्यश्रुतिः दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्च
रतीतिमेवादित्वाति मत्वमेतीत्यादिका अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि
न च मन्दुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारेणाक्रमणात्तद्विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यतापि योगिनां योगजधर्मबलेनागामिनोपि दुःख
ध्वंसस्य प्रत्यक्षतोपगमात् अथापि तुल्यायव्ययतया नायं पुरुषार्थः दुःखवत्सुखस्याप्यपहानेः द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वा
दिति चेत् न वीतरागाणां दुःखबुद्धिं तन्नीकृत्य सुखरूपघोतिकामात्रेऽर्थिप्रत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । नन्वेवमपि दुःखनिवृत्तिर्न
पुरुषार्थः अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतस्य दुःखस्यातीतत्वात् वर्तमानस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरि

दी० न्या०
५

तिचेत् न हेतुत्वे देहरूपव्यापारात् प्रामाण्यस्थिरत्ववत् तथाहि स वासनेभिर्ध्यातानीसीसारहेतुसत्तुबेदस्यात्मतत्त्वज्ञानात् ध्वं
सानैव योगाविर्भावसामग्रीति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिर्न तु दुःखाभाव इति चेत् न नित्यसुखे
प्रमाणाभावात् भावे वा नित्यतदभिव्यक्ते मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् अनित्यत्वे कार्यत्वेन तन्निवृत्तौ पुनः संसारा
पत्तेः । बुद्ध्यात्मनिर्जीवात्मलयो मुक्तिरिति चेत् न लयाय घेथी नादृष्टदावाधात् नहि ख्यमेकं भवति । लिंगशरीरापगमेलि
मालिंगं चैकादशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य वा विगमो लय इति चेत् न यतावता दुःखमात्रस्याविरहस्योक्तत्वाद् दुःखाभावमुक्तम्
क्तिरिति पर्यवसानात् एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा वा विज्ञानसुखात्मक इत्येकदेशिमतमपास्तं आत्म
नो ज्ञानत्वे सुखत्वे च प्रमाणाभावात् न च नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिर्मानं तस्या ज्ञानवत्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भ्रम
ताहि अहं जाने अहं सुखी ति प्रतीतिर्नत्वहं ज्ञानमहं सुखमिति । किं च ब्रह्मण इदानीमपि सत्त्वान्मुक्तसंसारिणोरविशेषापा
तेः अविद्यानिवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणश्चानित्यत्वे नासाध्यत्वात् तस्या ज्ञानकार्यतया तत्कालकत्वे साध्यत्वादेवमानंदस्या ५
पित्वादात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव । न च नित्युपरमे वाक्ये संततिमुक्तिः दुःखादिलक्षणस्योपक्षय

न्या २

डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

विगमो यदि निरूप्यत्वं तदा तन्मात्रस्यैव पुरुषार्थत्वाविच्छिन्नसंततेरनुवृत्तौ प्रमाणाभावात् तदनुवृत्तेरपि शरीरादिसाध्यत्वेन सं
साराद्यनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तरूपा निःश्रेयसमिति ॥ तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी सा धर्म्यवैध
र्म्याभ्यामिति प्रकारे तृतीया तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मो वैधर्म्यं व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि क्वचित्साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं वैधर्म्य
मपि कैश्चित्साधर्म्यं तथापि तद्रूपेण ज्ञानं विवक्षितं । अत्र षड्द्रव्यादयः पदार्थानामुद्देशः एव विभागः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिक
संख्याव्यवच्छेदफलकस्तेन षडेव पदार्था इति नियमः पर्यवस्यति स चानुपपन्नः व्यवच्छेद्यस्य पदार्थान्तरस्याप्रतीतौ नियमानुप
पत्तिः प्रतीतौ च व्यवच्छेदानुपपत्तिः । ननु नायमन्ययोगव्यवच्छेदः किंत्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु षड्लक्षणायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न
पदार्थत्वेन प्रसिद्धपदार्थानामयोगप्रसक्तेरसंभवात् अन्यस्य वाप्रतीतेरेव । किं च लक्षणानां मिलितानामयोगो व्यवच्छेद्यः प्र
त्येकं वा आद्ये मिलितानामयोगस्य सर्वत्रैव व्यवच्छेदानुपपत्तिः अन्त्येऽपि प्रत्येकमयोगस्य परस्परं सत्त्वे अतिव्याप्त्यैव अनुपपत्तिरेवेति चेत् न अ
तिरिक्ताभावाद् रूपादिषु पदार्थेषु परानभिमतेषु द्रव्यादिषड्लक्षणायोगः प्रसक्तस्तद्व्यवच्छेदो नियमार्थः तथा च षडेव पदा
र्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु पदार्थेषु षट्सु लक्षणेषु अन्यतरलक्षणायोगो नास्त्येव न त्वयोगः इत्यर्थः तत्र विशेषणसंगतस्यान्यय

न्या

डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI

…णावच्छेदो विशेषणसंगतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासंगतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्त्वावश्यतीयते तत्र शक्तित्रयमेवकारस्य
६ स्येत्येके अवच्छेदमात्रे शक्तिरयोगान्ययोगात्यन्तायोगस्य व्यवच्छेद्यास्समासे व्यवहारबलात्प्राइत्यपरे ॥ धर्म्मविशेषप्र
सूताद्विति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदिन्तु तत्त्वज्ञानमेवेनेनति तत्त्वज्ञाने शास्त्रमुच्यते तदा ध
र्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादवशात् कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति । नु
तत्त्वज्ञाने नात्मसाक्षात्कारस्य विवक्षितत्वात् तस्यैव सवासनामिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् तमेव विदित्वा ति मृत्युमेति नान्यः प
न्था विद्यतेऽयनायेत्यत्र द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यत्र वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् परम्परया तु तत्रापि तथा च शास्त्रात्म
नानादिध्यासनादिपरंपरयेति तत्त्वज्ञानाद्धेतिहेतुरूपं वक्तव्यस्यैवाभिधानात् ॥ इदानीमपवर्गसाधनतया सर्वपदार्थानुपयुक्तया वक्ष्य
माणानुद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागी विशेषोद्देशं च कुर्वन्नाह ॥ ॥ पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि
॥ इतिकारो व्यवस्थार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न्यूनानि वेत्यर्थः । न तु विभागबलादेव न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदसिद्धिः ६
किमितिकारेणेति चेत् न उद्देशमात्रपरतयापि मूलस्य नवैवेति भागतात्पर्यस्य कारणार्थमेवेति करणात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य

चात्रैवान्तर्भावात् अन्धकारस्य बाधकत्वेन दर्शयिष्यमाणत्वात् तावत्कृत्याद्यनादेतदवस्थावसेयं । अथ नामासकरणेनैव सर्वेषां प्राथ
म्यप्रदर्शनाय लक्षणमेतेषां वैधर्म्यावसरे स्वयंकृदेव दर्शयिष्यति । न तु स्वर्णं न तावत्पार्थिवं निर्गन्धत्वात् न जलं स्नेहसांसि
द्धिकद्रवत्वशून्यत्वात् न तेजो गुरुत्ववत्त्वात् अत एव वायुर्नवाकाशादि ततो नवत्वं निषेधति चेत् न आद्ययोरनाभासत्वे क
नीयरसस्वरूपासिद्धत्वात् परीक्षितसाधनहेतोः स्वरूपासिद्धिश्च । साधयिष्यते वस्तु नार्मतैजसत्वमिति ॥ गुणत्वेन रूपादिगुणा
नामर्थद्रव्याश्रयत्वं द्रव्यत्वेनाधिद्रव्यानिकृष्टप्रत्वं द्रव्यत्वजकत्वं वेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशो विभागं चाह ॥ ॥ रूपर
सगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ चकारे
ण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान्समुच्चिनोति तेऽपि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कृतो नोक्ताः गुणत्ववाभियं यथा
स्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति । रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीनत्वपरस्परं गन्धस्पर्शैः समानाधिकरणानां सुव
नार्थं समासः संख्यापरिमाणयोः समानकालीनसंख्यापरिमाणसामानाधिकरण्यापत्त्युवनाय समासो बहुवचननिर्देश
श्च । यद्यप्येकत्वसमानाधिकरणं नैकत्वान्तरं न वमहत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणमहत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योन्य

सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादीनां वा विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यस्यैव । पृथक्त्वं च यद्यपि द्विपृथक्त्वा
दिसमानाधिकरणं तेन संख्यावद्बहुत्वे नैव निर्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिविषयत्वेन तु संख्यातो वैधर्म्यसूचनायैतु मेकवचन
निर्देशः । संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूपणतया दिक्कालालिंगत्वाय
थासूचनाय द्विवचनं बुद्धीनां विद्याविद्याभेदेन बहुत्वसूचनाय संख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय च बहुवचनं
सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदैककार्यजनकत्वमविशेषेण वा इष्टो व्यायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनीयत्वं
प्रयितुं द्विवचनं इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां वाहिनिषिद्धगोचराणां दशविधानां
गुणान्तरैस्तु दशविधानां वा पापहेतुत्वमाजसीयाय बहुवचनमित्यर्थः ॥ यद्वा रूपरसगंधस्पर्शा भोतिकेंद्रियव्यवस्थापकत्वज्ञा
पनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा समस्योक्ताः । संख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं
बहुत्वेनाभिधानं । पृथक्त्वं तु संख्यावद्बहुत्वेनैवं स्यादपि बहुत्वे चेति सूचनार्थमवधिज्ञानकजनीयत्वे संख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय
मपृथगभिधानं परिमाणं तु ह्रस्वत्वदीर्घत्वादि विप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्योन्याविरोधज्ञापनाय द्विवच

नं । परत्वापरत्वयोर्दैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसूचनेन चतुष्ट्वापत्तौ गुणविभागोऽन्यूनः स्यादिति द्विवचनमिति साध्य
त्रेयी । एतेषां च लक्षणमग्रे वक्ष्यते ॥ कर्माणि द्रव्यतन्त्रतया गुणे जन्यतया च न्यापि द्रव्यसमवायाद्वा प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधाना
नंतरं कर्मोद्देशविभागावाह ॥ ॥ उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुंचनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ इति सूत्रार्थः भ्रमणादे
रपि गमनादव्यतिरेकात् । उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुंचनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्यापरजातयः । नन्वे
वं तत्तुल्यपदी गमनमपि कर्मपर्यायत्वात्सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्दृष्टत्वात् उत्क्षेपणत्वादीनां च तत्तत्परस्परविशेषतायाव समानाधिकरण
त्वात् सामानाधिकरणाद्गुणवाद्यत एव कर्मत्वव्याप्याजातय इति चेत् सत्यं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानं तु भ्रमणादेव
नस्यंदनोर्ध्वज्वलनमनोत्क्रमणादिभिन्नाभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामेकेन शब्देन संग्रहणार्थं यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्यापरैव
जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिषु च गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यद्यपि गमनप्रयोगस्तथापि भाक्तः नहि
द्रव्याश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेकगुणादुत्पन्नस्याधारणो धर्मः गमनत्वजातेस्त्वनियतदिग्देशसंयोगविभाग
कारणत्वमेव व्यंजकं तच्च भ्रमणादिषु सर्वत्रेति गमनग्रहणेनैव तेषां ग्रहणमिति निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिकास्तु न जातिः पक

ष्मि त्रेव कर्म्माणि। अथापवरकान्तरादपवरकान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचिद्द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचिन्निष्क्रामतीति तत्र जाति
संकरः स्यात्। तथा प्रमयादरेकस्यानन्तरप्रणाग्मानिष्क्राम्यापरस्य प्रविशतो निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिभेदा
भानैवैतदध्यवसेयम्। उत्क्षेपणादौ तु मुसलमुत्क्षेपणमुत्क्षिपामीतीच्छा जायते ततः प्रयत्नस्तेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकार
णाद्धस्ते वा तदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तेनाहस्तादसमवायिकारणात् मुसलेऽप्युत्क्षेपणाख्यं कर्म ततऊर्ध्वमुत्क्षि
प्तयोर्हस्तमुसलयोरवक्षेपणेच्छाजनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्तेऽवक्षेपणं युगपदेव हस्ते मुसले चावक्षेपणं मुद्गरखलपातानुकू
लोऽभिजायते ततो हठतरसंयोगाद्धस्तकस्मान्मुसलस्योर्ध्वगमनं भवति तत्र नैव प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव मुसल
स्योत्पतनं तत्र गमनमात्रं न तूत्क्षेपणं मालकस्तूत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुलोमप्रतिलोमवायुद्वयसंघट्टवशाद्ध्वजस्योस्त
रप्रेरितत्वात् तूलकादावुत्क्षेपणाख्यव्यवहारो भाक्तः एवंभूताद्द्वयसंघट्टवशाज्जलोर्ध्वगमनेऽपि। एवमुत्क्षेपणावक्षेपणाख्यव
हारः शरीरतदवयववर्त्तेष्वेव मुसलतोमरादिष्वेव मुख्यः भवति हि कुत्रामुत्क्षिपामि तोमरमुत्क्षिपाम्येव भवतीत्यपि। ८
आकुञ्चनन्तु सतस्वेतावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामारम्भकसंयोगोत्पादकं वक्षाद्यवयविकौटिल्योत्पादकं

म॰ नाम १

मिति। यतो भवति संकुचतीति पद्मं संकुचयति वस्त्रं संकुचितं वर्मेति प्रत्ययः। एवमवयवानां पूर्वोत्पन्नानामारम्भकसंयोगविनाशकावि
भागजनकं कर्म्म प्रसारणं यतो भवति प्रसारयति वर्म विकसति पद्ममित्यादिप्रत्ययः। एतद्दृष्टयन्तित्रीन्द्रियकर्म्मता ततस्सर्वक्राम
न विशेषः। तत्र भ्रमणं प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्ते कर्म कर्मवता च हस्तेन नोदनाख्यसंयोगाद्घट्टनात् चक्रादौ तिर्यक्संयोगा
नुकूलं कर्म्म। एवं भ्रमस्पन्दनादीनामपि गुरुत्वद्रवत्वपतनप्रतिबन्धकप्रयत्नवदात्मसंयोगकारणकं कर्म्म गमनम्। एवं रेचनाद्य
पि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यते चाग्रे। तदेतेषां कर्म्मणां विहितयागदानस्नानादिषु धर्म्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वेन
निषिद्धदेशगमनहिंसाकुलीजाभक्षणादिषु चाधर्म्मप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति॥ द्रव्यादीनामुद्देशक्रमेणा
नीतरेषां तत्र त्वधर्म्मत्वस्ततत्त्वज्ञानानुकूलतया प्रथमं शिष्याकाङ्क्षितत्वात्सामान्यादिपदार्थत्रयस्योद्देशात्प्रागेव त्रयाणां साध
र्म्यमाह॥ ॥ सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषः॥ विशेषे सत्यप्ययमविशे
षोंऽशतः साधर्म्यपरः। सदिति सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात्। अनित्यमिति ध्वंसप्रतियोगि
त्वं नित्यपरमाणवाकाशादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगित्वं त्रिपदार्थाविनाशकोपाधिमत्त्वं विवक्षितं द्रव्यवदिति द्रव्ये

सा... क... भा॥ ... न चैद्रव्या... त्रयाणां॥ २
भा॥२

स्या

समवायिकारणत्वम्‌ स्तीति द्रव्यवत् एतावतापि परमाणवादीनामस्तीति द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
विवक्षितं कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं कारणमिति ज्ञानेतरकार्यान्यतपूर्ववृत्तिजातीय
छागृपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तेन स्वसाक्षात्कारविषयत्वेन कारणगोत्वादीनामतिप्रसक्तिर्नवा पारिमाण्डल्यादावजनके व्या
प्तिः सामान्यविशेषवदिति सामान्यमद्विशेषान्योन्याभाववृत्तिकतया द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिमत्त्वमित्यर्थः नन्वगगनादावाकृ
ष्टपदानस्पृष्टत्वमिति धर्माधर्मजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतिव्याप्तीतिचेत् न अव्यवच्छेदकतामात्रेणाजातीवविनियोगात् गु
णत्वकर्मत्वेतर स्वसमवायिशब्दान्तिवेयत्वमपि त्रयाणां साधर्म्यमिष्टव्यं यदि तु कार्यत्वानित्यत्वे कारणतानैव कारणत्वं वा
न्यत्रापारमाणुत्वादिस्य शविप्रशस्तदेवाकार्यस्य वास्थितिमा धर्मयुक्ता तसापदार्थविभाजकोपाधिमत्तयानादि शेष्य सूत्रा
करीमाश्रयाणां गुणाजनकत्वं गुणाजन्यत्वं वान्यत्रानित्यद्रव्येभ्यः ॥ इदानीं द्रव्यगुणयोरेकसाधर्म्यमाह ॥ ॥ द्रव्यगुणयोः सजा
तीयारम्भकत्वं साधर्म्यं ॥ एतदेव सूत्रेणैव स्पष्टयति ॥ ॥ द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं ॥ स्वीयावयविद्र ९
व्यद्रव्याणि तथावयविगुणानां द्वित्वादिरूपपरत्वापरत्वादीन गुणाश्च विजयसजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं द्रव्यं सजातीया

रम्भकत्वं साधर्म्यं द्रव्यं सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेनाजनकस्थलीनामपरमाणु
तः ॥ ननु कर्मणा कुतो न कर्मान्तरमारभ्यते इत्यत आह ॥ ॥ कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ विदिरियं ज्ञानार्थो सत्तार्थो वा दि
वादिः नन्वसत्ता जिवार्थी सजातीयारम्भकद्रव्यगुणयोरिव साध्ये कर्माणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इदमत्राकूतं कर्म य
दि कर्मजनकं स्यात् तदोत्पन्ने नैसर्गमेवजनयेत् शब्दवत् तथाच पूर्वकर्माणैव यावत्संयोगि द्रव्यं न्योविभागे जाते द्वितीयकर्म
जनसह विनाशे जनयोरिद्र भागस्य संयोगापूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्राधिकरणे नुत्पन्नत्वात् । विनाशाजन
नेनु कर्मजन्यकर्मणः नवकर्मान्तरे कर्मोत्पत्तिर्नायिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य क्षेपायोगादुपेक्षणीयोत्तरसंयोगात् पूर्व
संयोगनाशकविजनकविभागजनकत्वानुपपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेपि जननेनतथैवउत्तरसंयोगोत्पन्ने ॥ रु
कालकर्मनाशकालएव । तथाच सुष्ठूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत इति ॥ गुणकर्मणोर्द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ॥
॥ ॥ न द्रव्यं कार्यं कारणं च वधति ॥ द्रव्यं न कार्यं हति न वा स्वकारणं हति कार्यकारणभावापन्नयोर्द्रव्ययोर्न वध्यघात
कभावो नास्तीत्यर्थः आश्रयनाशारम्भकसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादिति भावः । वधतीति सौत्रो निर्देशः ॥ गुणस्य

वै° व्या° कार्यकारणाविरोधित्वमाह ॥ ॥उभयथा गुणाः ॥ कार्यवध्यः कारणवध्यश्चेत्यर्थः आद्यशब्दादिद्वित्वादीनां कार्यवध्य-
१० त्वं चरमस्य तु कारणवध्यत्वं उपान्त्यशब्देन चरमस्य नाशात् ॥ गुणानां कार्यकारणाभ्यां विरोधित्वमुक्त्वा कर्मणः का-
र्येणाविरोधित्वमाह ॥ ॥कार्यविरोधि कर्म ॥ कार्यं विरोधि यस्येति बहुव्रीहिः स्वजन्योत्तरसंयोगनाश्यत्वात् कर्म-
णः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं नियतमेव गुणकर्मणोः स्वनियमः आश्रयनाशासमवायिकारणनाशनिमित्तनाश-
विरोधिगुणानां नाशकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन साधर्म्यं त्रयाणामभिधाय येषां त्रयाणां लक्षणप्रकरण-
मारभमाण आह ॥ ॥ क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ क्रियावद्गुणवच्च विधीयते यस्मिंस्तत् क्रियागुण-
वत् । अत्र लक्षणशब्दश्चिह्नवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकव्यतिरेकिलिङ्गविशेषवचनश्च लक्ष्यतेऽनेनेति ल-
क्षणमिति करणव्युत्पत्तेः तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्याणि दृष्टानि लक्ष्यन्ते गुणवत्त्वेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्यावर्त्त-
द्रव्यमिति लक्ष्यते तत्र समानजातीयाः भावत्वेन गुणादयः एवं असमानजातीयश्चाभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणव- १०
त्त्वात् यन्न गुणादिभ्यो भिन्नं तन्न गुणवत् यथा गुणादीनि गुणवत्त्वं [illegible] लक्षणे व्यतिरेकिनास्ति तथापि गुणानां

[illegible] गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणवत्त्वं तन्नाभावविरोधित्वात्

भावविरोधित्वात् एवं समवायिकारणत्वमपि यथासंभवमिदमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणम् । नच साध्याप्रसिद्धिः गुणादि-
भेदस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचांशतः सिद्धसाधनं घटत्वावच्छेदेन तत्तद्भेदस्य सिद्धत्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्य-
त्वात् प्रकृतावच्छेदकभेदेन सिद्धसाधनं यथा अनित्यो वाङ्मनसे इत्यत्रेति कोविदः तत्र प्रकृतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचिदपि साध्यसिद्धौ
[illegible] आवश्यकत्वात् । इति शब्दश्चेत्यादिपरः तेन संख्यावत्त्वपरिमाणवत्त्वपृथक्त्ववत्त्वसंयोगवत्त्वविभागवत्त्वा-
न्यपि द्रव्यलक्षणत्वेन सूच्यन्ते ॥ द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ॥ द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारण-
मनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी यद्यपि द्रव्योपि [illegible] अत आह अगुणवानिति तथापि कर्म-
ण्यतिव्याप्तिरत आह संयोगविभागेष्वकारणमिति तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसंग्रहः स्यादत उक्तं अ-
नपेक्ष इति अत्रानपेक्ष इत्यनेन ये गुणाः [illegible] संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः संयो-
गविभागादीनां संयोगविभागोत्पत्तिसापेक्षत्वं नित्यवृत्तिनित्यवृत्ति सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागोभिन्नत्वे
[illegible] समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहितसामान्यवदिति [illegible] गुणत्वात् निर्युक्तं संयोगविभागयोः [illegible]

वै० न्या०
११

कर्मत्वं संयोगविभागकारणत्वेनासाद्धितीयोर्णकर्मधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारणत्वमात्रेण समवायिकारण
त्वेनाप्यसमवायिकारणत्वमितितेषां संग्रहः। यद्वा संयोगविभागासमवायित्वासमवायिकारणत्वशून्यत्वे सामान्यस
मानाधिकरणगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे सति कर्म्माण्येव सत्त्वगुणत्वमेव वा गुणलक्षणं ॥ गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्म्म
णो लक्षणमाह ॥१७॥ एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणं ॥ एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य
तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो ऽस्मिन्नित्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्ष
त्वमनपेक्षत्वं तेन समवायिकारणापेक्षायां संयोगाभावापेक्षायां च नासिद्धत्वं स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा पूर्व
संयोगध्वंसस्यापि स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकत्वात् नित्याव्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मत्वं चलतीति प्रत्ययासाधा
रणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणावृत्तिजातिमत्त्वं वा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणावृत्तिविभागकारणता
वच्छेदकजातिमत्त्वं वा सचायं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः महार्णवेनाविरलदेशीयायाहृदिनापाघृक्षाणां गगनस्याग्रे निराकारि ११
थ्यमाणत्वात् लक्षणस्योपरिष्टसाधनताप्रकारः पूर्ववदेवेति ॥ इदानीं कारणमुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ॥

॥ ॥ द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यं ॥ समानमेव सामान्यमेकमित्यर्थः अनयोरुक्तानामतीतितत्वत्
कार्य्यत्रेव द्रव्यं समवायिकारणं द्रव्यगुणकर्म्माणि त्रीणि कार्याणि वर्त्तन्ताइत्यर्थः द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिम
त्त्वं त्रयाणां साधर्म्यं ॥ गुणासमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यान्तरमाह ॥ ॥ तथा गुणः ॥ गुणासमवा
यिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयः साधर्म्यं द्रव्याणां संयोगो ऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसं
ख्यापरिमाणपृथक्त्वादीनां सजातीयकारणगुणा असमवायिकारणकत्वं बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां मनःसं
योगो ऽसमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणानामग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं कर्म्मणां ज्ञानादनोदनाभि
घातगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं यथास्वमूहनीयं क्वचित्
कस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणकर्म्मणामारम्भकत्वं तद्यथा वेगवत्तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डे तत्र कर्म्म करोति
द्वितूलकं च द्रव्यमारभते तत्र च परिमाणं क्वचिदेको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोगो वेगानपेक्षः प्र
चयाख्यो द्वितूलकं द्रव्यं तत्र च परिमाणमारभते ॥ एकस्य कर्म्मणः क्वचिदनेककार्यकारित्वमाह ॥ २०॥ संयोग

वै॰ न्या॰
१२

विनाशवेगात्कर्म ॥ समानिकारणमित्यनुषंगः द्रव्ये यत्कर्मोत्पन्नं तद्यावद्भिर्द्रव्यैः समं तद्द्रव्यं संयुक्तमासीत्ताव
द्भिरेव शतसंख्यान्विभागान्जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेकं स्वाश्रये करोति·
वेगापदेशः स्थितिस्थापकमपि प्रकल्पयति ॥ ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगजननात्तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि
कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्तित्वादत आह ॥ ॥ न द्रव्याणां ॥ कर्मेति द्रव्याणां कारणमित्यर्थः कुत
इत्यत आह ॥ ॥ व्यतिरेकात् ॥ व्यतिरेकादिति कर्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगे न कर्मणीति कृते द्रव्यमुत्पद्यत इति
·न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं· किन्तु पदवस्यैव कर्म न द्रव्यकारणं· किंच द्रव्यस्य कर्म समवायिकारणं वा निमि
त्तकारणं वा· न तावदाद्यः द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वे
नाश्यत्वेऽवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः· न द्वितीयः· महापटनाशेऽवस्थितसंयोगोपपत्तेरेवोपपत्तेस्तन्तौ निष्कर्म
णामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात् ॥ बहूनामेकं सामान्यमुक्त्वा इदानीमेकस्मिन्कार्ये बहूनामारम्भकत्व
॥ २३ ॥ द्रव्याणां द्रव्यकार्यं सामान्यं ॥ द्रव्येव द्रव्याणीव द्रव्याणि· तत्र द्वाभ्यां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बहुभिरपि तन्तु १२

भिरेकः पट आरभ्यते· नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते· यत्रैकेनैव तन्तुना तानप्रतानौ भवत इति चेत्· न· तत्रैकस्य
संयोगाभावेनासमवायिकारणाभावात्पटानुत्पत्तेः· न चांशुतन्तुसंयोग एवासमवायिकारणं· अवयवावयविनो
रयुतसिद्धत्वेन संयोगाभावात्· आरम्भारम्भकवादानभ्युपगमात्· मूर्तानां समानदेशताविरोधात्· द्रव्यत्वं तावदेव
इति चेत्· न· तत्रैव मायया सिद्धानेन महावयविनस्तन्तोर्नाशात्सावयवविनाशात्तन्तुत्वहानौ तेषामन्योन्यसंयोगात्पटो
त्पत्तेः· तस्य गत्वा नाना मूर्तेषु तन्तुष्वेकत्वाभिमानात् ॥ ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानां च गुणस्तथा किं कर्मणाम
पि कर्म कार्यमित्यत आह ॥ ॥ गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां ॥ कर्म कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्व
साधर्म्यमुक्तं· तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत इति सूत्रे कर्मणां कर्मजनकत्वप्रतिषिद्धमेव तादृशं न द्युत इति ना
न्तः ॥ इदानीं व्यासज्यवृत्तीनां गुणानामनेकद्रव्यारम्भकत्वं दर्शयन्नाह ॥ ॥ द्वित्वप्रभृतयः संख्या पृथक्त्वसंयोगवि
भागाश्च ॥ अनेकद्रव्यारम्भा इति शेषः· द्वित्वादिसमानिव्या द्वितीपृथक्त्वस्वरूपद्वित्वादिपृथक्त्वादिपरं· यथा च द्वित्वादिकाः परा
र्ध पर्यन्ताः संख्याः द्विपृथक्त्वादीनि च संयोगविभागाश्च द्वाभ्यां द्वाभ्यां बहुभिश्च द्रव्यैरारभ्यन्ते· अनेकवृत्तित्वसमीक्षा

ननु द्वयोरेकं कर्म भवेदिति

वै०न्या तत्र सकलान्योन्याभावसमानाधिकरणानि ॥ ननु बहूनां द्रव्याणां गुणानां चोक्तानां यथा व्यासज्यवृत्तित्वं तथा कर्म-
१३ णामपि किं न स्यादत आह ॥ ॥ असमवायात्सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ असमवायादित्यत्र द्वयोर्द्वयोरवृ-
त्तित्वात् तथा च न द्वयोरेकं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदिशौ
नार्थोऽत्र सत्वाद्वचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्तिः स्यात्तदा कस्मिंश्चिदवयवे चलति द्वयोर्द्वयोर्वा बहुषु वा द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्या-
त् न चैवमस्ति तस्मात्कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्व्यक्तिरिवास्यादेव
कस्मिंश्चित् शरीरे चलति करचरणादावपि चलति प्रत्ययात् अमन्यत्राप्यवयविनीति चेत् न अवयविकर्मसामग्र्या अवय-
वकर्मसामग्री व्याप्यत्वात् रूपोपलब्धेः ननु वैपरीत्ये नष्टावयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणा-
कारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न स्यात् कारणकर्मणैव कार्यस्यापि संयोगोपपत्तेः ॥ पुनर्बहूनामेकं कार्यमाह ॥ ॥
॥ संयोगानां द्रव्यम् ॥ बहूनां संयोगानामेकं कार्यमित्यर्थः निस्पर्शानां द्रव्याणामसत्वावयविनां तज्जातीयद्रव्याणां चये १३
संयोगस्ताविरणात् द्रव्यम् ॥ इदानीं बहूनां गुणानामेकं कार्यमाह ॥ ॥ रूपाणां रूपम् ॥ रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपपद-

जं४२

कारणौ कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या तत्तज्जनकत्वाश्रयत्वे च शक्यत्वं
गुणयमपि ... कार्यत्वेन लक्षणा कारणौ कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या तज्जनकत्वाश्रयत्वेन शक्यत्वं ... कारणवर्तिनो कार्यं
स्पर्शाश्रयाणि धर्माः तेन रूपस्पर्शसंस्कारादिकडुकत्वैकत्वैकपृथक्त्वादिसंग्रहः एते हि कारणवर्तिनः कार्य-
षु समानजातीयमेकमेव गुणमारभन्ते द्विधा हि समवायिकारणानां गतिः केचित् कारणे कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या तत्समवायि
ति कारणमिदं समवायिकारणं विवक्षितं तत्र जन्यरूपरूपादित्वं कार्यस्य कार्यस्यैव रूपादित्वं कार्यसमवायप्रत्या-
कारणे घटादितन्तुकपालवर्तिनो रूपकारणकार्यसमवेतं रूपमारभन्ते एवं स्पर्शादयोऽपि कश्चित्तु कार्ये कार्यसमवायप्रत्या-
सत्त्या समवायिकारणत्वं यथा कारणमविशिष्टेन सहित कार्यमविशिष्टेन इत्यस्यैव रूपाद्यपि पार्थिवपरमाणौ अग्निसंयो-
गेन कार्ये कार्यप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥ एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ॥ ॥ गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ उत्-
क्षेपणमेकं कार्यमनेकेषामित्यर्थः अत्र गुरुत्वस्य हस्तलोष्ठादिवर्त्तिनो निमित्तकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य मुसल-
निष्ठोत्क्षेपणस्य गुरुत्वनोदनसमवायिकारणं गुरुत्वप्रयत्नौ निमित्तकारणे अत्रापि तदुत्क्षेपणं पदमनुक्षेपणादा
...कं ॥ ननु मूर्त्तगुणानां गुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्वकत्वमुक्तं द्रव्यकर्मणोस्तु नकर्मका-

मर्त्ते ... प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं ३

रणमित्युक्तं । तथा च कर्मणः क्रियमाणं कार्यमित्यायातं तथा चातीन्द्रियाणां सूर्यादिगतीनामनुमानमपि द्रष्टव्यं लिंग
भावादतः संयोगविभागकारणं कर्मेति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह ॥ ॥ संयोगविभागाश्च कर्मणां ॥ जन्या इति शेषः व्य
क्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः ॥ ननु द्रव्यकर्मणी न कर्मकार्ये इति पूर्वमुक्तं संयोगविभागौ तु संयो
गविभागकार्यावेव तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह ॥ ॥ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारण
मुक्तमिति ॥ कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणो
कारणत्वमुक्तं न तु संयोगस्याप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं इदं तु संयोगविभागाश्च कर्मणामिति सूत्रे व्याहन्यते इति भावः ॥ ॥
इति कणादसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं द्वात्रिंशता सूत्रैर्घटितं समाप्तं ॥ ३२ ॥ ० ॥ ॥ नन्वनेन प्रबन्धेन
न द्रव्यादीनां त्रयाणां पदार्थानां कार्यैकत्वघटितं कारणैकत्वघटितं च साधर्म्यमुक्तं तच्चानुपपन्नं कार्यकारणभावस्यैवासिद्धे
रित्यत आह ॥ ॥ कारणाभावात्कार्याभावः ॥ दृश्यते हि मन्त्रक्रमसलिलसूत्रादौ समवहितेऽपि तन्त्वभावात्पटाभावो बीजा ९४
भावादंकुराभावः सत्वेऽपि घटयोर्बीजांकुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नोऽन्यथा वेमाभावेऽपि पटाभावः शिलाश

तलाभावेऽंकुराभावः स्यात् किं च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि हेतुफलभावमन्तरेणानुपपन्नं नहि किं
चित्कालमसत्वे सति किंचित्कालसत्वं कादाचित्कत्वं भावानां कारणापेक्षामन्तरेणासंभवति तदा हि स्यादेव स्यादेव न तु क
दाचित्स्यात् न हि भावो न भवत्येव वाप्याद्यो भवति नवा स्वस्मादेव भवति नवा निरूपाख्यादेव शशविषाणादेर्भवति किं
तु हेतुत्रयादेः सोपाख्यस्माद्वस्तुनः घटपटादौ कार्यदर्शनादवधक्तकारणमेव कार्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिनिवृत्ती न
स्यातां तथा चानीहं जगज्जायेत नहीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिरनिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण वा निवृत्तिः ननु स
देवोत्पद्यते नासत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिप्रामाण्यात् अतएव सत्वाविशेषेऽपि तन्तुष्वेव पटो न कपालेष्विति
समो न स्यादिति चेत् न परिणामवादिनापि संवृतकारणं कार्ये नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपालेष्विव
तन्तुष्वपि किं न स्यात् किं च यद्यपि मृत्पिण्डकालेऽपि पूर्वमासीदेव तदा तस्याभिव्यक्तत्वे आविर्भाव इति भावावष्कस्य प्रवि
नाशाविति तिरस्करणं स्थाविर्भावतिरोभावौ कारणापेक्षौ तदा घटपटादीनामपि कारणापेक्षैव वा सताभ्युपगन्तव्यं इति
याति यत्तु कारणप्रतिनियमानुपपत्तिरित्युक्तं तत्र स्वस्वभावनियमेनैवोत्तरं स्वस्वभावनियमो न्वयव्यतिरेकगम्यो भवति

वै० न्या० ९५

हिर्दं दृष्टीतरेणानां घटादिदृष्टान्तिद्धादृष्टतीसर्वसाक्षिकोनुभवः एवं चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सहकारिवैकल्य
प्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा कारणत्वं यद्यपि सुवर्णजतत्रीहिनिर्वत्यासौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति नहि यवकरणकयागनि
ष्पाद्ये फले व्रीहिकरणकयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं विकल्पितानामपि कारणीकारणामेव फलैकजातीयत्वमपि द्वयोः कारणत्वोप
पत्तेः तथापि सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं लौकिकसाधारणं कारणत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वं त्वन्वयव्यतिरेकावधा
कारणता लौकिकी नहि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ व्यतिरेकमानं प्रमाणप्रविषयः प्रकृतेरन्वयमात्रज्ञानादेवोपपत्तेः अतएव वि
कल्पेनुमयमशास्त्रार्थ इत्यपि घटते तज्जातीयस्य फलस्यैकेनैवोपपत्तेः परस्यानुष्ठानवैयर्थ्यात् अतएव श्रौतानां
कर्मणां फलावश्यंभावनियमः स्वप्रकाशितागममूलत्वाद्वाक्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषायेत्याचार्याभिधाने च
ज्यथैतात्पर्यकमेव तत्र तार्णारणिमणिस्थलेनु कार्यवैजात्यमवश्यकं तत्रान्वयव्यतिरेकाग्यत्वात् कारणतायां
व्यतिरेकाव्यभिचारस्यावश्यकत्वात् विकल्पस्थलेनु फलवैजात्यकल्पनेराजसूयवाजपेयादावपि वैकल्पिकीका
रणतेति स्यादिति ॥ कार्यकारणभावनियमे वोपपाद्यन्नाह ॥ ॥ ननु कार्याभावात्कारणाभावः ॥ यदि कार्यकारणभाव

डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

नियमो न भवेत्तदा कार्याभावादपि कारणाभावः स्यात् कार्याभावः कारणाभावे प्रयोजकस्तत्र कारणाभावस्तु कार्याभावप्र
योजकः तेन दुःखाभावार्थं जन्माभावे जन्माभावार्थं प्रवृत्त्यभावे तदर्थं च दोषाभावे मिथ्याज्ञाननिवृत्त्ये तदर्थं चा
त्मसाक्षात्काराय मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपोद्घातिकस्यास्य द्विसूत्रकप्रकरणस्य ॥ पदार्थप्रयोगोद्देशलक्षणा
नि तदर्थं इदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह ॥ ॥ सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षं ॥ सामान्यं द्विविधं परम
परं च तत्र परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यतद्विशेषयोरुभयोः लक्षणं बुद्धिरेव अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य
व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य लक्षणमिति द्वयमप्यवाचितं प्रपञ्च्यते तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकमिदं शब्दविशे
षणं विशेषणं सत्यपि परं तु नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति सूत्रेण नैकवद्भावो नपुंसकता च बु
द्ध्यपेक्षमिति लिङ्गेणोवाच्यस्तद्बुद्ध्यपेक्षं तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वाश्रयान्योन्याभाववत्
वसामानाधिकरण्येन परमपि सामान्यं तथा परमपि सामान्यं तथा अपरं तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि लभते यथा द्र
व्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं गुणो न वा कर्मेति विशेषप्रत्ययोपि तत्रैवेति द्रव्यत्वादीनां सामान्यानामेव

डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वै॰ न्या॰ १६

विशेषत्वमपि · ननु विधिरूपं सामान्यं नास्त्येव · अनुगतमतेरतद्व्यावृत्त्यैवोपपत्तेः · न चातिरिक्तगौरयमिति प्रतीतेरगोव्या
वृत्तोयमिति विषयः जातिवादिनापि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युपगमात् · नापि वैशिष्ट्यमतस्यैवाप्रवृत्ते
रनन्यत्वात् गवादिपिण्डप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यावृत्त्यादिरेव · किं च गोत्वं कुत्र वर्त्तते · न तावद्व्यक्तौ · गोत्वव्यक्तेः पूर्वं तस्य गोत्वाभावा
त् · नाप्यगवि · विरोधात् · यत्र वा गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्त्तते · न तावत्तत्रैवासीद्देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः ·
नापि गोत्वमपि तत्र तदानीमेवोत्पन्नं · नित्यत्वाभ्युपगमात् · नाप्यन्यत आगतं · निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् · न चैकस्यैवाने
कस्थनानाव्यक्तिवृत्तित्वं · कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पानुपपत्तेः · न हि कृत्स्नमेकत्रैव वर्त्तते · अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयात् ·
नाप्येकदेशेन जातेरेकदेशाभावात् · तदुक्तं न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्त
तिरिति ॥ सामान्यमाश्रित्य इति स्थानमात्रं येषां गोत्वघटत्वादिद्रव्यगुणकर्मगतमपीति सत्तात्रिकलङ्कः ॥ अत्रो
च्यते ॥ सामान्यमिति सर्वव्यापकमेव · व्यापकत्वमस्य स्वरूपतः सर्वदेशसम्बन्धित्वं · न च देशान्तरे गोव्यवहारापत्तिः · समवायेनैवाभ १६
व्यवहाराभ्युपगमात् · कालेनाप्यादिमत्वेपि कालोनुपचारेनपप्रतीतिव्यवहारः · न च कालो नास्त्येव पि चानेरूपः · मे ज्ञानेदमात्र

२२

नित्यत्वाभ्युपगमादिति चेत् · कालस्य साधयिष्यमाणत्वात् · तथावयवत्र पिण्ड उत्पद्यते · तत्र स्थानमेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातःस
म्बद्धश्च लक्षणः कालः इत्यभ्युपगमात् · पातेन कीदृशा आश्रये वर्त्तत इत्यत्र यत्र यत्र प्रतीयत इत्येवोत्तरं · कुत्र प्रतीयत इत्यत्र यत्रा
वर्त्तत इत्युत्तरं · गोत्वव्यक्तेः पूर्वमपि इदं कीदृशं गासीदित्यत्र तत्पूर्वं नासीदेवेत्युत्तरं · एवं च न याति न चात्रासीदित्यादि परिदे
वनमात्रं · अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमित्यत्र गौरयमिति विधिमुखप्रत्यय एव बाधकः · न चैतदुभयमपि व्याख्यायते · तदुक्तं वि
धितः प्रत्ययोऽन्यापोहे व्यतिरेकात्मकं न शक्तः · न हि गौरयमित्यत्रागोव्यावृत्तिरपि भासते · कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पस्तावदत्र वैध
र्घकस्य सामान्यस्य कार्त्स्न्यं तावदेकदेशो वा · कृत्स्नता ह्यनेकाशेषता सा चैकस्मिन्ननुपपत्ता · गौरयमित्याद्यनुभव एव
तद्विषयो न वस्तुव्यवस्थापनक्षमः इत्यत्र तु वक्ष्यते ॥ प्रशस्तकारस्तु मनिस्थानमात्रं यथा सामान्यमावृत्तौ · तद्यथा तु
गोत्वमिति सामान्यं तदा किमपरा द्रव्यगुणकर्मगतेः सामान्यैः भवतीति · रूपरसादावनुगतधीः सा च जातिव्यवस्थापिकैव · वा
धकाभावात् · रूपत्वरसत्वादिजातिषु · न तावद्व्यक्त्यभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत् · रूपरसादिव्यक्तीनामनेकत्वात् · नापि
तुल्यत्वज्ञानतत्त्वात् · घटत्वकलशत्वबद्धतुल्यत्वं बाधकं · तद्व्यक्तिनानातिरिक्तव्यक्तिकेषु गुणत्वापेक्षयान्यूनव्यक्तिकत्वाद

वै॰ न्या॰ नीलत्वाद्यपेक्षयाधिकवृत्तित्वात् अतएव न संकरः भूतत्वमूर्त्तत्ववत् परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरणे सति जाती
१७ तरेण सामानाधिकरण्याभावात् नाप्यनवस्था। रूपत्वादिजातिसामान्येतरानभ्युपगमात् नापि रूपहानिर्विशेषत्वव
त् यदि विशेषाद्व्यावृत्तित्वे सा तज्जातिमंतः स्युर्गुणाः कर्माणि वा स्युः चित्तवृत्तित्वे सति यदि जातिमंतः स्युर्गुणाः स्यु
रिति यथा विशेषपदार्थस्य रूपहानिस्तथा प्रकृते ऽभावात् नापि समवायत्ववदसंबंधः समवाये समवायानभ्युपगमेऽ
नवस्थानात् यथा तथा प्रकृते तु समवायस्यैव संबंधाभ्युपगमात् यद्यपि समवायत्वजातिबाधको व्यक्त्यभेद एव त
थापि यन्मते उत्पादविनाशशीलानेकः समवायास्तन्मते ऽपूर्वी अभावत्वादितोऽभ्युपगमेवा बाधकाभावात् ॥
विवादपदमनुगतबुद्धिरनुगतनिमित्तसाध्या ऽबाधितानुगतमतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवदिति जातौ मानमिति वृत्तिका
राः तद्विदः ॥ सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ॥३॥ भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात्सामान्यमेव ॥ भावः सत्ता
सा चानुवृत्तेरेव हेतुर्न तु व्यावृत्तेरपि तथा च विशेषसंज्ञां न लभते ॥ केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह ॥ ॥ १७
॥ द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ चकारः पृथिवीत्वादीन् द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीन् गुणगतजातीरुत्क्षे

पणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थः सामान्यं
विशेषाश्चेत्यत्रासमासः सामान्यत्वस्यैव विशेषत्वे यथा ज्ञायेत तदर्थं अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासभ्रमः स्या
त् तथा च सामान्यत्वसाक्षाद्विशेषत्वं न प्रतीयेत । ननु द्रव्याकारानुगतिभानसाक्षिकं न तावद्द्रव्यत्वं पृथिव्यादौ कथंचित्तत्स
त्वेपि वा आकाशादौ तदसंभवात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्यवृ
त्तितया गुणत्वस्य कार्यं नेवच्छेदकत्वात् गुणत्वावच्छिन्नपर्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात् नैवं संयोगत्वावच्छिन्नसमवायि कार्य
कारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः साक्षात् पार्थिवीत्वाद्यवच्छेद्यान्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्या अधिकवृत्तित्वा
त् अवश्यं ह्यवच्छेदकेन भावितव्यमन्यथाऽकस्मिकत्वापत्तेः तत्र परमाणुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणवत्तया द्व्यणु
केषु अवयवासमवायिकारणवत्तयाविभुचतुष्टयस्य सकलमूर्त्तसंयोगितयैव असिद्धेर्मूर्त्तनसीन्द्रियमनःसंयोगाकारणता
वायोत्पत्त्यादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतपवसंयोगाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अतएव संयोगो नास्त्येवे
ति न संयोगस्यापि कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयापि द्रव्यत्वं

वै॰ न्या॰ सिद्धेः स्वप्रतिपदत्वात्· गुणत्वं तु संयोगविभागासमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्ये सामान्यवति यत्कारणा
१८ त्वं तदवच्छेदकतयैव प्रसिद्धमित्येकत्वात्· कर्मत्वमपि प्रत्यक्षसिद्धं द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययसाक्षिकमन्यत्र तु संयोगविभा
गानुमेयं· संयोगविभागासमवायिकारणतावच्छेदकतयापि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्· अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्
त्यागत्यनुमानं· तत्र च देशान्तरस्याकाशादेरतीन्द्रियत्वेपि तत्क्रियाणां संयोगविभागयोरुद्भूतत्वेन प्रत्यक्षत्वात्तदेवा
त्यनुमानं· देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः· अविनाशित्वे द्रव्यत्वे च सति प्राग्दृष्टोपलब्धस्य पुनः पुरस्तादेवोपलब्धत्वात् तथा
प्राप्तिज्ञायमानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्यानुमितयाऽदित्यगत्यनुमानमित्युद्योतकराचार्याः॥ ननु यद्येवं विशेषपदार्थमुद्दिश्य
मेव किं सामान्यविशेषत्वेनाभिधीयत इति शिष्याशंकामपनयन्नाह॥ ॥ अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः॥ अन्त्यविशेषान्
पदद्वयकृत्यायोपलिखितान्वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः· अन्ते अवसाने वर्तन्त इत्यन्त्या यतो न व्यावर्तका
न्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्ते अवसाने वर्तन्त इत्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिकृतः ते १८
ऽपि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति॥ सत्तासामान्यमिति तत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतः सूत्रमवता

रणमाह॥ ॥ सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता॥ इतिकारणप्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारमुपदिशति· तथा च द्रव्या
दिषु त्रिषु सत्सदिति प्रकारको यत्र प्रत्ययः सदिदं सदिदमित्याकारश्च शब्दप्रयोगो यदधीनः सा सत्ता॥ ननु द्रव्यगुणकर्म
भ्यः पृथग्भावेन क्वापि सत्ता नानुभूयते· तो द्रव्याद्यन्यतयैव सत्ता· यतो हि यद्भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनानुभूयते यथा घ
टः पटात्· न च सत्ता ततो भेदेनानुभूयत इति तदात्मिकैवेत्यत आह॥ ॥ द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता॥ द्रव्यादयो
ऽननुगताः सत्ता चानुगतेति तदा वाननुगतत्वानुगतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्यासिद्धत्वात्· यत्तु तेभ्योऽन्यत्र नो
पलभ्यते· तस्मात् सत्तासिद्धिबलात्· घटपटयोरेकाश्रयतासिद्धिः· न च व्यक्तिस्वरूपमेव सत्ता· व्यक्तीनामननुगमात्स्वरूपत्वे यद्यनु
गीतदामेव सत्ता· अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तडागत्वादिजातिरपि गतिः अतएव यत्र सत्ता समवैतीति ताद्दशो वा वार
रेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं सत्तोपपाद्यते· अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा सत्त्वमित्ययुक्तं· तदननुसंधानेपि
सत्त्वप्रत्ययात्॥ भेदकान्तरमाह॥ ॥ गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः॥ न गुणो न कर्मेति विकल्पे व्यक्तयपाभिधानं न द्रव्यमित्यपि
सूचयति· न हि कर्म कर्मसु वर्तते· न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणकर्मणि वा सत्ता तु गुणकर्मणि वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्म

धे ३

वै० उ० दृष्टत्वात्तेभ्यो भिन्ना सत्ता ॥ भेदकांतरमाह ॥ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म्म वा स्यात्तदा सामान्यवि
१८ शेषवती स्यान्न च सत्तायां द्रव्यत्वादयः सामान्यविशेषा उपलभ्यंते नास्ति भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म्म वेति केषांचिदनुभवः
॥ एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थांतरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्यापि तेभ्योऽर्थांतरत्वमाह ॥ ॥ अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तं
॥ अनेकं द्रव्यं समवायि यस्य तदनेकद्रव्यवत् अनेकपदमिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः नित्यत्वं तु सामान्यलक्षणाद्
धामेव तेनाकाशादिभ्यो भेदः अनेकद्रव्यवत्त्वं च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेन सत्ताया भेदः तेनानित्यमनेकद्रव्यमात्रसम
वेतं द्रव्यत्वं अतः संयोगो नेष्यादृत्कल्के द्रव्यत्वं च साधितमेव द्रव्यत्वमुक्तमिति द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्यारम्भालमित्यर्थः ॥ न
तु द्रव्यत्वमपि जातिरूपा अपासनेन्नैवस्यात् को दोष इत्यत आह ॥ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ यदि द्रव्यत्वं जातिर्द्रव्यात्मकं
स्यात्तदा तस्यापि पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः नास्ति भवति द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति के
षांचिदनुभव इत्यर्थः ॥ गुणत्वमाह ॥ ॥ तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तं ॥ गुणेषु च भावात्समवायाद्गुणत्वं द्रव्यगुणकर्म १८
भ्यो भिन्नं सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ भेदकांतरमाह ॥ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भ

वेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वात्तदवांतरजातिमत्तयोपलभ्येतेत्यर्थः ॥ द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्म्मत्वस्याह ॥ ॥ कर्म्मसु च
भावात्कर्म्मत्वमुक्तं ॥ कर्म्मसु च भावात्समवायात्कर्म्मत्वमपि जात्यंतरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ भे
दकांतरमाह ॥ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषवत्तत्र समवेया
दित्यर्थः अयमेकाकारो वस्तुतः सूत्री सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां चतसृणां जातीनां द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनार्थेकप
कारेणोत्कल्पवर्त्तेयं ॥ ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेदं भेदेन भिन्नैव कथं न स्यादत आह ॥ ॥ सदि
ति लिंगाविशेषाद्विशेषलिंगाभावाच्चैको भावः ॥ सदित्याकारं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिंगं तच्च द्रव्यगुणकर्मसु
समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ताप्येकैव तेषु वर्त्तते अन्यथा द्रव्यत्वादिभिः स्फुटं व्यक्तिकृतया सत्ता नाना स्यात्तानि वा
निस्फः विशेषलिंगाभावाच्चेति ।विशेषो भेदस्तत्र यल्लिंगमनुमानं तदभावाच्च न भेद इत्यर्थः भवति हि साधावायदीप इत्यव
गमस्तात्र यथा विशेषलिंगं नास्तीति भावः ॥ ॥ इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे शांकरे प्रथमोध्यायः ॥ ॥ ० ॥ द्वितीयाध्याय
स्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः तत्र पृथिव्यप्तेजसां लक्षणप्रकरणं वायुसिद्धिप्रकरणं ईश्वरप्रकरणं आका

।दीर्घत्वह्रस्वत्वादि परिमाणभेदस्यात्र विशेषलिंगं २

रूपस्य कटुम्लरसवरगादि विषयत्वात् तथा च कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं एवं कषा
यादिपदस्य द्वेषेण लक्षणान्यूहनीयानि । इति गुणसमानाधिकरण

२० आकाशानुमानप्रकरणं ॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्याः लक्षणमाह ॥ ॥ रूपरसगंधस्पर्शवती पृथिवी ॥ रूपं नीलपीताद्य
नेकप्रकारकं पृथिव्यां तथा च नीलरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं एवं पीतादिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्यू
हनीयानि गंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च तथा च गंधसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं तथा गंधसमाना
धिकरणगंधासमानाधिकरणजात्यधिकरणावृत्तिद्रव्यत्व न व्यापाणादौ गंधरसयोरनुपलब्धेर्व्यापकमिदमुभयमपीति
वाच्यं तत्रापि तयोर्गंधरसयोरनुद्भूतत्वेपि तदीयसमस्तद्रव्यत्वपलीनाधपवाव्यवष्पाणां रूपकान्तपवतद्भस्मादिकार्य
पीति माचादिः कथं तर्हि सुरभि समीरणप्रतीतिकारणमिति प्रतीतिरिति चेत् न पार्थिवोपाधिकत्वान् तयोर्गंधरसयोः
स्पर्शोप्यनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्यामेव तथा च पाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं पाकजत्व
विशेषान्तरमपि पार्थिवीस्पर्शेष्वेव विशेषान्तरं च कार्पासतूलसपट्टादिवाससि सुखास्पर्शकाठिन्यं शिरीषवल्लवरीकुसुमा
दौ स्पर्शविशेषे स्फुटतरे न त्वेवं जलादिस्पर्शे यद्यप्यवयविनि पाकान्तराजन्यसंयोगात्स्पर्शादयो न जायन्ते तथापि तत्परंपरा २०
प्रभवतया तत्रापि तेजःसंयोगविशेषानुसरणीयः न तु लक्षणानि इदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवी

इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा जलादि इत्यन्तरभेदो व्याप्यत्वाभावप्रतियोगिगंधवत्त्वाचेत्तस्मादितर
भिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ तदुक्तो व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वात् साधारणाः अप्रसिद्धौ अप्रासि
द्धो वा प्रासिद्धाविशेषणाः पक्षस्तथा च न तत्र न सन्देहो न सिसाधयिषा न वा तादृशी शक्तिः ज्ञानं न्यूनानुमितिः किं च व्यतिरेकव्याप्ति
स्तथा च न व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य च न व्याप्तिरिति वैषम्यं अतएवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याप्तिः पक्षधर्मयते न त्वग्रहीतव्या
प्तिकमपि तदुक्तं साध्याप्रसिद्धिर्वैधर्म्यं व्यर्थतोपनयस्य च । अन्वयेन हि सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणानीति एवं व्यवहारसाध
केपि तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति पृथिवी त्वं तत्र हेतुर्नावश्यसाधारणं तथापि
पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं कुत्रचित्पदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात्
घटत्ववदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदे पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतरापृवृत्तिनिमित्तत्वे सति प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् यन्नैवं
तन्नैवमिति साध्यं तथा चात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवं इतरेषां जलादीनां भेदस्य घटएव प्रसिद्धेः वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि भे
दो जन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावग्रहे नियतयोग्यताप्रतियोग्यत्वात् स्तंभः पिशाचो न भवति

वै.न्या. प्याद्यै तथाहर्शनात् नवैर्यद्दृष्टान्तोक्तं व्यतिरेकिणा ऽनुमानेनासिद्धिरिति कोऽपि व्यतिरेकेणासाध्यो दोषवान् व्यतिरे
२१ कीलिङ्गं वेदनाप्रमे तदायमाषिमार्गो वक्तव्यं प्रतिप्रसूतएव साध्याप्रसिद्धिर्निरासे तन्मूलकदोषाणां निरस्तत्वात् व्यतिरेक
सत्ववशान्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तेरनुमानाद्गानवैधर्म्येन क्षोपनयवैयर्थ्यं गृहीतव्याप्तेरवस्तोः फल
उपमे ग्रहात् तदुक्तं नियमेस्पुनियेत्वेयादृशीभावयोर्मते तेपवाविपरीतेतु विज्ञेयेतस्मावयोर्वलि व्यवहारस्त गन्धवती पृ
थिवीत्यपदेशात् यथाकेवुर्णीधावा घटपदवाच्यशति तथापि कुत्रचिदेव घटत्वादौ प्रागोवात्वे नोपलक्षणात्पृथि
वीत्वप्रव्रतिनिमित्तकत्वेयमोपदेशात् इति गन्धवत्सर्वपृथिवीत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनपार्थिवीपदवाच्येक्षवत्वात् यत्रैवं तदो
मामेतिव्यतिरेकीतस्याप्यवतरत्वेव ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वै धर्म्ये स्वरूपभेदो वान्योन्याभावो वा नाद्यो प्रत्यक्षे
पदतद्ग्राभात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन सह स्वरूपभेदसाध्ये साध्याननुग
मादीतिचेत् न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् सघटादिरितक्ष्मादावेव नवेत्वस्वरूपमादाय घटत्वपर्यवसाना २१
र वस्तातोऽभिन्नत्व तद्धर्मस्यान्योन्याभावव्याप्यत्वात् नवानवस्था भावस्यतु नवस्थावत्वे यविश्रामात् अन्यत्रत्वनतुन

वैनैवविश्रामात् यत्तु चयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशास्तु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्याः इति तन्तुच्छं प्रत्येकप्रसि
द्धत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभावात् किन्तु गन्धवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाएकएवान्योन्याभावः साध्यते प्रतियोगिता
वच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् सघटाद्यवेवप्रत्यक्षसिद्धइत्फलकत्वात् आकाशादेः कागतोरितिचेत् न आका
शादितदभिन्नेशशाश्रयत्वात् यत्रैवतत्रेयापि स्यादेव यद्यपि पक्षैकदेशे साध्येनप्रसिद्धं तथापि यद्यद्वैधर्म्यवत्तत्प्रतियो
गिकान्योन्याभाववादिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिवलेन शशाद्यप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यपूर्वमेवसि
द्धौ केवलीपक्षानिष्ठतयेदानीं वोध्यते वाक्यादिवपर्वतानष्ठतयेऽपस्मात् सिद्धौतात् तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्
शशाश्रयत्वात्येता भाववत्वमेवाविपक्षेनगृहीतमितिचेत् तन्तु शशाश्रयत्वस्यपनलक्षणत्वे नवाऽलिङ्गत्वे विपक्षगामि
त्वशङ्कायस्तत्वादिति ॥ पृथिव्यानन्तरमुद्दिष्टानामपांलक्षणमाह ॥ ॥ रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च ॥
शुक्लमधुरशीतापवरूपरसस्पर्शाः द्रवत्वेनसांसिद्धिकस्नेहस्तकस्वरूपताः ननु शुक्लमेवरूपमपामित्ययुक्तं कालिन्दी
जलादौ नैल्यस्यैवोपलम्भात् मधुरएवरसइत्यप्ययुक्तं जम्बीरकरवीररसादौ तैक्ष्ण्यस्योपलम्भात् शीतएवस्पर्शइत्यप्यनुप

ध्यानेनैतस्मिन्... तावत्... भावेनैतदनुपपत्तेः ... स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैव सिद्धिः
जलत्वस्य काशीकार्यतावच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वात् २

वे.न्या. २२

पत्रे · मधुरादिनेत्यादौ स्पृष्टत्वोपलक्षणात् सांसिद्धिकद्रवत्वमव्याप्यवृत्तित्वं करकादावभावात् ॥ स्नेहस्य स्वरूपासिद्धेः
तिव्याप्तकाचान्यत्र मधुरत्वात् तेत्र भेदकानाचाद्युत्पत्तिनांशिघतशक्तिवेति · भवेत् · अत्र मधुररसवत्त्वमात्रं रूपस्य वक्तव्ये द्रवत्व
त्वात् · कालिंदीजलादौ नैल्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् · वियाद्विकीर्णकालिंदीजलेपि धावल्योपलंभात् · तेन भेदकाना
माजलानां तेन त्वं शुक्लासमानाधिकरणनास्तुरसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् पार्थिवे
दी · रक्तोपि मधुरएव · जंबीरकरवीरादि रसत्वे त्वस्य पार्थिवोपाधिकत्वात् जलेनाधुर्यवानुभूयतापदातिवेत् · काषा
यद्रव्यभक्षणानंतरं तदा जिह्वायाः · न कपित्थका पवतस्मादुर्यं जलानि व्यंग्यं · तत्र कषायरसस्येवोपलंभात् · हरीतक्या
मलकयामिश्रकषायएव रसः · तस्यैवानुभवात् · नवगुणाविरोधेनतत्तद्रसानारंभः · अव्ययवानामपितत्रकषायरस
त्वात् · मधुरस्य भूयस्त्वात् तत्र द्रव्य कार्यकार्य संनिवेशनः · चित्ररसस्य प्रमाणाभावाद्वा नित्यत्वाः · चित्ररूपे तु पटे
चलीतप्रमाणं · मधुरत्वमधुरत्वयोरिति गुणविरोधनिरस्तएव · चित्रेवि प्रमाणाभावात् · तस्माद्धरीतक्यांमध्य २२
स्थानीतरोयं मधुर्यमनुभूयते · तज्जलसंबंधजन्यत्वरणताद्रुद्रव्यविशेषसन्निधानाधीनाः क्षीरे वेतसेनियोगाज्जले शैत्यांक्तिन्

साकंक्षे अत्र व्याप्यजलपानंतरं ... पार्थिवत्वं ... मधुरसमानाधिकरण ...
मानाहत्वस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमपि ... स्वरसमानाधिकरण ... जातिमत्त्वं ... नैमित्तिक

तेव · कर्कटीभक्षणानंतरं तु तिक्तताया अनुभूयते · भवतु स्नेहे गुणः सतु जले वर्त्तत इत्यत्र किंप्रमाणमिति चेत् · न · सक्तो
सिकतादौ जलेन संग्रहदर्शनात् · संग्रहो हि स्नेहद्रवत्वकारितः · स्नेहविशेषः · सदि नद्रवत्वमात्राधीनः · काचकांचनद्र
वत्वेन संग्रहानुपपत्तेः · नापि स्नेहमात्रकारितः · स्त्याने घृतादौ सांग्रहानुत्पत्तेः · तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः
स च जले नापि सक्तुसिकतादौ दृश्यमानः स्नेहं जले द्रढयति · इयं च प्रत्यक्षोपष्टंभिका युक्तिः · स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वात् · घृता
दौ तु स्नेह उपष्टंभकजलानिष्ठ एवं जलानिष्ठः · स्वीयत्वं समवायेन तु तत्कृतताया अभावात् · एवं तैलरसादिष्वपि · उपष्टंभकर्वीजांत
क्षायितत्वं नैमेव जले · स्नेहाधिक्यादेव तस्य जलस्य नानलाविरोधित्वं · यदि पृथिवीविशेषगुणस्नेहः स्यात् · सर्वेषां
पार्थिवानां स्यात् गंधवत् जलत्वं तु द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः · स्नेहमात्रवृत्तिसंयोगासमवायिकारणतावच्छेदिका
नित्यस्नेहत्वसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलावयविषु सिद्धं · जलपरमाणुः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य
जातिमान् परमाणुत्वात् · पार्थिवपरमाणुवत् · तत्र गंधसमवायिकारणतावच्छेदकजातेः परमाणुसाधारण्येनासिद्धत्वा
त् ॥ उद्देशक्रमानुरोधेन तेजो लक्षणमाह ॥ ॥ तेजोरूपस्पर्शवत् ॥ रूपमात्रं · स्पर्शश्चोष्णस्तद्वत्तेज इत्यर्थः · ननु भास्
इदम्नयुतानितेलप्रदीपादौ ... एवं सांसिद्धिकद्रवत्वेन रूपत्वम् ... सांसिद्धिकद्रवत्वे ... जलत्वं ... स्नेह ... गुण विशेषो ...
... वाप्यत्वेनापि ... स्निग्ध ... तरसि ... तारतम्य ... तारतम्यात् ... ति

घटस्पर्शि

दी० न्या० 23 यत्नी· तादृशोष्णस्पर्शोष्माऽ नचाचामीकरे न चा भर्जनकपालस्थे वारिस्थे वा तेजसि· भुक्तं चान्नपचुल्ल्येषु न क्वापि· उष्णस्प
र्शोनचैदेन चाचामीकरे तत्कथमेतदिति चेत्· न· कुष्माण्डे तेजस्त्वेनोष्णस्पर्शानुमानात्· ॥ तत्स्वच्छेव तत्रु स्वच्छपान्नि द्वारि
ति चेत्· उष्णस्पर्शवत्त्वेन तदनुमानात्· चामीकरे कथमिति चेत्· तत्रापास्तुरत्नपात्रावेपि प्रतीतानलसंयोगानुविधायमा
नद्रवत्वाधिकरणत्वेन व्यतिरेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात्· भर्जनकपालादिनिष्ठे चोष्णस्पर्शवत्त्वेन
तेजस्त्वानुमानात्· वस्तुतस्तु द्विविधं तेजः किंचिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरादि किंचिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा चाक्षुषं किंचि
दनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायनं· किंचिदनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शं यथा भेदान्किंचिदपाकेनैतद्यं· वारि भर्जनकपालादि
नीतेजः· नायनमपेक्षायामाधिष्यते ॥ कालप्राप्तं वायुलक्षणमाह· ॥ ॥स्पर्शवान्वायुः ॥ रूपसमानाधिकरणस्पर्शसमा
नाधिकरणजातिमत्वं· रसासमानाधिकरणानुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्वं· गन्धासमानाधिकरणानुष्ण शीत
स्पर्शसमानाधिकरणविशेषगुणासमानाधिकरणजातिमत्वं वा वायुलक्षणं ॥ नन्वाकाशकालदिगादीनामपि रूपादिम 23
त्वेकथं न लक्षणमित्यत आह ॥ ॥ तत्राकाशेनाविदी ॥ ॥ अत्रापि मपिन्नूपलब्धिविवचनं· नोपलभ्यते यतोऽतो नतेरूपादयोनिषे

जातिमत्वं स्पर्शेनरर विशेषगुणासमानाधिकरणा२

ऽत्रापि वादरूपलब्धिवचनः नोपलभ्यते यतोऽतो न ते रूपादयो निषे[...]तः समुद्भयतो विकल्पयंतो वा वर्तितन्तः प्रभृति पुद्ग
ल्याचित्यर्थः· ननु दश विधत्वमाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति न· मितिरमरुरी विक्षयाकरणमनुपलीनात्तथाभिमानात्· कथं तर्हि
नीलीनमइति प्रतीतिरिति चेत्· सुमेरोर्दक्षिणादिशामाक्रम्यास्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य प्रभामालोकमतीतथाभिमाना
त्· यत्तु दूरगवतचक्षुः परावर्तमानं स्वचक्षुः कनीनिकामाकलयत्तथाभिमानं जनयतीति मतं तदयुक्तं· पिंगाक्षाणां नयनानाम
पि तथाभिमानात्· इहेदानीं रूपादिकमिति दिक्कालयोरपि रूपादिवत्तुष्ठानमिति चेत्· न· समवायेन पृथिव्यादीनां तल्लक्षणत्वो
क्तत्वात्· ननु सम्बंधान्तरेणापि इहेदानीं रूपातीताभाव इत्यादि प्रतीतेः सर्वाधारता दिक्कालयोः ॥ नन्वपां द्रवत्वलक्षणमुक्तं·
तदयुक्तं पार्थिवानामपि द्रवत्वोपलंभादित्यत आह ॥ ॥ सांसिद्धिकं तु मध्ये भावाधानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वाद्धि सामान्यं ॥ सांसिद्धि
कीनाय द्रवत्वमाप्तिः· तदाग्निसंयोगानामित्तत्रनु सांसिद्धिकेतादृशेवापां लक्षणं· द्रवत्ववत्वमात्रे तु पृथिव्यामतिव्याप्तिः सामान्येन
तु सांसिद्धिकद्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ॥ ननु तथापि त्रपुसीसलोहादौ तेजोविशेषत्वेन तद्वत्स्थे वातिव्याप्तिरित्य
त आह ॥ ॥ त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवतादिः सामान्यं ॥ उपलक्षणं चैतत्· काचस्यताम्रादिकृष्णपरस्य

वै० न्या० २४ हीनामपि संयोगः शाकल्ल ... ारणां वाले तानि संयोगानुविधीयमानद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथा च सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं
नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्निसंयोगस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् परं तु पूर्वस्य ... परमाणुत्व चकर्षव तेजः परामिद्धमुक्ति
... मिति विशेषः ननु ... नामपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यान्तरत्वे वा पीतिमगुरुत्वादेः पार्थिवत्वव्याप्यस्यापकत्वाद्द्रवत्वानु
... दस्य ... पृथिवीयैर्धर्मस्यापनुमवाद्द्रव्यान्तरस्यं त्वव्याप्यस्यापकत्वादिति चेत् न सुवर्णं तैजसं अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुवि
धीयमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धेः न च जलपरमाणौ विरुद्धता द्रवत्वस्यानि
त्येन विशेषणीयत्वात् न च प्रदीपादेः सपक्षाद्व्यावृत्तेरसाधारणं सुवर्णं न पार्थिवमिति साध्यार्थत्वात् न वाप्रयुक्तत्वा
य सपक्षत्वे बाधः तदा तैलिकस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात् न चात्यन्तिकत्वं हेतुर्वैवं प्रहरपर्यन्त
माग्निसंयोगेऽप्यनुविधीयमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यादिवद्रूपितत्वात् न च द्रुततरद्रुततमादिप्रत्ययाश्रयनाशाद्द्रवत्व
नाशावरूपत्वात् इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यप्रतिबन्धादग्निसंयोगजन्यद्रव्यस्य प्रतियोगिप्रतिद्रवत्वसामा २४
न्यवत्वादिति हेत्वर्थत्वात् यद्वा पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतानुपरतिरत्नपोत्पत्तिप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तं प्रहरपर्यन्तं ग्निसंयो
गत्वात्

गो ... पीतरूपवित्रतैपानाश्रयत्वात् अनुतलसंयुक्तजलमध्यस्थपीतपटवत् ननु बोधकाले सुवर्णरूपग्रहणापत्तिः तदानीत
द्रूपस्याभिभवाभावात् बलवत्सजातीयग्रहणाकृतस्याभिभवत्वादिति चेत् न तत्र फलवत्त्वेन फलवत्सजातीयसम्बन्धमा
त्रस्यैवाभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तं भूयसि ... वशाच्च स्वरूपेणैव प्रकाशतेऽतिरिक्तं ॥ एवं स्पर्शवद्द्रव्यं ननु ... आकारा
... पदार्थत्वात् ... नुमानप्रमाणमुपन्यासिष्यन्ननुमानस्यैव ...
समाप्य वायोर्लिङ्गानामाश्रयासिद्धिनिवर्तितत्परीक्षितोर्णया वायव्यानुमानप्रमाणमुपन्यासिष्यन् अनुमानस्यैव प्रथमं दृष्टानु
सारेण ... वायुसाधनप्रकरणमारभते ॥ ॥ विषाणी ककुद्मान्प्रान्ते वालधिः सास्नावानिति गोत्वे दृष्टं लि
ङ्गम् ॥ यथा ... तथातीन्द्रियवाय्वादिद्रव्यं पञ्चकालिङ्गा
... प्रमाणानुमानम् ... सामान्यतोदृष्टम् ... धूमवती वि
... विशेष ... पूर्वानुभूतं ...
... संस्पर्शवत् ... पूर्वानुभूतं ... प्रत्यक्षमेव एवं ककु

इत्याद्यलिंगोगोत्वे· प्रीतो वालाविमलमाप्स्वतीत्यत्र अपि वा लिंगं गोत्वे· प्रीतो वाला अयावीर्यो ऽस्मिन्निति प्रीतो वालावि पुरुषरूपं गा विशेषः
अनुकूलसमास्ताऽपुरुषएवातो वालावि शब्देनोच्यते· नहि यथा गो पुरुष प्रीतो वालाविद्विष्टे· तथा अश्वमेधवस्त्रादिपुरुषेषु· तेषां
मुख्ये वालमयत्वात्· माहिषादिपुरुषादौ तु तादृशी प्रत्यासत्ता नास्तीति चेत् [illegible] पादिते वालाविमलमपि गोत्वे लिंगं· मैत्र [illegible]
कोपि दृष्ट्वा तथा वायोः प्रीतो वालाविमत्वात्· पूर्वानुभूतगोपिंडवादिति सास्नावत्त्वप्रसिद्धे वा लिंगं॥ एवं सकललिंग
भावाद्यादिनोनुमानस्य दृष्टानुसारेण प्रामाण्यमभिधाय वायुसाधनप्रकरणमारिप्समान आह॥ ॥ स्पर्शश्च॥ वायोर्लि
गमिति शेषः· चकाराद्दृष्ट्वातिकम्पाः समुच्चीयंते· न रूपाभावे सति स्पर्शः पृथिव्यादिवत् उद्भूतरूपाभावश्चाद्यादिति चेत्· न उद्
भूतपृथिव्यां स्पर्शस्योद्भूतरूपनान्तरीयकत्वात्· तथा च यो यस्पर्शोनुभूयते स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिव्यादिस्पर्श
वदिति सामान्यतो दृष्टेन स्पर्शाश्रयसिद्धौ· स स्पर्शाश्रयो न पृथिव्यादिरूपात्मकः नीरूपत्वात्· नाकालादिरपि वा स्पर्शा
शवत्वादितीतरबाधसहकृतेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयत्वसिद्धिश्च· एवं शब्दविशेषोपि वायोर्लिंगं· तथाहि· अस्मातीरूपवद्द्रव्या २५
भिघाते पार्थिवपर्णादिषु शब्दसंतानः स स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनिमित्तकः· अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसंतानत्वात्

दंडाभिघातजभेरीशब्दसंतानवत्· रूपवद्द्रव्याभिघातव्यतिरेकस्तु योग्यानुपलब्धिगम्यः· तत्र स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यमष्टद्र
व्यातिरिक्तमेव परिशेषात्· एवं धान्यविशेषोपि· वायोर्लिंगं· तथाहि तृणतूलस्तनयित्नुविमानानामनभासिध्यति· स्पर्शवद्वेगव
द्द्रव्यसंयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात्· प्रवाहतत्काष्ठनौकादिधृतिवत्· आत्मप्रयत्नकृतविधातादिदृष्टौ वा स्पर्शाघाति
स्थानमेव· एवं पक्षिकोडादिधृतावपि· न वेश्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषणाप्रसिद्धिः· चेतनपदेनतदितरस्याविवक्षितत्वात्· एवं कंपो
पि वायुमत्त्वे· तथाहि इदं तृणपर्णद्रव्याभिघाताभावेनोत्पन्नकर्म· स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजं· गुरुत्वप्रयत्नसंयोगजन्यकर्मत्वा
त्· नदीपूराकृष्टतवनकर्मवत्· गुरुत्वपदेनादृष्टवदात्मसंयोगद्रवत्वसंस्काराणामुपग्रहः· तेन न तदजन्यकम्पे व्यभिचारः·
ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिंगगवेषणयेति चेत्· न· वायुर्न प्रत्यक्षः नीरूपत्वात् इदं द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादिति इदमर्थ
स्यैवासिद्धेः· न च वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानमिति चेत्· न· उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वा
त् सोपाधिकत्वात्· न च तूष्णाद्यात्मनि वस्तुव्यापकमेतत्· पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यसाधनधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वात् स्पर्शा
पकत्वात्· न च वायुप्रत्यक्षत्वेपि· तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकात्· स्पर्शितप्रत्यक्षे तु योग्यस्पर्शवत्त्वमात्रस्यैव तत्र तत्त्वाच्च· रूपां

D.A.V. MEMORIAL
MEMORIAL

वै०सू०
२६

न्वयव्यतिरेकयो रूपस्य व्यापितत्वात् न त्वन्वयसिद्धस्पार्शनैकप्रत्यक्षतानुरूपोद्भूतरूपं तरौ दृष्टा किंवदन्ति वायुः प्रत्यक्षः स्यात्
संख्यादिसामान्यगुणोपलम्भोपि तत्र स्यात् नन्वस्पर्शवत् फूत्कारादौ रेखाया उपाधिमात्रस्य वरस्यावितस्यादेरू नयपार्थिव
त्वं नीलं वायोः पृथक्त्वस्य परत्वापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता वायुजातीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तथापि नियमः पृथुत्वानवस्थादौ तद्व
पलीनादीतिवत् न न व्यक्तिपरतया नियमात् पृथुत्वानवस्थादौ वा उद्भूतावस्थानेसंख्यादीनां ग्रहणात् अतएव वायौ अकृत
त्वदोषान्तु तदा तद्ग्रहणं उद्भूतरूपवत्त्वमुद्भूतस्पर्शवत्त्वं द्वयमपि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रं प्रभायामनेकगतपीतद्रव्यस्पर्शेऽद्भुत
त्वच्च स्पर्शानुद्भवात् प्रत्यक्षत्वं निदाघोष्मणो विजत्कावयवाऽऽ प्य द्रव्यादीनां चक्षूरूपानुद्भवात् प्रत्यक्षत्वाभिमानं भास्वर्णि करी
काकृतः स्पर्शानुद्भवेपि द्रव्यादीनां प्रत्यक्षता तपवत्त्वालोकेन नास्ति पङ्क्तिकौतुकदिग्विभागाविभागयोः प्रत्यक्षतेति संप्रदाय
विदः ननु वेद्भूतस्पर्शत्वमेव सामान्यतो बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यं इन्द्रनीलप्रभायां प्रत्यक्षत्वापत्तेः न चोद्भू
तविशेषगुणवत्त्वमेव तन्त्रं आकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः न च तन्महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुणवत्त्वं तन्त्रं रसनो २६
पवर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तोयाद्येः प्रत्यक्षत्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतायां तन्त्रं तच्च वायौ नास्तीत्यप्रत्यक्ष एव

वायुः ॥ ननु प्रत्यक्षतोदृष्टमिह लिङ्गं नास्ति नहि वह्निधूमयोरिवेह प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहः किं च पृथिव्याद्यन्यतरस्यैव स्प
र्शोऽपि च भविष्यतीत्यत आह ॥ ॥ न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ अयं स्पर्शो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्य
प्तेजसां न भवति रूपासहचरत्वात् तथ वायोः स्पर्शः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः सामान्यतो दृष्टलिङ्गो वायुः
पक्षधर्मताबलाद्यात इत्यर्थः यद्यपि दृष्टमेव स्पर्शादिवन्तुष्ठी लिङ्गं तथापि वायुना सह न गृहीतव्याप्तिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वमुक्तं नेह
धीधर्मी वायुरिति प्रतीयते अवायुः साधयितुं शक्यते तथा च सामान्यतो दृष्टादेवेतरबाधसहकृताद्वायुसिद्धिरिति मी
वः ॥ उपलभ्यमानस्पर्शाश्रयमवयविनं साधयित्वा परमाणुलक्षणमाश्रयं साधयितुमाह ॥ ॥ अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यं
॥ द्रव्यमाश्रयस्तमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यमद्रव्यवत् अव्यापाश्रितापि स्पर्शः तथा चाकाशवत् परमाणुलक्षणो वा
युर्द्रव्यं अन्येषां परमाणूनां द्रव्याश्रितत्वात् आ ... तीवान्यत्रानित्यद्रव्येऽप्यस्पाभिधानात् परमाणुक्यो द्व्यणुककारिणा द्व्यणुक
कादिप्रक्रमेणावयविनो ... आरम्भोपपादनीयत्वात् ॥ वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वसाधकं हेतुद्वयं समुच्चिन्वन्नाह ॥
॥ ॥ क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च ॥ वायुपरमाणोर्द्रव्यमिति विशेषः यद्यपि द्रव्यत्वेऽसिद्धे क्रियावत्त्वगुणवत्त्वे असिद्धे भातः तदसिद्धौ च

द्रव्यत्वसाधकमित्यर्थः तथाच कपालस्थमानस्पर्शाश्रयस्यावयविनो मूलभूतस्य परमाणोः समवायिकारणत्वेनि-
गमनमनुपपन्नमतः क्रियावत्त्वं अवयविरूपस्पर्शादेश्च कारणगुणपूर्वकत्वात् सिद्धिरित्यस्याप्याश्रयः तथाच कपालस्थमा-
नस्पर्शाश्रयस्यावयविनो मूलभूतस्य परमाणोः नियमाद्गुणवत्त्वं वाच्यं तेनापि द्रव्यत्वसिद्धेः ननु क्रियावत्त्वं सपक्षै-
कदेशवृत्ति गुणवत्त्वं च सपक्षव्यापकत्वं च कारणत्वं समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वसाधकं सम्भवतीति ॥ ननु परमाणाविव त्र्यणु-
काणि कुतः द्रव्यत्वं साध्यत इति चेत् न स्थूलकार्यस्य क्रियाविभागादिन्यायेन नश्यमानस्यानन्त्यात् तरतमादिनावाधतो ना-
शीयः स एव परमाणुः अवयवावयविप्रसङ्गस्यानवस्थितेऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण सर्षपादीनामपि परिमाणाविशेषा-
पत्तिः कारणानिरूपाविशेषमेतेन परिमाणावयवयोरपि परिमाणानेद्वेपत्तेः तत्वात् न च विनाशावधिरेवायमनवयवाव-
यविप्रसङ्गः अन्यस्यानिरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे तु निरवविलापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् ननु च त्रुटि-
रेवावधिरिति दृश्यमानत्वाद् दृश्यकल्पना प्रमाणाभावादिति चेत् न तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोरावश्यक- 21
त्वात् तस्मात्त्रसरेणववयवावयवपरमाणुर्यथा पृथिव्यादितथा वायवीयोपीति सिद्धो वायुपरमाणुः ॥ ननु क्रियावत्त्वाद्गुण-

गुणवत्त्वेन च   पक्ष २   क्रियावत्त्वानुपपत्तौ

॥ अद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वमुक्तं ॥ परमाणोरनन्तानां वायोरित्विशेषः
वत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनित्यत्वमनुमेयमत आह ॥ ॥ अद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वमुक्तं ॥ परमाणोस्तु निरवयवतया नैव तदुभयमस्ति तथाच
द्रव्यत्वे समवायिकारणासमवायिकारणयोरन्यतरनाशान्नोत्पत्तिः परमाणोस्तु निरवयवतया नैव तदुभयमस्ति तथाच
विनाशकाभावान्न विनश्यतीति क्रियावत्त्वं वर्तते सावयवत्वमुपाधिः सर्वधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसा-
ध्यव्यापकस्तत्प्रागभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ प्राणादिप्रकरणात् नसिद्धोसिद्धमपि वायुनानाविधकार्यान्तरगणेति
सम्यक् ॥ ॥ वायोर्वायुसम्मूर्छनं नानात्वे लिङ्गं ॥ वायुसम्मूर्छनमिति वाय्वोर्वायूनां वा सम्मूर्छनं सम्मूर्छनं च
साधयितुमाह ॥ ॥ वायोर्वायुसम्मूर्छनं नानात्वे लिङ्गं ॥ वायुसम्मूर्छनमिति वाय्वोर्वायूनां वा सम्मूर्छनं सम्मूर्छनं च
संयोगविशेषः स च समानजवयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः स च तृणतूलकादेरूर्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरूर्ध्वग-
मनस्य सन्निपातस्य चातीन्द्रियत्वात् तृणादीनां तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनप्रसंगे तत्कारणयोः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनोदन-
योः तज्जन्यत्वमनुमीयते तथाहि तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोरूर्ध्वगमने परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपपद्यमानं परस्प-
रप्रतिघातं साधयति नहीयमपूर्वयोर्तृणादिर्गनात् तदूर्ध्वगमनं वेगवद्द्रव्याभिघातानुमेयं नहि तृणादीनामूर्ध्वगमनं
स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातोद नान्यतरं विनेति ॥ ननु दृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ॥ ॥ वायुसंनिकर्षे

तै॰ व्या॰ प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिंगं न विद्यते ॥ दृष्टं लिंगं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहस्तद्दृष्टं यथा धूमोऽग्नेः प्रकृते तु वायुमनुमिमीते वायु
२८ नासहचारविनाभावे प्रत्यक्षेणास्ति नास्ति न वर्तते यो यः स्पर्शः स कम्पादीनाम [illegible] वायुरिति कस्मात् [illegible] प्रत्यक्षेण वायोरेवाप्रत्यक्ष
त्वादतो यादृशी प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिका लिंगी नास्तीत्यर्थः ॥ तर्हि वा[illegible]तु[illegible]मेयकथमत उक्तमेव द्रढयितुमाह ॥ ॥
॥ सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ अनुमानं त्रिविधं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च तत्र यथा यमनु मीयमानः स्पर्श
कादिद्रव्याश्रितः स्पर्शत्वाद्गुणत्वाद्वा इति सामान्यतो दृष्ट[illegible]धर्म[illegible]कृत[illegible]द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्धिरित्य
र्थः गीतादिके व्यभिचार इति चेत् न शास्त्रबाधा[illegible]सामान्यतो दृष्टं प्रवर्तते तत्रेष्टद्रव्यानाश्रितत्वस्य
विशेषणमसिद्धम् नाशायास्तु द्रव्यानाश्रितोऽयं स्पर्शः क्वचि[illegible] अत[illegible] पादिज्ञातो दृष्टद्रव्या[illegible]रिक्तद्रव्याश्रितत्वमनादायानुमा
र्थ सम्पत्तीति प्रतीतिपर्यवसन्नतया न्वायिन एव तत्रासिद्धेः [illegible] तु [illegible] सामान्यतो दृष्टं तत्र प्रतीत्यर्थापर्यव
सानात्केवलव्यतिरेकी त्वनुमानप्रकारार्थके व[illegible]रेव[illegible]तितु उभय[illegible]त्कर[illegible]प्रकरणयोपर्यवसायिनप्रापाप्ति २८
तेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति नियमः [illegible] विशेषस्याविवाद[illegible]कार[illegible]नासापि

पिद्धं भवति ॥ ननु यावद्विशेषदर्शनं वायुरयमिति न कारणाननुमितिर्न भवति किं त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनैव
प्रकारो तियाद्धवि वाक्कृति तदा तस्य द्रव्य[illegible]स्य वायुसंज्ञा यो[illegible] धर्मा[illegible]नित्यत आह ॥ ॥ तस्मादागमिकं ॥ यस्मा
द्विशेषाकारेणानुमितिस्तस्माद्वायुरि[illegible]नामागमिक[illegible]वेदस्तत्तत्सिद्धमित्यर्थः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायव्यं
वा[illegible]भाल्लभेत तत्र वायुश्च सर्वत्रासौ यो सर्वौषधवस्तुश्चवि[illegible]दिविविशेषणीभूतार्थवादादेव वायुसंज्ञा सिद्धिः य
थाय त्र दुःखेन संभिन्नमित्याद्यर्थवादात्स्वर्गसंज्ञायाः वसंते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठंति य
वाः कणिशशालिनः इत्यर्थवादाद्यवसंज्ञायाः अप्सुजो वेतस इत्यर्थवादाद्वेतससंज्ञायाः नरा[illegible]गादौ धावतीत्यर्थवादा
त्वसंज्ञायाः सिद्धेः सर्वसस्यानां अन्यथा [illegible]योयजेतेत्यादौ वाक्याष्टसुरवानुणास्यते यागादिषु स्वर्गार्थिनो प्रव
र्तिः स्यात् न स्यात् यवमयश्चरुर्भवति वेतसे कट[illegible]प्रगीतिमितो [illegible]वाराही वो पानहौ इत्यादौ म्लेच्छप्रसिद्धं मनु[illegible]प्रव
नध्यवसायः म्लेच्छा हि यवव्यवहारं वेतसशब्दान्न[illegible] वायं [illegible]दुष्प्रयुंजते तथा यावार्धमेतयोराम्नदेष्टः स्यादित्यागमाद्देवतात
दर्थप्रतीतिरिति भावः नामार्थमागमिकं द्रव्यासिद्धि स्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ एवं वायुप्रकरणं समाप्येतराकिंतु स्वाभि

वै.न्या. जानित्यादिप्रत्यक्षविषयाः संज्ञावद्वायुसंज्ञापि योगागमस्य सर्वज्ञप्रामाण्यमुपपादयन्नीश्वरोद्ध्यातमीश्वरप्रकरणमावि
२९ ष्करणमाह ॥ ॥ संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ तु शब्दः स्पर्शादिलिङ्गाद्व्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म च कार्यं क्षित्या
दि तदुभयमस्मद्विशिष्टानामीश्वरमहर्षीणां सत्त्वे लिङ्गम् ॥ कथमेतदित्यत आह ॥ ॥ प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्संज्ञाकर्मणः ॥
अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्तुर्जगत्कर्तुश्चाभेदसूचनार्थः तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वाद
यः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञां कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैत्रमैत्रादिपिण्डे पितुर्यथा चैत्रमैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत्
घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपीश्वरसंकेताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण संकेतितः स तत्र साधुः यथाधुनापि
षिर्नकुलदेवदत्तादिसंज्ञा सर्वासर्वाविषयिणीति पितादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं यापि चैत्रा
दिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते सापि द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्याद्यविधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथा च सिद्धं संज्ञा
या ईश्वरे लिङ्गत्वं प्रतीकर्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीरा २९
जन्यजन्यं वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन विवादाध्यासितं वा संदिह्यमानकर्तृकत्वं वा क्षित्या

दित्वेन न तु विवादेनेति अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि जन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादस्त्वदेहयोरेति प्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छेदकत्वा
त् किं च सकर्तृकत्वमपि यदि कृतिमज्जन्यत्वं तदास्मदादिनापि सिद्धसाधनं अस्मदादिकृतेरप्यदृष्टद्वारा क्षित्यादिज दि
नकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जन्यत्वेऽपि तथा अस्मदादिकृतेरपि किंचिदुपादानगोचरत्वात् कार्यत्वमपि यदि प्रागभाव
प्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचारः तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वमदृष्टाद्वारककृतिमज्जन्यत्वं
कार्यत्वं च प्रागभावावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं नवाङ्कुरादौ संदिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसद्भावसंदे
हे संदिग्धानैकान्तिकस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् न च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं शालाङ्कुरप
तेः नातिदोषस्यैवामीमांसायत्पक्षेनाक्रामति तस्मादङ्कुरस्फुरणं दशायां निश्चितव्याप्तिकेन हेतुना तत्र साध्यासिद्धेरप
्रयोजकत्वात् क्षित्यादिषु नैकान्तिकता तत्स्फुरणदशायां तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाप्याका
शप्रकरणमारिप्समान आह ॥ ॥ निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ इति शब्दः प्रकारार्थे उत्क्षेपणादीन्य
पि कर्माणि संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्यसंचारो निष्क्रमणं प्रवेशनं च तत्कार्यस्याकाशस्य लिङ्गं तत्र तत्संख्यास्वदेतद्दूषयितु

कार्यकायप्र

वै० व्या० माह॥ ॥तदलिंगमेकद्रव्यत्वात्कर्मणः॥ निष्क्रमणप्रवेशनादित्यस्यार्थ कर्मत्वात्समवायिकारणतयाकाशम
३० नुमापयति कर्मणएकद्रव्यत्वादेकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् नहि कर्मणोपि व्याप्यवृत्तीत्यर्थः नवाऽमूर्त्तवृ
त्तीति॥ ननु वासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह॥ ॥कारणांतरानुक्लृप्ति
वैधर्म्याच्च॥ अनुक्लृप्तिर्लक्षणं अनु कल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति कल्पना कारणांतरस्यासमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिर्लक्ष
णं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः इदं तावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणतां हि कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या स्वप्रत्यासत्त्या
गुणेपरूपादिप्रति इयं वासमवायिकारणता महत्त्वादिसिद्धौ लभ्यते गुरुत्वादिपातिकल्वात् द्वितीयावयवस्यात्ममनःसंयोगस्य
ज्ञानादिकंप्रति इयं वासमवायिकारणता लघ्वीतिसिद्धौ लभ्यते लघुत्वादिपातिकल्वात् आकाशस्यतुनिष्क्रमणप्रवेशना
दौ कर्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच नकर्माकाशस्य लिंगमिति॥ ननु निमित्तकारणमस्तु
कर्मणामाकाशं इष्यते एवाकाशेपाक्षिकाण्डादीनां सेवरणामत आह॥ ॥संयोगादभावः कर्मणः॥ मूर्त्तसंयोगेन क ३०
र्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबंधात्कर्मणोऽभावो न्वाहो नत्वाकाशाभावात् तस्मादाकाशान्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तकारणा

[illegible]

शानिमित्ततां सावयतीत्यर्थः॥ एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशलिंगमुपपादयितुं परिशेषानुमानस्य पीठमार
चयन्नाह॥ ॥कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः॥ पार्थिवादेः लक्षणकार्ये यो विशेषगुणो रूपादयस्ते कारणगु
णपूर्वका दृष्टाः शब्दोपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाचतादृशेऽक
र्येनोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः॥ ननु वीणावेणुमृदंगशंखपटलादौ कार्ये शब्दउपलभ्
यते तथाचतत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह॥ ॥कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः॥ नवेदेवं यथा
तंतुकपालादिषु रूपरसाद्युद्भूयते तत्सजातीयमेव रूपरसाद्यारब्धे घटपटादावुपलभ्यते यथा वीणावेणुमृदंगादावुपलभ्यते तथा
तदारब्धेऽप्युपलभ्येत नवैवं प्रत्यक्षाणां शब्दैरेवारब्धवीणाद्यारंभदर्शनात् नीरूपस्पर्शतंतुकपालादिनिर्धटपटाद्या
दिस्यादर्शनात् किंच यदि शब्दः स्पर्शवतो विशेषगुणः स्यात्तदात्तदुत्तरं तरतमदस्मदुत्तरादिभावेनैवोपलभ्येतानुभू
येत तथैकावयवाश्रितान्नृणाम्यो विशेषगुणाननुभूयते तस्मादस्पर्शी द्रव्यविशेषगुणः शब्दः॥ नन्वात्मगुणो मनोगु
णो वास्त्वित्यत आह॥ ॥परत्र समवायात्प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः॥ शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात्तदाहं सुख
तस्य १

वै०भा० त्वीसमेतानां गान्धर्वानामीत्यादिवद् हं पूर्व्य ऽ इ वा घे ऽ इ शब्दवानित्यादिभीः स्पर्शानत्वेवमास्ति किंतु शंखः पूर्यते वीणा वाद्यते
३९ शब्दप्रतिपत्तिर्लौकिकाः । किंच शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत् अपि च शब्दो यद्यात्मनो गुणः स्याद्वि
शेषगुणः स्याद् बधिरेणाप्युपलभ्येत सुखादिवत् तस्मात्सुखदुःखे परत्र समवायादिति मनसो गुणत्वे हेतुमाह श्रोत्र
कत्वादिति नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना
दिक्कालमनसामपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूत्रार्थः ॥ यदर्थमयं परिशेषस्तदाह ॥ ॥ परिशेषाल्लिङ्गमाकाश
स्य ॥ शब्द इति शेषः ॥ अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो दृष्टाद् द्रव्यान्तरत्वेन द्रव्यसि
द्धिः गुणाश्चायं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् अनित्यत्वे समवायि
ष्यते परिशेषात्सिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं च तत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वं ॥ शब्दलिङ्गस्याद्र
व्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह ॥ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ अद्रव्यत्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं ३९
तथाकाशस्यापि गुणवत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ तत्र किं बहून्याकाशान्येकमेव वेत्यत आह

॥ ॥ तत्त्वं भावेन व्याख्यातमिति विपरीणामोऽयमन्वयः भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥ नन्वनु
गतप्रत्ययप्रतिबन्धीत् सत्तायाः एकत्वं सिद्धमाकाशैकत्वमेकत्वे दृष्टं तेन सेत्स्यतीत्यत आह ॥ शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गा
भावाच्च ॥ तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः यैन्नवसीति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पना
यां कल्पनागौरवप्रसंगः अन्यत्रापि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेद
साधकं लिङ्गान्तरमस्ति आत्मनो यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनाना
त्वं सिद्धमिति वक्ष्यते ॥ नन्वाकाशस्यैकत्वं तावदस्त्वेव न वाल्पत्वमहत्त्वे परिमाणमस्ति शब्दासमवायिकारणत्वं
त्वं संयोगविभागावपि स्यातामेकपृथक्त्वं कथमित्यत आह ॥ ॥ तदनुविधानादेकपृथक्त्वं चेति ॥ नियमेनैकपृथक्
त्वमेकत्वमनुविधत्त इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः इति वार्त्तिकपरिमाणौ ॥ मानसप्रत्यक्षाविषयाविशेषगुणा च व्यक्त
लक्षणमाकाशिकार्थः तेन पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां प्रसंगतः ईश्वरात्मनश्च लक्षणमस्मिन्नाह्निके उक्तं तेषां गुणाः रूप
रसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराः एतावतीत्यवगीयमपास्यस्ते

नवरत्नईश्वरगुणवर्त [illegible] २

वै·सू· हेन सहायो· यतः पक्षीधर्मसंख्यौरुगुरुत्वान्यपास्यते तस्यः गंधरसरूपस्पर्शगुरुत्वस्नेहद्रवत्वान्यपास्य वायोः शब्देन सह
३२ संख्यादिपंचगुणवत्वमाकाशस्य· संख्यादिपंचकमात्रं दिक्कालयोः परत्वापरत्वसंस्कारवत्वाद्दिसंख्यादिपंचकं मन
सः ज्ञानादिकेन सह संख्यादिपंचकं चर्तुर्दशात्मनः संख्यादिपंचकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्चेश्वरस्य·॥ ॥इति श्री शांक
रे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमाह्निकं॥ ॥इदानीं भूतानां लक्षणानि गंधादीनि वीविदिषुर्गंधा
दीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं च व्यवस्थापयन्नाह॥ ॥पुष्पवस्त्रयोः सति संनिकर्षे गुणांतराप्रादुर्भावो वस्त्रे गं
धाभावलिंगं॥ रूपरसगंधस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यंते· तत्र स्वाभाविकाः संतो लक्षणतामुपयांति नान्य
था· नहि समीरणे उपलभ्यमानः सौरभः शीतलत्वं चोपलभ्यमानः शैत्यं जलत्वे उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति
तदेतदाह· पुष्पवस्त्रयोरिति· नहि कनककेतकीकुसुमसंनिकृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वास
सः· नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेणोत्पन्नं किंतर्हि कनककेतकीसंनिधानादौपाधिकं· नहि वस्त्रे गंधाभावे केतकी ३३
गंधाभावो लिंगं· किं लिंगमत आह· गुणांतराप्रादुर्भावः गुणांतरात्कारणगुणात्प्रादुर्भावोत्पत्तिः· यदि हि वस्त्रे यो गं

धउपलभ्यते· स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तंतुषु केतकीसंनिकर्षात्पूर्वं तत्र वस्त्रे वा उपलभ्येत· न चैवमित्यर्थः
तथा च विवादाध्यासितो गंधो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात्· शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ स्वाभावि
कीं गंधं पार्थिवलक्षणमित्याह॥ ॥ व्यवस्थितः पृथिव्यां गंधः॥ पृथिव्यां व्यवस्थितो योगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां प
रिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गंधो लक्षणमित्यर्थः· तथा च पृथिवी गंधवत्येव· पार्थिवमेव गंधवती
ति तदेव समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पार्थिवो गंध इ
ति व्यवस्थितिः ॥ गंधस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजोलक्षणेप्यतिदिशन्नाह॥ ॥एतेनोष्णता
व्याख्याता॥ तेजस उष्णता॥ स्वाभाविक्युष्णता तेजो[illegible] पर्थः· रूपमपि शुक्लभास्वरमुपलभ्यते ॥ अपां लक्ष
णमाह॥ ॥ अप्सु शीतता॥ स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः· तथा च शिलातलस्पर्शे वैश्वदेवानाती व्याप्ति
रिति वाच्यः· शीततया रूपस्य शुक्लत्वेन लक्षणे [illegible] द्रवत्वेवोपलक्षणानि ।ननु इह लक्षणाक्रमभंगः कुत इति चेत्
न· तेजःस्पर्शस्य पार्थिवीजलस्पर्शयोर्व्यावर्त्तकत्वसूचनाय तयोर्मध्ये तेजःपरीक्षायमुक्तत्वात्· वायुलक्षणपरीक्षासू

अबदिन[illegible]वयपम[illegible]नेजोल[illegible]पर[illegible]
[illegible]वीन

वै०स्था० वत्तार्थस्याकाशत्वे हानिः तथाचापाकजानुष्णाशीतस्पर्शो वायोः स्वाभाविकः सन्नुद्भूत इति व्यक्तमेव तथा नीतिमत्त्वमर्थः ॥ तदेवं
३३ कारणगुणपूर्वकः स्पर्शवतो विशेषगुणा गन्धादयः पृथिव्यादीनां लक्षणानीत्युक्तं इदानीं क्रमप्राप्तिकाललक्षणप्रकर
णमारभमाणस्त्राह ॥ ॥ अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभि
सम्बध्यते तथा चापरमिति प्रत्ययो युगपदिति प्रत्ययश्चिरमिति प्रत्ययः क्षिप्रमिति प्रत्ययश्च काललिङ्गानीत्यर्थः अपरस्मि
ने४ न्परमिति यौगपद्यं नपरस्मिन्नपरमित्यादि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा
परत्वमुत्पद्यते तत्र परत्वमसमवायिकारणमपेक्षते नच रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् अयोगोलकादीनां वा
यौपरत्वानुत्पादकत्वात् स्पर्शस्यापि पाकजस्य तादृशस्य तेनापि त्र्यणुकादौ व्यभिचारात् नचावाके परिमाणं तथा तस्याविज्ञा
तीयानारम्भकत्वात् स्पर्शस्यापि पाकजस्य तादृशस्य तेनापि त्र्यणुकादौ व्यभिचारात् तपनपरिस्पन्दानां वैयधिकरण्यात् तदवच्छिन्न
द्रव्यसंयोगस्य समवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्त्वे तावत् ३३
कल्पने च क्षतिः ... सिद्धान्तात् सर्वं ... तथा च काल एव मार्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वास

स्तेनर

मवायिकारणं काल एव मार्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरसंयोगपि द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्येति विलक्षणेति
कर्षापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीमहारजतनारङ्गतिः मापाटलिपुत्रेपि स्फटिके मणौ वाकृतापप्रसङ्गात् कालस्य तु तत्त्व
भावतयैव कल्पनाद्यमदोषः कालेनापि रागरीक्रमाः कथं नेति चेत् नियताक्रियोपनायकत्वेनैव तत्त्वसिद्धेः पवित्र्यादिरप्य
वधिं कृत्वा परत्वोत्पत्तिरूहनीया युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत्कुर्वन्तीत्यादिप्रत्ययानां वै कारि
र्कालोपकल्पनास्तु र्यातावेक सूर्यगत्यवच्छिन्नैककालत्वमर्थः नवाप्राप्ता एव सूर्यगतयोविशेषणतामनुभवन्तीति न वस्व
रूपप्रत्यासत्त्याप्नुवताः तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणाप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः मनुसिद्धानुका
लः मनुतिष्ठोद्रव्यं वेति न प्रमाणमतआह ॥ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्
द्रव्यत्वमद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं यथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ तथापि सिद्धं बहुत्वं कालानामित्यत आह ॥ ॥ तत्त्वं भावेन ॥ व्या
ख्यातमिति विपरिणामेनान्वयः चिरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वस्याप्यनानात्वविशेषलिङ्गाभा
वात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः ननु वैकालावस्तुः कृतयामदिवसादिरात्रप्रकृमासर्त्वयनसम्वत्सरादिभेदेन नवाभि

काल ... कथं एक इति चेन्न भेदभानस्योपाधिनिबन्धनत्वात् ... एक एव स्फटिकमणिः जवातापिञ्छाद्युपाध्युपरागेणाभिन्नैव भासते ·
तथैकः कालः स्वयं ... भेदेन ततत्तदुपाधिभेदेन भिन्नेऽपि ।

दै॰न्या॰ नैनाशतइत्यस्य प्रागभावः तथाकालोपाधिव्यापकः कालोपाधिः कृताः स्वाधेयकार्यावच्छिन्नावच्छिन्नाधारः कालः
३४ कृताः प्रतिकृतीकस्यविद्युत्तेः कम्पादिक्षविनाशादेतद्द्वयस्यवक्तव्यं कृताद्द्वयीवलयइत्याद्युपागमप्रसिद्धि नन्वेतथाप्यतीतानु
गतवर्तमानभेदेनकालत्रयमस्त तथाहि त्रैकाल्यमनुपपद्यते त्रैकाल्यासिद्धेरित्यादीतिचेन्न वस्तु तत्प्रागभावप्र तर्क२
ध्वंसावच्छेदनत्रैकाल्यव्यवहारात् येनाहि वस्तुनायःकालोवच्छिद्यते सतस्यवर्तमानः यत्प्रागभावेनयःकालोवच्छिद्यते स
तस्यभविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेनयःकालोवच्छिद्यते सतस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहार ॥ इदानीं
सर्वोत्पत्तिमतांकालः कारणमित्याह ॥ ॥ नित्येष्वभावादनित्येषु भावात्कारणेकालस्यख्याति ॥ इतिशब्दोहेतौ तेनकारणेस
र्वोत्पत्तिमतकारणंकालइत्यास्थाहेतुमाह नित्येष्वभावादनित्येषुभावाद्दिति नित्येष्वाकाशादिषुयुगपद्भावाभावात्‌ जातः
क्षितीजातइदानींजातोदिनेजातोमासेजातइत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषुघटपटादिषुयोगपद्यादिप्रत्ययानांभा
वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणंकालइत्यर्थः नकेवलयौगपद्यादिप्रत्ययबलात्कालस्यसर्वोत्पत्तिमात्रनिमित्तकारणत्वमपितु ३४
पुष्पफलादीनामपिहेमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिसंज्ञाबलादेतदवसेयं ॥ कालनिरूपणप्रकरणंसमाप्तमिदानींदिङ्नि
प्रकरणमारभमाणआह ॥ ॥ दूरान्तिकादिधीहेतुरेकानित्यादिगुच्यते ॥ दिगत्यादि दिङ्अनुमापकं दूरान्तिकादिधीहेतुर्यस्तस्ययुक्त
संयोगाश्रयादिदिवदूरत्वंसंयुक्तसंयोगाधिकत्वमपरत्वंतत्संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणादिदिसंयुक्तसं
योगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरत्वमिति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सादिगित्यर्थः न
हिताद्दृशीद्रव्यमन्तरेणभूयस्त्वसंयुक्तसंयोगानाम ॥ यस्तांवापिण्डयोरुपनायकमन्यदस्ति नवतदुपनयमन्तरे
णतत्तद्विशिष्टबुद्धिर्नवतामन्तरेणापरत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्नवतदुत्पत्तिंविनाताद्विशिष्टप्रत्ययव्यवहारो नवका
लएवसंयोगोपनायकोस्तु किंद्रव्यान्तरेणेतिवाच्यं कालस्यनियतात्क्रियोपनायकत्वेनेवसिद्धेः अनियतापरत्वस
पनायकत्वकल्पनामात्रकाश्मीरकुङ्कुमपङ्ककणिकामोदकामिनीकुचकलशोपत्यप्रत्यपनयेत् आकाशात्मनो
रपितथापरवर्णोपसंक्रमिकत्वेसर्वावप्रसंगः दिशस्तुनियतपरवर्णोपसंक्रामकत्वेवासिद्धेर्नातिप्रसंगः एवंवाक्रि
योपनायकात्कालात्संयोगोपनायिकादिकपृथगेव किंचास्मात्पूर्वमिदमस्माद्दक्षिणमिदमस्मात्पश्चिममपि
दमस्मादुत्तरमिदमस्मात्पश्चिममेतदुत्तरमिदमस्मादुत्तरपूर्वमिदमस्मादधस्त्यादिदमस्मादुपरिष्टादिद

न्यासी॥

दे०न्या०
३५
मितो प्रत्यया इत इदमिति इति नासंगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निमित्तान्तरासंभवात् किं वा नियतोपाधिकल्पनायकः का
लो नियतोपाधिकल्पनायिकादिक् नवति यदपेक्षया यो वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमानः एव दिगुपाधौ तु नैवं नियमः
अपूर्तियाप्राचीति प्रत्येक कदाचित् अस्याः प्राचीत्वात् वमुदीच्यादि घ्रुदिवा यदपेक्षया सूर्योदयावच्छेसौ निहिता
दिके सा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया च सूर्यास्तावच्छेसौ निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्रतीची सन्निधाने तु सूर्य
युक्त संयोगात् त्वीयस्वैते वा त्वमीयो सौ वा सूर्यसंयोगादिगुणमेयाएव प्राच्यन्तिमुखवपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्नादि
री तादृशपुरुषदक्षिण मागावच्छिन्नादिग्दक्षिणा वामत्वदक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ ग्रं तु त्वासमवा
यिकारणकाक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिग्वः अदृष्टवदात्मसंयोगजाग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिगूर्द्धाः एवं वे
नियमनिर्नीतिवक्ता वायुसोमेशाननागब्रह्मविष्णुनोपलक्षिता दशा दिशः इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशा
त॥ दिशो द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुवदतिदिशत्याह॥ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते॥ गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वमनाश्रि
तत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः॥ एकत्वमतिदिशन्नाह॥ ॥तत्त्वभावेन दिग्लिंगाविशेषाद्दिशो लिंगाभावाद्यसत्तावित्येक

MEMORIAL

३५

तदर्थविधानादेकपृथक्त्वे॥ ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिशः इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह॥ ॥ कार्यविशेषा
नानात्वे॥ कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन नानात्वोपचार इत्यर्थः॥ तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह॥ ॥ आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वा
द्भविष्यतो भूताच्च प्राची॥ प्राग् अस्यामसविता अंचतीति प्राची तथा च यस्यां दिशि सुमेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा भवन् वा सा दिक् प्राची अत्र च पुरुष॥ ... जैनेदम्भा आश्रित्य कालत्रये प्रयोगवर्त्तिनी भवति दिक्
स्यायिन्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिश्यादित्यसंयोगः पृथमं वृत्त इतीयं प्राची कस्याञ्चित्परेद्युरस्यामादित्यसंयोगः प्रथमं
भावीत्यागतिसंधाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिद्दानीमस्यामादित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभिसंधाय प्राचीव्यवहारः भूतादित्या
दिकं नैमित्तिकप्रत्ययः तेनातिसंधेया नियमा घटद्युत्यादित्यसंयोगो नास्ति रात्रौ नभ आक्रान्तो वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानु
पपत्तिः स्यादिति भावः॥ दिगन्तरव्यवहारेष्वपि एवं प्रकारमतिदिशन्नाह॥ ॥ तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च॥ तद्वदेव दक्षि
णादिव्यवहारा दिग्नागादिना सह आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतः भूताद्दक्षिणा व्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहारानु
नेयः॥ वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव॥ दिगन्तराणां व्यवहारेष्वप्यनेन प्रकारमतिदिशन्नाह॥ ॥ एतेन दिगन्तरालानि व्याख्या

दि५

वै० न्या नानि ॥ प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्मध्यमाग्नेयीकार्येषु क्रिया पूर्वादिशमितिव्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेतु
३६ इयं एतेवादिक्त्वसंख्या येन विभुनाद्रव्येणापनीयते सा दिगिति कालः दरकस्य कुल्यादिकी विद्यारतः ॥ चतुर्णां भूतानां मूर्वादी
नि लक्षणादीनि कारणगुणपूर्वकत्वात् लिकानम्यत्वथा त्रैलोक्यिकानीति व्यवस्थितिपूर्वमेव विशेषगुणास्तन्मात्रे
षु लिङ्गो चोत्कर्षविधानी पाकजस्पर्शान्तिगशब्दः परीक्षा तीर्यः संतिवात्रयं त्रिकानां विप्रतिपत्तयः को विवर्द्धद्रव्यभावकृतं को वि
कुणगुणत्वे सत्यनेकेनित्याभाऊरूपवत्त्वानित्यमन्येत्वर्थे इ विस्फोटगोरवं शब्दोत्तरमाकुस्थाद्वयपरीक्षापाव मानारंभमे
प्रैन५ प्रथमोनी संशयेन्तावक्तृक्रियानंतःकारणात्रयव्यवस्थापनार्थं ॥ १७ ॥ सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च सं
शयः ॥ सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् ग्रहणादित्यर्थः मनुष्यपालं विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषकस्य
स्य व्यावर्तकस्य धर्मस्य वक्रकोटरादेः शिरःपाण्यादेश्चाप्रत्यक्षादग्रहणात् विशेषस्मृतेः विशेषस्य कोटिद्वयस्य
कत्वपुरुषत्वलक्षणस्य स्मरणात् स्मरणमितिरस्तपरीक्षाविदनुभूयमानधर्मयोरपिकोटित्वात् चकारादद्दृष्टादेः संग्रह ॥ ३६.
रस्य संग्रहः असाधारणो धर्मोनध्यवसायात्मकज्ञानजनकइतितोक्तः यथा असाधारणस्यापिव्यावृत्तिद्वारा कारणा

असदनुपलम्भात् ॥

त्वी सपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणो धर्मएवेति नोक्तः विप्रतिपत्तिरपिविरुद्धप्रतिपत्तिद्वयजनकं वाक्यद्वयं शब्दोनि
त्य इत्येके शब्दोऽनित्य इत्यपरे तदुभयं तदुभयजन्यंवाज्ञानद्वयमयुगपद्भावित्वात् संभूयनसंशयैककारणमतस्तत्र शब्दला
दिरसाधारणः सत्वप्रमेयत्वादिः साधारणो धर्मः संशयकइति पृथङ्नोक्तः समानानेकधर्मोपपत्तेरिति गौतमीये नवध्यवसाय
ज्ञानस्यानध्यवसायसाधारणो धर्मः संशयकारणत्वेनोक्तो विप्रतिपत्तेश्च विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्वयव्यतिरेक
शालितया संशयकारणत्वमुक्तं न्यायभाष्येचोपलभ्यमानत्वं चसंशयकारणमुक्तं सदुदकमुपलभ्यते मरीचिषूदकमुपलभ्य
मानमिति संदेह इति यच्चानुपलभ्यमानत्वं सदपिनोपलभ्यते मूलककीलकादि असदपि नोपलभ्यते गगनारविन्दादि
त्याद्युक्तं विधः संशय इति तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थं न्यायवार्तिके पियत्कारणा
भेदेन संशयस्त्रित्वमुक्तं तदपिनसंभवति व्यभिचारसमानधर्मादीनां प्रमाणकारणत्वस्यैवासंभवात् नचित्वा ॥
दिज्ञाने जन्यवृत्तौ वैजात्यं तद्वत्रापि कल्पनीयं संशयत्वावच्छिन्नकार्यं प्रतिसमानधर्मत्वेनैवकारणता या कल्पनात् य
च्च प्रधानाविधिकोटित्वे प्रधाननिषेधकोटित्वादिवैजात्यमुक्तं तदन्यगतत्वाच्चावच्छेदकं तथापि संशयोनात्रिविधोन

नै त्वा०

कस्मिन् धर्मिणि इति

३१ वि[illegible]ष: किं लोकविशेषव प्रकारांतरेण तु द्वौ वेत्यंस सुवकृदेव स्वच्छयापि न तुल्यतिश्चयजनकं ज्ञानं संशय इति न लक्षणा
मनध्यवसायेपि तुल्यात् संस्कारजनकं ज्ञानं [illegible] व्यावर्तकत्वं कसाधारणविशिष्टज्ञानत्वेन संशयस्यादिसं
स्कारजनकत्वात् संशयत्वं [illegible] [illegible] धर्मे [illegible] संशयो [illegible] ज्ञाते [illegible]
[illegible] विरोधि नाना प्रकारकं ज्ञानं संशय इति तल्लक्षणम् ॥ द्विविधः संशयो बहिर्विषयको ऽंतर्विषय
कश्च बाह्यविषयकोपि दृश्यमानधर्मिको ऽदृश्यमानधर्मिकः [illegible] तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति [illegible]
[illegible] पुरुषो वा अदृश्यमानधर्मिको यथा [illegible] दीर्घतरो योगवायादिर्विश [illegible] तत्र दर्शनादयं गौ
र्गवयो वेति विवक्षया त्रिविधानि ॥ यत्सा [illegible] संशयहेतुः [illegible] कत्वं संशयकत्वं वाधर्मिणि दृष्टं
संशयहेतुरित्यत्र प्रथमं विभाग ॥ ॥ दृष्टं च दृष्टं च ॥ दृष्टमुपलब्धं संशयहेतुः दृष्टमिति यत्तिप्रत्ययः तेन दृष्टाभ्यां
स्थाणुपुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तते पुरोवर्त्तिनि यद् दृष्टं तत् दृष्टं संशयहेतुरित्यर्थः ॥ कधर्मिविषयं दृष्टं गामुदाहरति ॥ ॥३१
॥ यथा दृष्टमयथा दृष्टत्वाच्च ॥ संशयहेतुरिति शेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अयथादृष्टत्वाद् दृष्टमयथादृष्टमपि संशय

[illegible] विपर्यये धर्मिकत्वेन संदेह विषय [illegible] संबंध [illegible] संबंध [illegible]

क: यथा वै [illegible] यथादृष्टः केशवान् कालान्तरे यथा दृष्टः केशविनाश [illegible] [illegible] तत्रैव [illegible]
[illegible] न यथा संशयः [illegible] स केशो [illegible] [illegible] समान [illegible] सवेक [illegible]
[illegible] संशयहेतुः ॥ उपलब्ध्यनुपलब्धि समानतन्त्रधर्म संशयकार [illegible] ॥ ॥ विद्याविद्यातश्च संशयः ॥ अंतरसं
शयो विद्याविद्यातो भवति यथा मौहूर्तिकः [illegible] ग्रहादिज्ञाति [illegible] तत्र स्वज्ञाने संशयोत्पत्ते
[illegible] यथा [illegible] विद्धि धान्वति [illegible] प्रमाणवति तथा [illegible] यथानत्वात्
[illegible] संशयो जायते पुनः संशयः ॥ [illegible] संशयो [illegible] तथा
[illegible] अनेक धर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति गौतमीये [illegible]
[illegible] अनुपलब्ध्यव्यवस्थात [illegible] संशयकारणानि [illegible] कोटि [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] संशयं [illegible] परीक्षा [illegible] संशय [illegible] ॥ ॥ [illegible] संशयः ॥ [illegible]
[illegible] सः [illegible] प्रयत्न इति धर्म्मविशेष [illegible] [illegible]

वैशेष्क दिषु नानि व्याप्तिः अर्थपदेन धर्म्मिपरो ग्राजाति धर्म्मित्वमपि वृत्तमाः स्फोटनामा शब्दः समवेतः शब्दो नास्तीति सूत्रविति
३७ नन्वेकं पदमेकं वाक्यमित्येकत्वप्रतीतिबलादेव शब्दः स्फोटो ऽङ्गीकर्त्तव्यः नहि बहुवर्णात्मके पदे बहुपदात्मके वाक्ये चैकत्व
कत्वभ्रमः स्फोटश्चार्थस्फुटीकरणाधीनासंज्ञा वर्णानां प्रत्येकं नार्थप्रत्यायजनकत्वमेव मिलितानां त्वेकवर्णवत्प्रत्येका
णानामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात् सत्यं स्फोटो यद्यपि पदना
वेन पद्यवाच्यते तेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमे वर्णे स्फुटीभवति मैत्री सैकेतवद्दुर्लत्वे तथाव सैकोत्वबलादेक पदार्थप्रतीतौ कि
स्फोटेन वर्णानां बहूनामप्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्यैकं पदमिति प्रत्ययो वा तथा पवि वाक्येऽपि यदि वर्णातिरि
क्तः पदात्मा कश्चिदभ्युपगतः स्यात्तदा ह्यसौ क्रियेतापि स्फोटः सोऽपि स्फोटस्त्वकल्पितप्रकृतिमूत्रकृता ॥ तदेवं शब्दस्य धर्म्मिणः प
स्थिते गुणत्वे सत्येतस्याकाशलिङ्गत्वमिति गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयमुपपादयन्नाह ॥ २२ ॥ तुल्यजातीयेष्वर्थां
तरभूतेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् ॥ शब्दे संशय इति शेषः शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं वा उपलभ्यते तच्च तुल्यजातीयेषु च यथार्थं ३८
शेषगुणेषु अर्थान्तरभूतेषु द्रव्येषु च विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयथा दर्शनादेव किं गुणो द्रव्यं कर्म्म वेति संशयं जनयति

संशयजनकत्वं निश्चिन्ह शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं वासाधारण एव धर्मः। कथं संशयजनकतेति व्यतिरेक इति श्चेत् सत्यं यावत्तजा
सजातीयासजातीयसाधारणीति व्यवृत्तेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात् २

सामान्यविशेषसमवायकोटिकत्वं तु सत्त्वकारणवत्त्वादिवैधर्म्यदर्शनान्न भवति ननु यावत्साधारणधर्मस्यान ध्यवसा
यजनकत्वात् शब्दत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मो न तु यद्गता व्यावृत्तिः प्रतियोगित्वं वा शब्दत्वस्य साधारणो धर्म्मः
तदुक्तं विशेषस्योभयथादर्शनादिति अत्रापि विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयत्र सजातीयविजातीययोर्दर्शनस्य संशयहेतु
त्वेनोपादानात् स एव समानधर्मः इति ॥ तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिं निरस्यन्नाह ॥ ॥ एकद्रव्यत्वान्न
५ मि द्रव्यं ॥ एकद्रव्यसमवायस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यं वा किमप्येकद्रव्यसमवायिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्याच्छब्दो द्रव्य
मित्यर्थः ॥ ननु कर्म्मैकद्रव्यमेव तथा च शब्दः कर्म्म स्यादित्यत आह ॥ ॥ नापि कर्म्माचाक्षुषत्वात्प्रत्ययस्य ॥ प्रत्ययस्य
शब्दविषयकस्याचाक्षुषत्वात् तच्च कर्माभिन्नत्वात् बहिरिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः तथा च शब्दत्वेन कर्म्मवृत्तिः चाक्षुषप्रत्यक्षावृत्ति
जातित्वात् रसत्ववदिति भावः ॥ ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वादुत्क्षेपणादिवदित्यत आह ॥ ॥ गुणस्य सतो ऽ
पवर्गः कर्म्मभिः साधर्म्यं ॥ अपवर्ग आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशुतरविनाशकसन्निपाताधीन इति कर्म्मभिः साध
र्म्यमात्रमस्य न तु कर्म्मत्वमेव तदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्तिकत्वमिति भावः ॥ न

वै० व्या० नासिद्धश्च शब्दो गुणस्तथा च विना साधकाकाशलिङ्गमाकाशं विहाय गुणानुपपत्तेर्घटादिरस्य कार्यः स्यात् किं तु नित्य एवायं कदाचि
३९ दनुपलम्भस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ॥ ॥सतो लिङ्गाभावात्॥ यदि हि उच्चारणात्प्रागूर्ध्वं च शब्दः सन् स्यात्त
दा सतोस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चाश्रुतावस्थायां शब्दसत्वे प्रमाणमस्ति तस्मात्कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इत्यर्थः ॥ इतश्चा
सौ न व्यङ्ग्यः किं तु जन्य इत्याह ॥ ॥नित्यवैधर्म्यात्॥ नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतः श्रोत्रं वा लिङ्गं वा
व्यक्तौ च व्यञ्जकतो न चैव तं मैत्रादिवचने व्यञ्जनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिर्व्यङ्ग्येन घटादिना क्वाचिदनुमीयते तस्माज्ज
न्य एवायं न व्यङ्ग्य इति भावः ॥ व्यङ्ग्यत्वबाधकमुक्त्वा स्वपक्षे प्रत्यनित्यत्वे हेतुमाह ॥ ॥अनित्यश्चायं कारणतः॥ कारणवत्त्व
हेतुरुपलक्षितः शेषः तुपलभ्यते हि भेरीदण्डसंयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दस्तथा चोत्पत्तिमत्त्वान्नित्यो यथा यद्वा कारण
इति कारणवत्त्वे हेतुमनुपलब्ध्या स्यात् ॥ ननु कारणवत्त्वे शब्दस्य स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ ॥न चासिद्धं विकारात्॥ शब्द
स्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघाततीव्रतयातीव्रस्य मन्दतया ३९
न्दस्य शब्दस्योपलम्भात् न हि निर्विकारकतीव्रत्वाद्यधीनो व्यञ्जकतीव्रत्वादि तथा च कारणाद्विकारादनुमीयते जन्यो ऽयं न व्यङ्ग्यो

स्यं
व्यञ्जक ॥ ननु व्यञ्जकस्यैव वायोर्भेदाभिमायतो तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यक्तिः भेरीदण्डाभिघातविशेषाद्वायुरेव तीव्रमन्दश्च
तथाप्रत्ययमभिव्यञ्जयति इत्याशङ्क्याह ॥ ॥अभिव्यक्तौ दोषात्॥ शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां
प्रति नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वे दोषः स्यात् न चतादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यत्वं क्वापि दृष्टं अवयवादीना
न्स्वीक्रियते तदा ककारादिव्यक्तौ सर्ववर्णादिव्यक्तिप्रसङ्गः ननु समानदेशानामपि सत्त्व नेत्वग्रहणत्वानां
स्वरूपभेदसंस्थानयोनि व्यञ्जनानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दृष्टमेवेति चेत् न तेषां समानदेशत्वाभावात् नाशया
वान्तु देशः सत्त्वस्यभावानेव न त्वस्य ग्राह्यत्वस्यवा ॥ इतश्च नाभिव्यक्तिरित्याह ॥ ॥संयोगाद्विभागाच्च श
ब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः॥ संयोगाद्भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशेपाट्यमाने तत्रसंयोगस्तावदाद्यस्य शब्दस्यका
रणं तदभावात् तस्माद्द्विदलवंशविभागानिमित्तकारणं संस्ताकाशाद्यसमवायिकारणं यत्र यद्दूरवर्तीनोध्या
त्पन्नः शब्दस्तत्र सीतानं क्रमेणोत्पद्यमानः शब्दकेतु शब्दं कुत्रचित्क्रमाकाशमासादयन्नुत्पद्यते तेन शब्दादपि शब्द
निष्पत्तिरिति ॥ अनित्यत्वाद्धेतोरस्य सिद्धिरिति ॥ ॥लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः॥ वाम्निकः शब्दो नित्यः जातिमत्वे सति

वै० न्या श्रोत्रग्राह्यत्वात् वीणादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ इदानीमनित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह ॥ ॥ द्वयोः [illegible]
४० र्योस्तत्कालत्वात् ॥ तुशब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षान्निवृत्त्यर्थः द्वयोराचार्यशिष्ययोः अध्यापनेऽध्ययने च प्र[illegible]
दृश्यते तस्मात् अनादिवेदभावप्रसंगात् अध्यापनमिति संप्रदानं संप्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदस्य यदि स्थिरो न वर्णः स्यात्
तस्य संप्रदानं संभवति ननु संप्रदीयमानत्वादिदानीं प्रतिग्रहीत्रोः तत्कालेऽनुपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्ययोः तत्काल
नुपलभ्यत इति नाध्यापनमिति चेत् न अतीतकालेऽपि तत्रस्थपुरुषश्रोत्रेणानुपलंभात् किं वाभ्यासात् दृश्यमाने
पता यथा चैव कृत्वो रूपं पश्यतीति [illegible] अभ्यासात् दृष्टं तथा दश कृत्वोऽधीतोऽनुवाको विंशति कृत्वोऽधीत इत्यभ्या
सः स्थैर्यशब्दस्य प्रमाणात् सिद्धं वस्थैर्यं विनाऽशब्दानुपलब्धेस्तावत्कैर्नास्थिरैर्वैनेकः पश्चान्नाशायधीतीति नित्यो
नपर्यवसन्नेति मानः ॥ इत्येतरैः शब्दस्यानित्यत्वेऽप्याह ॥ ॥ प्रख्याभावाच्च ॥ त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति पथ
मं तरयोः साम्निधेन्याः त्रिरुच्चारणाः स्थैर्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ ॥ संप्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ४०
संप्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् सद्भावात् इत्यर्थः प्रतिपत्तिः शब्दे वर्तते हि शब्दस्य प्रत्यभिज्ञायामनामान्तरे पूर्वः प्रत्य

का ४

भिज्ञायाः सत्यत्वमाह तथा च यथा गार्ग्यमैत्रेयी [illegible] रिता तामेवायमुच्चरतीति तामेव श्लोकं पुनः पुनः पठति उत्क्रमेण च
वतीपुनःपुनरभ्यस्य यदेव वाक्यं प्रयाति कुर्वन्त्ययोर्दे तदेवेदानीमपि ब्रूते स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा वला
त्स्थैर्यं शब्दस्येति ॥ सर्वाणि नामानि [illegible] तत्र तूनं दूषयन्नाह ॥ ॥ संदिग्धप्रतिवक्तृत्वे ॥ संदिग्धा अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं
विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिंगं काश्यपोऽब्रवीदिति तथा च वक्तृत्वेनानित्यत्वाध्यापनमन्यस्य न प्रत्यभिज्ञानं च दृष्टमित्यने
कान्तिकत्वं हेतूनां तथाहि न त्वमधीतं न त्वमन्यस्य [illegible] त्रिरनूद्यात् यदेव नत्वेऽपि कृतकार्यौ [illegible] पित
देव करोषि यदेव न त्वमनेकवारान् न कृतं तदेवायमपि करोतीति न त्वे दृष्टत्वात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयापि स्थैर्य
न कल्पनमात् ॥ ननु पर्यायशब्दानां [illegible] उच्चारणानुपपन्नत्वादि संख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे
उच्चारणाद्भेदनानीत्यसंगाद्दत आह ॥ ॥ संख्याभावः सामान्यतः ॥ संख्यायाः पर्यायशब्दादि संख्याभावः सं
दावः सामान्यतो गत्वादि जातित इत्यर्थः गकारादीनां मानत्वेऽपि गत्वकल्पाद्यवच्छिन्नानां पर्यायशब्दत्वे त्रित्वं दृष्टत्वं
वा कुमारगुणादीनामेकता [illegible] नाम्नां [illegible] अपिनवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदिति भावः ॥ ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञ

स्यम॰ ॥३

वै॰न्या॰ ४१ वसाचिका॰ नवैष्णतीव्रोगकारोमंदोगकार इति प्रतीत्या विरुद्धधर्म्माणेवरयन्त्यावाध्यते॰ तीव्रत्वादेस्तत्रौपाधिकत्वा
त्रवोपाधिभेदादपि भेदोमाभूत्‌ आवातापि आदिसंयोगाव्वीत्वपीतादिभावेन भुष्यमानः स्फटिकमणिरपिनाना॰ कृपाणि
माणिदर्पणाम्बुदीर्घादिभावेनमासमानंमुखमपि नाना॰ ननु कस्यापि त्वत्वादिधर्म्मोगकारादावौपाधिक इति चेत्‌॰
न॰ वायुधर्म्मोनादधर्म्मो ध्वनिधर्म्मोवानादिष्याति किं॰ अविशेषमविते यात्वव्याप्तिरत्वादेः कत्वगत्वादिनापरापरभावा
नुपपत्तेः जाम्यानाविकत्वान्नपपाणादिति चेत्‌॰ मैवं॰ उत्पन्नोगकारा नष्टोगकार इत्यापूर्वोगकारो नास्तीति नकंतेः को
लाहलइत्यादि विरोधप्रतीतिः सत्यपि पि वादिप्रत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्तते॰ तदास्या जातिविषयतां कल्पनात्‌॰ अन्यथा वा
किंस्थैर्य्यमालम्बमानायामस्याम त्यामुत्का विरोधिप्रत्ययाप वनोऽप्यधेरन्‌॰ नवायं वायुधर्म्मः काद्वर्म्मणां श्रोत्र
विषयत्वात्‌॰ नापिनादधर्म्मः नाशायादि वायुरेवतद्वादेधर्मोकत्वात्‌॰ अन्यस्याभिव्यक्तेः शब्दत्वात्‌॰ नापि ध्वनिधर्म्मः शब्दा
दिध्वनावनुपलम्भमानात्‌ गकारतारत्वादिप्रतीतिः स्वाभाविकत्वे तु न जातिसांकर्य्यं॰ गत्वादिव्याप्यस्य तस्य नानात्वोपकल्प ४१
नात्‌॰ किं च शुकसारिकामनुष्यप्रभवेषु गकारादिषु स्फुटतरं तद्भेदप्रत्ययोऽस्ति॰ यथैव स्त्रीपुंसप्रभवेषु स्त्रीपुंसत्वे स्फुटम वेषु व

वृती
यतः॰ कोऽप्युपदायात्प्रापि शुकादयोऽनुमीयेरन्‌॰ औपाधिकत्वस्य नानुपपन्नत्वोपाधिनिवेशने कुंकुमारुणात कामीति च
त्‌॰ नाप्यौपपत्तिकमौपाधिकत्वमुपपत्तेः स्तादृशप्रमाणाभावादिति संक्षेपः ॥ ॥ इति श्रीकरे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥
एवं द्वितीयाध्याये वर्णव्यापरीक्षामुपपाद्योद्देशक्रमादिदानीमात्मपरीक्षायै पीठमारचयितुमाह ॥ ॥ प्रसिद्धा इंद्रि
यार्थाः ॥ इंद्रियाणामर्थागंधरसरूपस्पर्शशब्दाबाह्यैकैकेंद्रियग्राह्यास्तत्र श्रोत्रग्रहणीयोऽर्थः स शब्द इति शब्दप्रसिद्धौ
दर्शितायामर्थादेवादौस्पर्शपर्यंतप्रसिद्धिर्दर्शितेत्यर्थः॰ तथाहि॰ घ्राणग्रहणीयोऽर्थः सगंधः॰ रसनग्रहणीयोऽर्थः स
रसः॰ चक्षुर्मात्रग्रहणीयोऽर्थः स्तद्रूपं॰ त्वगिंद्रियमात्रग्रहणीयोऽर्थः स्पर्शः॰ स च त्रय चार्थशब्देन धर्मी नाव मृश्यते॰ गंध तेन
गंधादेरेवाघ्रणादेव नातिव्याप्तिः॰ तदेवं घ्राणग्रहणं कार्ये गुणात्वावांतरजातिमत्व गंधत्वमेवं रसादावपि वाच्यं॰ तेन नातींद्रि
यजीवाद्यनुग्रहः ॥ इंद्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायामुपयोगमाह॰ ॥ १ ॥ इंद्रियार्थप्रसिद्धिरिंद्रियार्थेभ्योऽर्थांतरस्य हेतुः ॥ हे
तुर्लिंगमनुमिति स्यात्मनः॰ इंद्रियार्थेभ्य इति इंद्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च तत्त्वादिभ्यकादृशेभ्यश्च यदर्थांतरमात्मा तस्य लिंगमपि त्यर्थः॰ य
द्यपिज्ञानभावलिंगमिति विवक्षितं॰ तथापींद्रियार्थप्रसिद्धेरुपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया तादृप्यात्वालिंगत्वमुक्तं॰ तथाहि॰

वै॰न्या॰ ४२ प्रसिद्धिरिन्द्रियविषयाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा रूपवत् प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः
करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा च यत्र ये प्रसिद्धिराश्रिता यश्च घ्राणादीनां करणानां प्र
योक्ता स आत्मा ॥ ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिप्रतिसन्धानयोरधिकरणपक्षस्फुटतरत्वात् किं
तदन्याश्रयकल्पनया तथापि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणोऽपि वाऽस्यामित्याशङ्क्याह ॥ २ ॥
सोऽनपदेशः ॥ अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथा च तत्कार्यत्वे प्रदीपजन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥ ननु यत्
बाध कार्यत्वं चैतन्ये न विवक्षितं किन्त्वेव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपादीनां च समवायेन चैतन्ये न कार्यमिति नव्यास्ति वारस्याशङ्क्याह ॥ ३ ॥
कारणाज्ञानात् ॥ शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः कार्यद्रव्यविशेषगु
णानां हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथा च शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि स्यादिति न चैवं नन्वस्तु शरीरकारणे
ष्वपि चैतन्यमिति चेत् न प्रत्येकमत्यानवप्रसङ्गात् नहि बहूनां चेतनानामैकमत्यं दृष्टं कारणवदेकानुभूतस्य करणे स्मरणप्र दे२
संगात् यतो नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति किञ्च शरीरनाशे कृतहानिः सादिफलानुभोगप्रसङ्गात् नहि चैतन्यकृतस्य फलमेव भुङ्क्ते

पापस्य

प

तत्त्वकृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ॥ ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमात्रेण ना
कारणगुणपूर्वकता नवैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ ४ ॥ कार्येषु ज्ञानात् ॥ यदि हि शरीरमूलकारणेषु पर
माणुषु चैतन्यं स्यात्तदा तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां सर्वपार्थिवव्यापि
कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यात् न चात्र चैतन्यमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ननु घटादावपि चैतन्यं सूक्ष्ममात्रयास्त्येवेत्याशी
क्याह ॥ ५ ॥ सर्वं स्वतः प्रमाणैर्ज्ञानानुत्पादेन चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्रमाणगोचरस्याप्यस्फुरणे शशविषा
णादेरप्यस्फुरणप्रसङ्गः नहि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयतस्मा
त् किं तदमुत्र नहि श्रोत्रादिभिर्यत्नस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्निर्वाणवताप्यात्मतरेण विना नावसिद्धिरनेनवादिना नावभीतरेणानु
मितिरित्यत आह ॥ ६ ॥ अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ हेतुः साध्यादन्य एव भवति ननु साध्यात्मा विशेषप्रसङ्गात् तु साध्य२
स्मात् तादात्म्यव्याहतो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि
नास्ति नहि वह्नेर्धूम इवात्मनः श्रोत्रादिकारणमुत्पद्यत इत्यत आह ॥ ७ ॥ अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ द्वितीय

कौ

वै० न्या० कार्यमिति धूमादि यथा रासभात् र्यन्तरे तथा अग्न्यादे कारणं तथा एव कार्यान्तरत्वात् विशेषाद् धूमो रासभेन गम
४३ यति किन्तु वह्निमेव गमयति इत्यत्र स्वभावविशेषो नियामकः स च स्वभावो यद्धि कार्यं यस्य तस्यापि भवति तद्रासोपि
परं भवत्येव तथा च कार्य विवक्षितः स्वभाव इत्यभिमत प्रदेशः तथाच तादात्म्य तदुत्पत्तिर्वा अविनाभावस्तयोरेवाविनाभा
वपर्यवसानं यासमानोपाये वा तदुभयमात्रम् [illegible] नियतो वेति स्वाशोध्य व्याप्तेरनुमाय परिशेषमात्रमिति भावः ॥
सम्बन्धाविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेवस्फुरयितुमाह ॥ ८ ॥ संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि च ॥ शरी
रत्वावत् शरीरत्वादित्ययं हेतुः संयोगी वह्निरूपवद्द्रव्य [illegible] इति त्वगात्मकत्वात् तद्धनशरीरस्य कायैकार्था
वा किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रेणयं संयोगः तत्रापि संयोगि यथा आकाशे परिमाणवत् द्रव्यत्वात् घटादिवदिति अत्र परिमा
णसाधं द्रव्यत्वेनाकाशसमवायिलक्षणधर्मा प्रसाध्यते यत्र परिमाणं तारतम्यैक्याविलं विश्रान्तमित्यनेनाकाशे परिमा ४३
णानुमानमिति दोषा इति ॥ एकार्थसमवायि तेसूत्रे कृतहेतुरिति ॥ ९ ॥ कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ कार्यं हि कार्यान्तरस्य स्पर्शो

भूता० भूतात्० वाह्वस्संयोगस्य०

स्यलिङ्गं ॥ उपलक्षणं चैतत् अग्रे कार्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गे एवं परममहत्त्वे ॥ विरोध्यभूतं भूतस्य
रति ॥ १० ॥ विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ अभूतो वर्ष भूतस्य लिङ्गं एवं स्फोटादिर्विरोधी मैत्रपाठः तथा वा भूतमनुत्पन्नं स्फोटा
दि भूतस्य मैत्रपाठस्य लिङ्गं ॥ विरोधि लिङ्गमुदाहरणान्तरमाह ॥ ११ ॥ भूतमभूतस्य ॥ भूतं स्फोटादिकमभूतस्य मै
त्रपाठस्य लिङ्गमेवं वायुभ्रसंयोगो वर्षस्य लिङ्गं एवं भूतो दाहो भूतस्य मण्यादि समवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्यूह्यं ॥ लिङ्गा
न्तरमुदाहरति ॥ १२ ॥ भूतो भूतस्य ॥ विद्यमानेन वा विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क्वचिदनुमानं यथा विस्फूर्जितं प्रति ४५
दृष्ट्वा मार्जारादिरितस्य नकुलस्य अप्रवृत्तिविस्फूर्जित्वेऽभूतो विद्यमानो मार्जारादिरितो नकुलोपि विद्यमान एवेति भवति भूतो
भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवायुभ्रसंयोगादि स्तनेकामिन्कालो [illegible] मानतानवास्फोट मैत्रपाठ्योर्वेति ॥ इदानीं परिग
णनस्य प्रयोजनमाह ॥ १३ ॥ प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ प्रसिद्धिः सामर्थ्यं व्याप्तिः अपदेशो हेतुर्वचनं तेन सामर्थ्यमा
न व्याप्तिविशिष्टो हेतुरवयवेन वा उपनयावयवेन वा व्यतश्रतिन्यादि प्रसिद्धिपूर्वकोपदेशः तथा च श्रोत्रादिनाकर
णो नाविष्टानुर्ज्ञानादिना वा गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानमुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्तिरस्ति त्वया तु शरीरकार्यत्वेन हेतु

के.त्ना. ४४ तुनाज्ञानस्य यत्वरीरयुगात्वे साधिति । तत्र व्याप्तिरिति भावः ॥ ननु केयं व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितः सम्बंधः
स्य साध्यात्यंताभावसामानाधिकरण्यानाधिकरण्यत्वस्य केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः अव्यभिचार
त्वस्यापि केवलान्वयिन्यसंभवात् धूमादेरपि यत्किंचित्साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वात् साध्यानाधिकरणत्वानधिकरण
विनाभावो वा हेतोः अविनासाध्यान्वये सति भावो वा धूमस्य क्वचिद्वह्निसमानाधिकरणाभावात् नाप्यविनाभावः साध्यसाध्यो
तो व्याप्तेरेको नियमश्चान्वयो वा विवक्षित इति चेत् न नियमस्यैव व्याप्तिरूपत्वात् नाप्यविनाभावः साध्यसाध्यविनाभावो
वा हेतोः अविनासाध्यान्वये सति भावो वा कार्त्स्न्यसंबंधः साध्यं कृत्स्नस्य साध्यस्य साधनेन संबंध साविपन्नव्याप्ते धूमा
दावपि नास्ति अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसंबंधः सोपि तस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधनसंबंधाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्न
स्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन संबंधः एवमप्युक्तं नहि कृत्स्नेन साधनेन संबंधः पिकृत्स्नस्य साध्यस्य संबंधस्य संभवति प्रत्येक
मेव साध्यसाधनयोः संबंधात् विषमव्याप्तेश्चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकसंबंधः स्वभावोहि स्वस्य भावो वा स्वमेव भावो वा तत्
तजन्यत्वं तद्भिन्नार्थः तदा समवायलक्षणायांव्याप्ताव वीतिः नहि समवायः क्वचित् स्वाभाविकसंयोगस्यापि हेतुधर्म्म धूमत्वाद्य ४४
है

तदाश्रितत्वेन नहि ता धं नहीति समवायव्याप्तिः १

नाश्रितत्वात् हेतुधर्म्माजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः संबंधः उपाधेरेव दुर्वचत्वात् दुर्वचत्वेपि दुर्ग्रहत्वात् स्वग्रहत्वे
चान्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिग्रहाधीनग्रहत्वात् नापि संबंधमात्रं व्याप्तिः व्या
प्तिवारिसंबंधस्यापि देशविशेषकालविशेषाद्यैर्व्याप्तिरूपत्वेपि तज्ज्ञानस्यानुमितावहेतुत्वात् अनुमितिकार
णीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेवात्र निरूपयितुमुपक्रान्तत्वात् नापि साधनवन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्या
प्तिः वह्नेरपि धूमवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात् नहि धूमवति महानसे पर्वतीयवह्निरत्यंताभावः इष्टसंयोगि द्रव्यत्वा
दित्यादिसंयोगात्यंताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथा साधनसामानाधिकरण्यादव्यापकताप्रसंगात् प्रतियो
गिविरुद्धसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः संयोगात्यंताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धत्वा
भावादिति चेत् न संयोगात्यंताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेदकभेदकल्पनावैयर्थ्यात् नहि धूमकत्वा
नित्यत्वयोर्धर्म्मवच्छेदकभेदः कल्प्यते नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं केवलान्वयिनि साध्यवैयधिकरण्या
प्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं हेतोः नापि यत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वाक्यतस्यापि धू

मस्यैवं तितावच्छेदकत्वात् अधिकदेशवृत्तितया तन्न तथा इति चेत् व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेर्व्याप्यव्यापकाभावात् धूमस्यापि
४५ गगनत्वावच्छिन्नवृत्तिमत्तया अधिकदेशवृत्तित्वात् अत एव तद्द्वारा गार्थिविशेषणमपि इति चेत् न यद्व्याप्यतावच्छेदकीतदेव
संबन्धितावच्छेदकत्वेनाभिमतमपि धर्मान्तरं तथात्वात् भूयः एवं च यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं अवलीयस्य तस्य साध्या
भावादित्यपक्षदोषाकोलाहलमिति चेत् । अत्रोच्यते अनौपाधिकः संबन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वं तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि
साध्यसामानाधिकरण्यं यावत्स्वसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं साध्यसामा
नाधिकरण्यं वा यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यं प्रामीतीद्दिरुक्तिद्वयार्थः यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्व
वा वक्तुं शीलित्या दुर्ग्रहमिदमिति चेत् अत एव तदुद्धृत्योद्दर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा च यद्वा साधनसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रति
योगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वाक्यत्वादिसामान्याभाववृत्तिप्रतियोगिको विवक्षितः तेन महानसीय
धूमे पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभावसामानाधिकरण्येपि न दोषः धूमवति वह्निर्नास्तीति प्रतीतेरनुदयात् द्रव्यत्वं तु संयोगित्वाद ४५
त्यन्ताभावसमानाधिकरण्यमेव नाद्रिमदवृत्तिद्रव्यं न संयोगीति प्रतीतिः संयोगाभावप्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेपि संयोगित्वसामा

न्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव व्यापकत्वात् नन्वनौपाधिकत्वमुपाधिविरहः उपाधिरेव दुष्परिकल्पनीय इति चे
त् न साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं साधनेऽसोपाधिः साध्ये निरुपाधिरुपाधिरिति
ननु केवलसाध्यव्यापकोपाधिव्यापकमिति यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं सरूपाभ
मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं न ह्युद्भूतरूपत्वं प्रत्यक्षव्यापकं आत्मादिगुणकर्मादौ व्यभिचारात्
नापि शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकं काककोकिलजम्बूफलादौ श्यामे तदभावादिति चेत् न पर्यवसितसाध्यव्या
पकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य तथा विवक्षितत्वात् पर्यवसितत्वं च साध्यधर्मावच्छेदेनोपाधेर्व्यापकत्वं समन्यच्च तदवच्छिन्न
प्रकृते वह्निर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षस्योद्भूतरूपवत्त्वे व्यापकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां गृहीतमौपाधिकं तद्रूपस्यामत्वावच्छिन्न
साध्यव्याप्ति वरकस्य कृतादौ शाकपाकजत्वस्य व्यापकत्वावधारणाद् एवमन्यत्राप्यूह्यं ननु नाम्न उपाधिपदार्थः यद्धर्मो
न्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिके जवाकुसुमादि विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात् तद्धर्मस्य साधनेऽभिमतः न च तस्य
नादिति चेत् मैवं समव्याप्ताविव विषमव्याप्तावपि लक्षणस्य दोषस्तु उपाधिपदप्रयोगो गौणः गुणश्च व्यभिचारोन्नायकत्वं य

वै॰न्या॰ ४६

यत्

द्धिः व्यापकव्यभिचारितस्य तद्व्यभिचारित्वनियमात् न च तत्र साध्यव्यापकस्योपाधेर्व्यभिचारि साधनमतः
साध्यव्यभिचारीति यद्व्यापकाव्याप्यं यत्तदव्याप्यमिति व्याप्यत्वासिद्धस्त्रायकत्वेवा सत्पूर्वपक्षे व्यापकत्वेवापक्ष
दुपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्याभावसाधनात् तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यानियमत्वकतोपि कथके रूपाधिरुद्भाव्यः।
पर्यवसितो नियमयन्नुपवत्ताविनसाध्याङ्गं स्यादिति ॥ उक्तोपलब्धेर्व्यभिचारानुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कैः यच्चुप
ध्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वे सत्युपाधिरिति तत्र तृतीयानकरणानुतौ न प्रकारत्वे क्लृप्तो नेत्यर्थः व्यभिचारि नप
त्वेन ज्ञातेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वे ज्ञायत इति पूरणीयं अज्ञायमानोपाध्यव्यापनात् स्फुटव्यभिचारस्य तत्रोपा
ध्यव्यापनात् योग्यता गर्भिता तु दुर्निरूपा व्यभिचारोन्नायकत्वमव्यवस्थाप्योपाधेरुद्भावनाशक्यत्वाच्च पक्षेतरत्वेनोपा
धिलक्षणा गेतामादिस्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः यथा पक्षे संदिग्धसाध्यकेऽनैकान्तिकत्वं यदि हि तत्र न संदेहस्तदानपक्षतायाद
पक्षतातदा संदेहस्यावश्यकतया संदिग्धानैकान्तिकत्वं प्रख्यात् अवह्निधूमं मयूरवन्नचेष्ठं ॥ इदानीं क्रमानीवर्त्तितमाण ४६
नीवस्तूनां हेत्वाभासाद्धि वक्ष्यन्दिखाना अप्रकरणमाहरमणमाह ॥ १४ ॥ अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ अप्र

सिद्ध इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिकश्च विपरीतव्याप्तिकश्च विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धयोः संग्रहः अ
सन्निति पक्षे सत्त्र पक्षधर्म इत्यर्थः स च स्वरूपविरहात् क्वचिल्लिङ्गे साध्याद्यभावात् सिद्धसाधु
ने सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंशयजनकः स च संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारणधर्म
दर्शनात् क्वचिद्विप्रतिपत्तेः साध्यतदभावव्याप्यदर्शनात् आद्यः साधारणानैकान्तिको द्वितीयस्त्वसाधारणानै
कान्तिकस्तृतीयोऽनुपसंहारी ॥ तत्र व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ॥ १५ ॥ यस्माद्विषाणी तस्मा
दश्वः ॥ यत्र रासभमपि पक्षीकृत्यायमश्वो विषाणित्वात् यन्नैवं नासौ विषाणी यथा शशशृगालनर
वानरादिरिति व्यतिरेकव्यभिचारमात्रदर्शनात् तद्व्याप्तोरुः प्रयुक्ते तत्र व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्धविरुद्धानामुदाहर
णमिदं ॥ अनैकान्तिकमुदाहरति ॥ १६ ॥ यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणं ॥ यत्र माहेयं पक्षयि
त्वा गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र साधारणानैकान्तिकता यदा त्वाकाशं नित्यं शब्दाश्रयत्वादिति साधयति तदा
स्यादसाधारणानैकान्तिकता एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्याद्यपक्षधर्मपक्षायामसाधारणानैकान्तिकमेव यद्यनुविप

स८ चा॰

वै॰न्या॰ ४७ त्वाबाधकतर्काभावात्सपक्ष एवसाध्यसिद्धेर्हेतोःसपक्ष एवनितान्तादृशायांसद्धेतुरेव पक्षस्यापिसपक्षत्वात् एतत्र्व्याप्ति
पक्षधर्मताभावप्रमितो असिद्धः सचत्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च तत्रागृहीतव्याप्तिकोव्या
प्यत्वासिद्धः सत्यपिव्याप्तौ व्याप्तेरभावाद्वा नयथापक्षितेनानुकूलतर्काभावाद्वा सिद्धभेदः सव्यायसमर्थ
विशेषणासमर्थविशेष्यासमर्थौनयसंदिग्धासमर्थविशेष्यसंदिग्धासमर्थौनयत्तेदप्रपञ्चेन सह सुवात्रिधेत
वत्रयाश्रयासिद्धिविरुद्धौ ... हेतुस्तावत्केवलान्वय्यन्वयव्यतिरेकि केवलव्यतिरेकि भेदात्त्रिविधः
तत्रसर्वधर्मिगतो धर्मः केवलान्वयी यथाप्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वानिसदृव्याप्यतानाशनाश
१८ गुणाद्वैमात्यतिभावादयः न चास्ति तादृशी कोपि यत्रैते धर्मा न विधेते तथा च सर्वगतत्वमप्येतावतानावाप्रतियोगित्वं वा केवला
न्वयित्वे ... तदुक्तं प्रमाणाद्यपि ... केवलान्वयिसाध्यक हेतु
केवलान्वयी ... सपक्षसत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि गमकत्वौपयिकानि
अन्वयव्यतिरेकिणःकृतविपक्षासत्वेन सह पञ्च केवलव्यतिरेकिणः सपक्षपर्युदासेन चत्वारि तथा च यस्य हेतो

र्यावन्ति रूपाणि गमकत्वौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेत्वाभासः एवं च गमकत्वौपयिकान्यतररूपशून्यत्वं हेत्वाभा
सत्वं तेनाप्यन्यतररूपशून्यत्वनिश्चयवत्त्वं हेत्वाभासत्वमनुमितिप्रतिबन्धकः बाधहेतोरसाधकत्वात् न च केवलान्व
यिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेत्वोरन्यतररूपशून्यतया हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपक्षासत्वस्य केवलव्यतिरेकि
णि सपक्षसत्वस्य गमकत्वौपयिकत्वाभावात् एवं चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धयोरसिद्धेनोपक्षसत्वरूपाभावग्रहाद्धेत्वाभास
त्वं व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धसाधारणानैकान्तिकानां विपक्षासत्वरूपवैकल्यात् असाधारणानैकान्तिकानुपसंहारिणोः
सपक्षसत्ववैकल्यात् बाधितत्वसत्प्रतिपक्षितत्वयोः बाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वविरहात् एवं सोपाधित्वाश्रयासिद्धत्वयो
र्विपक्षासत्वानिश्चयात्तावद्गमकत्वं अनुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कयोरपि विपक्षासत्वानिश्चयाविरहात् एवं साध्य
विकलसाधनविकलोभयविकलदृष्टान्ताभासानां ... तदा सपक्षसत्वानिश्चयात् यदि च सा
तिश्चापि दृष्टान्ताभासत्वं तथापि ... सपक्षसत्वानिश्चयादेव ... अनुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शित
न्वयविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकाः ... कालानिग्रहस्थानपर्यवसन्नाएव आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्था

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यपुस्तकम्

८।

ऽनिश्चितविरुद्धयोः सपक्षसत्वविपक्षासत्वान्यतररूपविकलतया हेत्वाभासतामासादयतीति · तत्रपक्षैक
वे॰व्या॰ ४८ देशव्याप्तिनिश्चयविषयः सपक्षैकदेशवृत्तिनिश्चयफलकोहेत्वाभासः · पक्षसाध्याप्रतीतिश्चयफलकोहेत्वाभासोविरुद्धः · व्याप्तिपक्षधर्मता
ग्रहसहस्तलकोटिकसंशयफलकोहेत्वाभासो · नस्पतीत्रौ · तत्रवधेआत्माश्रयासिद्धत्वेनैकान्तिकेचापर्यवस्य
श्रमितिविरुद्धोऽसिद्धः । विधेसत्प्रतिपक्षोऽनुकाश्रयोऽप्रमाणो · सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतरत्रव्याप्त्यादिसंशयमाधायैवत्रैकोटिकादावे न
ति तदुक्तिवाधाभासपक्षधर्मोहेतुरनैकान्तिकोऽनेन सन्निहितस्थानपदेशाइतिसूत्रस्य अवकारस्यवाक्यसत्प्रतिपक्षसमुच्चयो
पर्यवस्यति · वक्तिकारस्तु · अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन्नीदिग्धश्चानपदेशाइति सूत्रस्य अवकारस्य वाक्यसत्प्रतिपक्षसमुच्चयो
र्थतामाह · तेनसव्याप्तिवाधविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाः पंचहेत्वाभासाइतिगोतमीयमतमेवानुवादति
· स्वतुल्यत्वात्सिद्धसंदिग्धमालिङ्गिकाश्रयपोवृत्तीदिग्धापि धानात्सूत्रकारस्वरसोहेत्वाभासानांत्रित्वेयथाकल्लकस
परंतुविरुद्धासिद्धसंदिग्धमालिङ्गिकाश्रयपोवृत्तीदिग्धापिधानात् कुतोमयूरवोविस्तारोन्वेष्टव्यः ॥ इत्यानीहेत्वाभासविवेचनस्यफलमाह ॥ ॥
युद्धयार्थ इतितद्वी · गौरवलयात्प्रपंचोनकुतोमयूरवोविस्तारोऽन्वेष्टव्यः · आलोकितार्थसंनिकर्षात्तावज्ज्ञानमुत्पद्यते · तद्यालानिलिङ्गमसिद्धाधिर ४८
द्वि॰२ आलोकितार्थसंनिकर्षाधारित्रिप्रयत्नतरन्यत ॥ आलोकितार्थसंनिकर्षात्तावज्ज्ञानमुत्पद्यते · ज्ञानेक्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद्रूपादिवदितिवा · प्र
ज्ञानैकान्तिकेऽस्योपन्यस्ता नाममित्यर्थः · तथाहि · ज्ञानमात्मन्नुमयपालिङ्गं · ज्ञानेक्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद्रूपादिवदितिवा · प्र

द्यनिज्ञानत्वपत्याया · योऽहमद्राक्षंसस्पृशामीति · तत्रज्ञानानांकार्यत्वे · नासिद्धे · यतिप्यघत्तस्यपिधानात् · नविरुद्धसा
मान्यतोदृष्टे · त्वविरोधिभावात् · नचानैकान्तिके · ततएव · तथावस्थागतकार्यत्वयुगत्वैसामान्यतोदृष्टेनचानमेवा
नानिलिङ्गप्रत्यभिज्ञानेतुस्नित्रकर्तृकेस्योपान्वर्तमानमेककर्तृकतायांपर्यवस्यति · नचबुद्धिवैतत्वेपि कार्यकारणा
भावनिबन्धनमेवप्रतिसंधानं · शिष्यगुरुबुद्ध्योरपिप्रतिसंधानप्रसंगात् · उपादानोपादेयत्वावस्थात्रमत्ति · सर्वसंधा प्रति
नप्रयोजकइतिचेत् · उपादानत्वस्पष्टव्यभर्मतया बुद्धावसंभवात् · संभवेवाबुद्धीनांक्षणिकतयापूर्वानुभूतप्रतिसंधा
नानुपपत्तेः · नहिपूर्वबुद्ध्याउत्तरासुबुद्धिषुकश्चित्संस्कारआधीयते · स्थिरस्यतस्यतयानभ्युपगमात् · क्षणिकबुद्धि
२। धारानुपस्यवकालान्तरस्मृतौप्रतिसंधानेवा · सामर्थ्यात् · आलयविज्ञानसंतानःप्रवृत्तिविज्ञानसंतानादन्यएव
स्मर्त्तावप्रतिसंधातायेतिचेत् · सयदिस्थिरः · तदासिद्धंसमीहितं · क्षणिकाबुद्धिधारानुपपत्तेःपूर्वदोषानतिवृत्तिः · नहि
तत्रापिस्थिरःकश्चित्संस्कारः · किंचप्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्तेतत्रप्रमाणाभावः · प्रयमितिबुद्धिधारैवप्रमाणमितिचेत् ·
भवतु · तत्रयदिप्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेवहेतुपादत्ते · तदाप्रवृत्तिविज्ञानानामुपादानता · विरतेनापित

५।

४९ ...नस्यानुपादानता व्याप्यत्वात् आश्रितत्वात्ताया: सास्फ मितत्वापीति चेत् नहि सत्वमपि गति अर्थक्रियाकारित्वस्य
सत्त्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षादिसिद्धानामनलस्य सन्तानाभिभूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् नहि किमपराद्धमवयविनि
योगादिभिः व्यासज्य वृत्तितायाः स्वयाप्यसक्तप्रमाणात् तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयानुमितमात्मानं प्रतिसिधानोऽस्थितत्वेन
साधयतीति नाकौ वैकल्यमुपपन्नं ॥ यद्वा नित्याबुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेनानुमापयितुमर्हतीति तीरस्यापत्तिनिरासाय सूत्रादि
रनुपातिष्ठते आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ बुद्धित्वे यस्य यो व्याप्ततज्ज्ञानमेव बुद्धिरुपलब्धि
र्ज्ञानमितिपर्याया इति शान्तिद्यात्मादिसन्निकर्षाद् उत्पन्नमन्यदेव ब्रह्मरूपमनादेतः करणादित्यर्थः तथा च सनात्मा
सात्मनो लिङ्गमिति भावः ॥ स्वात्मन्यनुमानमभिधायेदानीं परात्मानुमानमाह ॥ ॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र
लिङ्गं ॥ प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इष्टाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्यां वा हिताहितप्राप्तिपरीहा
रफलिके शरीरकर्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टा ४९
वत् स च प्रयत्न आत्मसमवायी आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मानुमानं ॥ ॥ इति शाङ्करे वैशेषि

कसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकं ॥ हेतुहेत्वाभासविवेक आह्निकार्थः ॥ ॥ इदानीमात्मपरीक्षाशेषव
त्वीयिष्य वुद्देशक्रमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयन्नाह ॥ १ ॥ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो
लिङ्गं ॥ मनोगतिमात्मनो लिङ्गं विवक्षति तद्यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदायत्प्रेरितं मन इन्द्रि
यान्तरासन्निमित विषयग्राहिणीन्द्रिये सम्बध्यते स च आत्मापि सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनं आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति
यस्मिन्निन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञानस्य भावउत्पादो ऽसन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादः स मनस इत्यर्थः ननु मनोवैनवेऽपि क
राधर्मत्वादेव ज्ञानायोगपद्यमुपपद्यते किं च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणा
संयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शरहितत्वात् आकाशवदित्यादिभिः तैः सावयविकत्वं प्रमाणानामिति चेत् मैवं यदि मनो विभु स्या
त्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकृष्टात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात् कार्याविरोधान्नैयमिति चेत् नहि सामग्रीविरोधाविर्भा
वमानाकल्पयति येन वाकुविषयतासमग्रीविरोधो भवि तु विजनपवाद्यिकाकारमेव वास्यात् न च दीर्घशष्कुलीभ
क्षणे युगपदुत्पन्ना इति वे च तत्रापि क्रियाभेगदर्शनादप्यनुमानात् तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दान् युगपत्प्रत्येमीति कथमनु

ला

वै० न्या० व्यावसाय इति चेत्· न· शीघ्रसंचारिमनोजनितेषु पंचसु स्वस्वकपनीतेषु ज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात्· व्यासंगोपिक
५० रणाक्रमाक्षीन इति चेत्· न· उक्तोत्तरत्वात्· बुभुत्सायीनो व्यासंग इति चेत्· न· सर्वबुभुत्सायामपि विषयकज्ञानोद
यप्रसंगात्· बुभुत्सायाश्चापि प्रतिनियतार्थग्राहीन्द्रियमनःसंयोगमात्रफलकत्वात्· तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्यथानुपप
त्या सिद्धमणु मनस्ततो धर्मिग्राहकमानबाधितावेनवकाशः· किंच मनोवैभवपक्षे मे सुखं शिरसि वेदनेति प्रादेशि
कत्वं सुखादीनां न स्यात्· विभुकार्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशोत्पादनियमात्· तथापि सुखादीनामनुदेशा
पत्तिरिति चेत्· न· असमवायिकारणविभुकार्ये स्वदेशोत्पत्तिनियमात्· तथा च निमित्तवदेनादृष्टदेहाधिकरे
पिंडे जननादिविरोधात्· ममापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेत्· न· उत्क्रान्तिनियमेन गप्रसंगात्· किंचात्मनो विभुनो मन
सः संयोगोपि कथं स्यात्· अजोसाविति चेत्· न· विभागस्याप्युत्पत्तिप्रसंगात्· अवच्छेदभेदेनोभावस्याविरुद्धाविति चेत्·
न· संयोगाधिनयाघोरवच्छेदकभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात्· अजतयोस्तदसंभवादिति दिक्· ॥ ननु सुखाद्युपलब्धिः करण ५०
साध्या· क्रियात्वात्· रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात्· युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्यापि मनःसिद्धौ तत्करणत्वात्तथात्वा वा·स्यद्भ्वा

त्वानित्यत्वे च कुत इत्यत आह· ॥ २ ॥ तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ यथा वायुर्विद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुश्च गुणवत्त्वा
त्· क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यं· तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्यानुमितो मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं· नापि तस्य द्वित्वसंयोगान्तरेणाद्योनोत्पादकत्वं
येन गुणवत्त्वं न स्यात्· किंच सुखादिसाक्षात्कार इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात्· रूपादिसाक्षात्कारवत् अतीन्द्रियत्वेन मनःसिद्धौ नि
रिन्द्रियत्वेव ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्ययत्नसिद्धमेव मनसो द्रव्यत्वं· नित्यत्वं चानाश्रितत्वात्· तस्यावयवकल्पनायां
प्रमाणाभावादनाश्रितत्वमिति· ॥ तत्किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति संदेहे निर्णायकमाह· ॥ ३ ॥ प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौ
गपद्याच्चैकं ॥ मनः प्रतिशरीरमिति शेषः· यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि स्युः तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्या
त्· यत्तु नर्तकीकरचरणादिषु युगपत्कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्त इति· मतं· तदयुक्तं· मनसः शीघ्रसंचा
रादेव तदुपपत्तेः· अपि च एकस्यापि योगात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात्· एतेन एकस्मिन्नपि शरीरे पंच मनां
सि तेषां हि त्रिचतुःपंचानां तत्तदिन्द्रियद्वित्रीणि चत्वारि पंच वा ज्ञानानि युगपज्जायेत इति मतं निरस्तं· कल्पनागौरवप्रसंगात्·
यौगपद्याभिमानस्तु समर्पितपव· रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसंबन्धेन सांक्रित्वगुड इति ज्ञानद्वययौगपद्याभिमानपिक

गाावर्मत्वादेवनास्ति· द्वित्रिविभागेष्वभुतगादावप्यवृयवद्धयेकर्म्मि· खड्गाद्यभिघाताद्धामनस्त्यवाश्रुतीचाराद्धातदानी
मेवादृष्टेनपशुमनोऽतरोपगृह्णा· यत्तुमनोबपक्वेवतल्लोकावृत्तत्संकोचकाशाश्योज्ञानयौगपद्ययौगपद्येइति· तत्तदव
यवकल्पनागौरवप्रतिहतमितिदिक्॥ इदानींक्रमलंघनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषंवर्णयिष्यन्नाह॥ ४॥ प्रा
णापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराःसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनोलिंगानि॥ प्रसिद्धज्ञानमेवके
वलमात्मनोलिंगमितिनमन्तव्यं· प्राणादयोऽपिसिद्ध्यात्मनोलिंगानि· तथाहि शरीरान्तश्चारिणिसमीरणेप्राणापानलक्ष
णोऊर्द्ध्वाधोगतीउत्क्षेपणावक्षेपणेमुसलादाविवप्रयत्नंविनानुपपद्यमानेयस्यप्रयत्नाद्भवतःसनूनमात्मा· नहितिर्य्यग्ग
मनस्वभावस्यवायोरेवंस्वभावविपर्ययोविनाप्रयत्नात्· नवाविरुद्धदिक्क्रिययोर्वाय्वोःसलिलयोरिवोर्द्ध्वगतिःस्याद्धि
तिवाच्यं· एवंसत्यूर्द्ध्वगमनमेवस्यान्नत्वधोगमनं· फुत्कारादौवातिर्य्यग्गमनं· तथाचास्तिकश्चिद्यःप्रयत्नेनवायुमूर्द्ध्वमधो
वाप्रेरयति· सुषुप्त्यादिदशायांकथंप्राणापानयोरूर्द्ध्वाधोगतीइतिचेत्· न· तदानींयोगयप्रयत्नाभावेऽपिप्रयत्नान्तरस्यसत्त्वात्· ५१
सयवजीवनयोनिःप्रयत्नइत्युक्तत्वात्· एतेननिमेषोन्मेषावपिशरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः· तथाहि· निमेषक्रियावक्षाहि

पक्ष्मणोःसंयोगजनकंकर्म्म· उन्मेषस्तयोरेवविभागजनकंकर्म्म· एतेचकर्म्मणीनोदनाभिघातादिदृष्टकारणान्तरमन्त
रेणानियतमुत्पद्यमाने· प्रयत्नंविनानोत्पद्येते· यथादारुपुत्रकनर्त्तनंकस्यचित्प्रयत्नात्तथाक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि· तेना
पिप्रयत्नवाननुमीयते· एवंजीवनमप्यात्मलिंगं· तथाहिजीवनपदेन [illegible] मनकार्यं· वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणा
दिलक्ष्यति· तथाच· यथागृहपतिर्निर्गतस्यगृहस्यनिर्माणातिलघीयोवा [illegible] यति· तथादेशाधिष्ठातागृहस्यानी
यस्यदेहस्याहारादिनावृद्धिमुपचयंकरोति· क्षतंचभेषजादिनाप्ररोहयति· भग्नंचकरचरणादिसंरोहयति· तथाचगृहप
तिरिवदेहस्याप्यधिष्ठातासिध्यतीति· एवंमनोगतिरप्यात्मलिंगं· तथाहि· मनसश्चावन्मूर्त्तभाकचंचतिपूर्वप्रकरणेसाधितंत
स्यचाभिमतविषयग्राहकेन्द्रियेऽभिवेशनमिच्छाप्रयत्नाधीनं· तथाच· यस्येच्छाप्रयत्नाभ्यांमनःप्रेर्यतेसआत्मेत्य
नुमीयते· यथादारकोऽङ्गणेवास्थितेऽपारकंदुकंकीलाकायुद्यकैवगृहकोणेनैवपवेतस्ततःप्रेरयति· ननुदारकपुत्रनर्त्तयितागृह
पतिर्दारकोवानशरीरादन्योदृष्टस्तस्मात्· किंचशरीरस्यचैतन्याच [illegible] अतीकारणत्वात्· नचतिमिगौरोऽहंस्थूलोरूपि
त्यहंकारसामान्याधिकरण्येनप्रत्ययः· यत्तुबाल्येऽनुभूतंयौवनेवार्द्धकेचस्मरति· तच्चैत्रमैत्रवच्छरीरभेदेऽपिस्मरतिनस्या

नै॰न्या॰
५२

त्रान्नददपृ सर्वत्यन्यइति तत्रवैत्र मैत्रादयोर्जिज्ञसीताम त्वेन प्रतिसंधाने मास्तु वा त्वयकौमारत्वेदेपि सीतानैकत्वात् कार्य
कारण भावेन प्रतिसंधानमुपपद्यत इति तत्र ब्रूमः पित्रानुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसंगः तत्र शरीरत्वेऽप्यगुरुत्वाद्बाधकं
तिवेत् वृद्धेन बाल शरीरादुद्देने तस्य शरीरस्य गुरुत्वप्रतिसंधानानुपपत्तेः अनुपलब्धापि तत्क्षणस्य बालस्य शरीरस्य मेधु
दागुरुत्वस्यापि सत्वात् मम शरीरमिति मम कारसामानाधिकरण्येनाहंकारस्य सत्वात् मया लेखत्रापि तथोऽति वेदन
तेत्र मम कारस्यौपचारिकत्वात् राहोः शिर वदत्वेदेपि स निमपपत्तेः हिंसादिफली वकर्तृविनस्यात् शरीरस्याव्यवस्थि
ताकस्मिकत्वे भूतचेतनिकस्य कृतहानाकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक् ॥ इंद्रियाणामविकारात्स्वत्वेपि दृष्टान्तोऽनुरागो
रागस्य विषयविल्वस्य वा तत्पाविशेषसहचरितै रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशीफलमुपलभमानस्य रसस्मृतिर्दंतो
त्रादिधोरकर्मिपूर्ववः सत्वनामुरसोऽनुमितिश्चनव्यापी स्यातिमितावतांग्यावनसंस्कारीविनासत्वनव्यान्मनुभव इत्यथा
सत्वनभूयोदर्शन मंतरेणानी धंज्ञानानरंपरामेकं कर्त्तारमंतरेण कार्यकारणभूतासींनवतीति तथाच गोतमीयं सूत्रं
इंद्रियांतरविकारादिति ॥ सुखादयः ज्ञानवदेवात्मलिंगानि द्रष्टव्याः तथाहि सुखादिकं क्वाविदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा का

[stamp]

नुमितिमंतरेण ५३

र्यतस्तत्रीत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदिति रवावसरु कृतिसामान्यतोदृष्टेन वाष्टद्रव्यानतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वे विजयीक
रोति नहि घटादिकाधिष्टकामाश्रिताइवाद्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वे प्रकारमनादाय पर्यवस्यति
तस्यैव तत्र प्रकारकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकादिकार्याणामाश्रितसत्वाविद्याश्रितत्वे व्यतिरेकिसाध्यमितिविभागः व्यापकता
वच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तुष्टं येनाविनाप्रतीतिर्नपर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारकत्वात् यत्र तु प्रपञ्चेन बाधावता
स्तावाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वे व्यतिरेकिसाध्यमितिविभागः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु
ष्टं येन विना प्रतीतिर्नपर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकादिकार्याणामाश्रितसत्वाविद्याश्रितमव
यविन्यादिस्थापादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकानुमितिर्नस्यात् ॥ ननु विभुत्वात्मा स्थिरश्चैषस्तु नित्य इति कुतः कुत
श्रद्व्यमित्यत आह ॥ ॥ तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ यथा वायुः परमाणोरेव यवकत्वपनायां नप्रमाण
मतो नित्यत्वे तथात्मनोऽपि यथा गुणवत्वाद्वायुः परमाणुर्द्रव्यं तथात्मापीत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षमाह ॥ यज्ञदत्त इति चेन्नि कार्य
प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिंगं न विद्यते ॥ सांनिकर्षे सत्यपि यज्ञदत्त इति चेत्प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं

लिंगीनास्ति यथावह्निनाप्रत्यक्षेणसहव्याप्तिग्रहीतो धूमोवह्नौदृष्टोलिंगं तथात्मसाधकोलिंगंदृष्टंनास्तीत्यर्थः॥ न
नुप्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिंगस्याभावेपि सामान्यतोदृष्टमेवलिंगंभविष्यति नहि ततोनुमितिरित्याशंक्यपु
नःपूर्वपक्षमाह॥ ॥सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः॥ सामान्यतोदृष्टमपिलिंगंभवति नतुततः आत्मत्वेनाष्टद्रव्या
तिरिक्तद्रव्यत्वेनवास्यात्मासिद्धिः किंतुतेनेच्छादीनां क्वचिदाश्रितत्वमात्रंसिध्येत्तच्चनात्मनन्योपाधिकमित्यर्थः
तदेतदाह॥अविशेषइति॥तत्राकिंयोपहतपाप्मास आत्माइत्याद्यागमानर्थक्यमेवेत्याशंकीमपावाह॥ ॥तस्मादा
गमिकः॥ आगममात्रासिद्धएवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिंगयोरभावात् तस्मात्सम्यगुपनिषदोश्रु
त्वा न त्वसाक्षात्कारस्तस्य घटते नतु मननप्राशस्त्यकथा तथापि मननप्रयोजनकमिदंत्वमसीति दृष्टोहि सुतदशक
नदीसंतरणादावुपदेशमात्रादेवसाक्षात्कारिज्ञानं तद्वदत्रापीत्येवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह॥ ॥अहमितिशब्दस्य
व्यतिरेकान्नागमिकं॥ नागममात्रसमधिगम्यआत्मा किंत्वहंप्रतीतिसमाश्रयः सन्निधेयः पदत्वात् घटादिवप३
दित्यनुमानादप्यात्मसिद्धेः नत्वनुपाधिव्याप्येव तद्निषेधेस्यादित्यतआह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितो॥हमितिप

पदस्यव्यतिरेकाद्व्यावृत्तेरित्यर्थः नहिभवत्यहंपृथिवी अहमापोहंतेजोहंवायुरहमाकाशमहंकालोहंदिगहं
मनइतिव्यपदेशःप्रत्ययोवा शरीरेभवतीतिचेत् न परशरीरेपितत्प्रसंगात् स्वशरीरेभवतीतिचेत् न स्वस्यात्म
भिन्नस्यानिरुक्तेः ममशरीरमितिवैयधिकरण्येनप्रत्ययाच्च नान्विदमपिसामान्यतोदृष्टमेव तच्चाविशेषपर्यवस
न्नमितिदूषितमेवेतिचेत् न अहंपदेन देहत्वमात्मत्वमेवप्रकारस्तथाचपक्षधर्मताबलादेवाहंत्वस्यप्रकृष्टानात्मत्वविप
र्यवसन्नं॥ ज्ञानस्यसाधारणमेवेतिविशेषसिद्धिः एवंसामान्यतोदृष्टादपिवाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः यच्चोक्तं श्र
वणादेवसाक्षात्कारः किंमननेनेति तदयुक्तं नाहंमतीतरोप्यस्तुकस्याश्रद्धामलक्षालनेन वादितरा तत्रनिदिध्या
सनाधिकारो नवानिदिध्यासनमन्तरा सविकल्पकज्ञानोन्मूलनक्षमसाक्षात्कारः अभ्यासादेवहिकामा
तुरस्याकस्मात्कामिनीसाक्षात्कारः नहिशाब्दमानुमानिकंवाज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौदृष्ट
मितिभावः॥ ननुतथापिपरोक्षे आत्मनिकथंसंकेतग्रहः दृष्टोह्यर्थेघटपटादावस्य इतिप्रत्यक्षसंकेतग्रह इतिचेत् कु
यथमाह आत्माप्रत्यक्षः शरीरेवि मानसप्रत्यक्षसाक्षेपात्मग्रहणात् कथमन्यथाहंसुखीजानामीच्छामियतोद्वे

वै० न्या०
५४ कीलादिप्रत्ययः नह्ययमवस्तुकः संदिग्धवस्तुको वा नीलादिप्रत्ययवस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात् नवल्लौकिकः
लिंगज्ञानमंतरेणापि जायमानत्वात् नापि शाब्दस्तद्धेतुसंबन्धानवधिमानात् प्रत्यक्षाभासोयमिति चेत् तर्हि क्वचित्
न भासविषयोपि न ह्यप्रमितिमारोप्यतस्त्वावेद्यपेक्ष्यते एवं चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षव्याघात् ॥ ॥ यदिदमुक्तं
मन्दिरे देवदत्तोहं यज्ञदत्तः ॥ इत्यशब्दज्ञानेप्रकारमाह दृष्टादिति भावेत्कप्रत्ययौ अन्वयमित्यर्थः तेनायमर्थः
अयं देवदत्तोयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं दृष्टदर्शनमन्वयमेवास्ति यदि तदा किमनुमानप्रयासेन नाहंकारो ॥ दृष्टं
कारणात्मनुमिन्वते नुमातारः ॥ अप्रसिद्धं त्वाह ॥ ११ ॥ दृष्ट आत्मनि लिंगे एव ह्टत्वाप्रत्यक्ष एव प्रत्ययः ॥ दृष्ट
प्रत्यक्षेण लीत आत्मनि लिंगत्वेनतसा मग्नीकस्त्वेक एवैकवैषयिकएव प्रत्ययः प्रत्ययशतानि रक्तासमस्ता
विप्रमाणोकित्वमाह कुतएवमित्यत आह दृष्टत्वात् प्रमाणसंप्लवाभावान्यथा नावशंकाभिवर्तनपदुत्वात् अत्र दृष्टेति
माह प्रत्यक्षवादिति यथात्मनीयप्रत्यक्षेसत्यपि सत्वादर्थे चलाकालिंगेनापितदनुमानं तदुक्तं प्रत्यक्षपरिकलित ५४
मप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति इदमत्राकूतं यथात्माकदाचित्प्रत्यक्षे वेतासि मानसएव तथाप्यहंग

रईकृशइत्यादिविशेषप्रत्ययोतरतिरस्कृतोन तथास्येमानमासादयति विध्वस्तसंपातसंज्ञात्ज्ञानवत् तत्रालिं
गेनानन्यथासिद्धेन ह्यानोत्तरमुत्पद्यमानं पूर्वज्ञानविषयमेव स्थिरीकरोति किंच श्रोतव्योमन्तव्य इत्यादिश्रु
तिबोधितमनन्तस्य प्रेक्षासाधनतावगतौ वक्तुमित्सयानरूपमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः तद्धातिरोकि नीतिदिध्यासनासंप
वेसात्कारात्मावेदपवर्गासी मबादिति भावः । देवदत्तोहं यज्ञदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनुप्रत्यात्मवेद
नीयत्वसूचयितुं ॥ ननु यदि यज्ञदत्तोहमित्याकारकप्रत्ययएव आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनकापानाधिकरणा
मानमनुपपन्नमत आह ॥ ॥ देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ आत्मादि अहंगौरोहंस्थूल इति
प्रत्ययो हि वममात्मशरीरमिति भेदप्रत्ययस्तत्र देवदत्तो गच्छतीति सातिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च
नात्मकः ममेति प्रत्ययस्याप्यर्थत्वात् यद्यपि देवदत्तादिशरीरव्यक्तिर्ज्ञाति स्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्यएव प्रयोगोय
थार्थएव प्रत्ययस्तथापि देवदत्तपदे तद्वच्छिन्न आत्मनि प्रयुक्तत्वात्तद्दोपचारो को वा दुष्कः ॥ अत्रत्रोक्त ॥ ॥
॥ संदिग्धस्त्वपचारः ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः आत्मशरीरयोरन्यावदयमहमिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्रमुख्यमु

५२

वै॰ न्या॰ रवः श्वैवौपचारिकइतिसंदेहः ॥१४॥ अहमितिप्रत्ययात्मनिभावात्परत्राभावाद्व्यर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ अर्थान्तरमात्मस्वरूपं
५५ प्रत्यक्षयत्रप्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्यक्षः अयमर्थः अहमितिप्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात्परत्रप
रात्मन्यं वपुरवः कल्पयितुमुपपत्तिः यदि तु शरीरमुख्यः स्यात्तदा बाह्येन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मा
नसश्चायमहमितिप्रत्ययः बाह्येन्द्रियव्यापारमन्तरेण जायमानत्वात् अहं सुखी अहं दुःखी जानेऽहं यतेऽहमिच्छाम्यहं
मितियोग्यविशेषगुणोपाधि तस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात् नायं लैङ्गिको लिङ्गाभिसंधानमन्तरेणापि जायमा नु५
नत्वात् न च शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात् तस्मान्मानस एव मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्याच्छरीराद
वप्रवृत्तेरिति भावः ॥ किं च यदि शरीरं स्यात् परशरीरेऽपि स्यात् आत्मनीव हि स्यात्परात्मनि स्यादिति चेत्
न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामप्ययोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपग्रहे तस्य योग्यत्वात् न
केवलमात्मन इदृशी नीतिः किं तु द्रव्यमात्रस्य द्रव्यं हि स्वविषयोग्यविशेषगुणोपग्रहेणैव प्रत्यक्षं भवति आकाशमपि ५५
तर्हि शब्दोपग्रहेण प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेव यदि श्रोत्रं द्रव्यग्राहकं भवेत् आकाशं वा रूपवत्स्यात् आत्मनोऽपि

वा३

नीरूपत्वेऽपि तुल्यमिति चेत् बाह्येन्द्रियमात्रं रूपवत्प्रत्यक्षेऽपि प्रतिनियतत्वात् प्रत्यक्षात्ययेऽहं शोन्ययाख्यातामाह ॥
॥पुनःशंकते॥ ॥देवदत्तो गच्छतीत्यौपचारिकत्वादभिमानाच्छरीरप्रत्यक्षो हि कथं ॥ अहं गौरोऽहमितिप्रत्ययः स च शरीरप्र
त्यक्षः शरीरप्रत्यक्षे विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावद्द्वयोः प्रत्यययोर्व्याप्यासमानाधिकरणं स
वीपचार आभिमानिकः यथोऽहं गौरोऽहं कृशः स्थूलोऽहं गमनादि पुनः फलजन्मेत्यस्यः प्रत्ययः प्रयोगश्चौपचारिक इति सम
र्थयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ ॥सिद्धान्तमाह॥ ॥संदिग्धस्तूपचारः ॥ तु शब्दः पूर्वसिद्धान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽय
माभिमानिकः किं तु शरीरोपचारः प्रत्ययः इति यदुक्तं तत्रापि संदेह इत्यर्थः तथा च प्रत्ययस्यैकत्वेऽपि कृ
शसादृश्यानां विशेषाविश्वासात् यत्र यदेक्रियमाणो निमीलिताक्षस्यापि अहमिति प्रत्ययः शरीरे
न बाह्येन्द्रियगोचरत्वेनामिमन्तव्यः शरीरेऽनवनपरशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्नैव प्रत्ययो न स्यात् अहं कृशः स्थूलो
वाहं सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेत् न सुखाश्रयस्यैकत्वेनाभिमतत्र शरीरमानसीत्वात् किं तु नात्र वादिस्यैव ८२/२
तिवत् अहं कीमार्त्रं शरीरे समारोप्यतो मनसोपास्थिती बाह्येन्द्रियोपनीतमौष्ण्यं पुष्पे जलस्थपुष्पे तैलमुष्णं शरीरमिच्छा

वै॰न्या॰ दिवत्॥ सिद्धान्तमुपक्षिपन्नाह॥ ॥ ननु शरीरविशेषगुणवद्दृष्टविशिष्टमपि च योर्ज्ञानं विषयः॥ ज्ञानामिति योग्यसुख
५६ दुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति यथा यद्दृष्टाविशिष्टमपि च योः शरीरपरस्पराभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्न
मेव तथा च यद्दृष्टस्यैव शरीरं तथा यद्दृष्टस्य ज्ञाने सुखं दोषो वा समुत्पन्ने अहं सुखी ज्ञानेषु तरवाणीति ज्ञानादिवि
षयो भवति यायः शरीराविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसंभवात् न च सैभवति तं
स्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वाच्य इति चेन्न शरीरविशेषात् शरीरस्य चेष्टादित्यर्थः तथा च शरी
रजेष्टाप्यज्ञाने ननु विषय इति लघुपवमी॥ नन्वात्मानं प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वान्निरवयवद्रव्यत्वादाकाशव
द्वा वा हि कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः क्वचिदहं सुखी स्यादित्यादीनां च विषय यथासौ तथा च आश्रयभेदा॥
नात्मानं तां सुखादीनां शरीरे समारोपइत्येतकल्पयितुमुचितं यथाष्टौ सुरासि जल्पमित्याश्रयभेदात्॥ प्रतीयमा ५६
नयो दोषस्य भेदात्तयो रुलिः समारोपः ननु एतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रासिद्धजलानिर्वाणाद्विषयत्वे तथा शुनि
रूपपरत्वे शरीरपवनादस्तु वै सुखादिर्किं तु कदाचित्त्वारोपणे तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारज्ञानेनात्मैव सुखाद्याधारत्वनाय

कल्पनीयः तदा नाभासिद्धं न च ननु तथापि रुह इत्यत आह॥१७॥ अहमिति सुखयोगपाद्यं शङ्कव्यतिरेकाव्याप्तिका
द्विशेषासिद्धेर्नानुमानिकः॥ अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नानुमानिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गा
यमनुसंधानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे नीरूपत्वे निरवयवत्वे च यदुष्ट्यकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां
तत्राहि नीरूपत्वानेकद्रव्यत्वयोः प्रयोजकत्वात् मानसप्रत्यक्षतायां तदितरोपाधि ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्या
त् तदेव तु नास्तीत्यत आह शङ्कव्यतिरेकाव्याप्तिवाराद्विशेषासिद्धेरिति यथा हि साहित्येषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेको न्य
भिचारीति यतस्तो न तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपविशेषस्य सिद्धिरेवमपि बाधा पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्या
व्यभिचारात्तदाश्रयेणाष्टद्रव्यातिरिक्तेन द्रव्येण भवितव्यं ननु ते नावताप्यनुमानिक आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अ
हमिति सुखयोग्याख्यापितिः अहमिति प्रतीतिर्वाराह ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसंधानमन्तरेणानि
ष्पन्नमिति तत्कस्य यदुत्पद्यते तन्मुख्येनाईत्व घतायोग्यतप्रमाणान्तरासिद्धेर्नोपपादनीयं ननु शरीरादिनान्तरेवाव्याप्ति
रेकाव्यभिचारात् सुखयोग्यमाप्यामित्यनेनाप्युपपादनीयमिति पूर्वार्थः आत्मनि प्रमाणानि बहूनि ग्रन्थगौरवभिया

वै° न्या
५१

त्पकानि मयूखेन्वेष्टव्यानि ॥ आत्मपरीक्षाप्रकरणसमाप्येदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रं
॥ ॥ सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यं ॥ एकएवात्मा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेपि कुतः सुखदुःखज्ञाना
नां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यथाः यथात्मभेदसाधकं लिं
गं तदेव नवेत्तदापि नैवात्मभेदः नवासास्ति यथायं तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमे
वाकाशं यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकएव कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् ॥ सिद्धान्तसूत्र
ं ॥ ॥ व्यवस्थातो नाना ॥ नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः यथा कश्चिदाढ्यः कश्चिद्दरि
द्रः कश्चित्सुखी कश्चिद्दुःखी कश्चिदुच्चाभिजनः कश्चिन्नीचाभिजनः कश्चिद्विद्वान् कश्चिदज्ञ इतीयं व्यवस्थात्मभे
दमन्तरेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदं न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धकभेदेन चैकस्याप्यात्मनो यथा व्यव
स्था तथा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेनाविरुद्धधर्माध्याससंभवात् ॥ प्रमाणान्तरमाह ॥ ॥ शास्त्र
सामर्थ्याच्च ॥ ॥ शास्त्रं श्रुतिः तस्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादि तथा द्वा सुपर्णा स

प२

युजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते इत्यादि च ॥ ॥ इति श्रीशाङ्करे काणादसूत्रोपस्कारे तृतीयोध्यायः समाप्तः ॥
॥३॥ पृथिव्यादीनां नवानामपि द्रव्याणां लक्षणपरीक्षा निर्वर्त्य प्रकृतेर्मूलकारणतां सांख्याभिमतां निराचिकीर्षुः पर
माणूनां मूलकारणत्वं प्रतिपादयितुं नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ॥ ॥ सदकारणवन्नित्यं
॥ न कारणवदित्यकारणवत् तत्र इत्संस्कारात् तदेव घटादीनां व्यवच्छेदः तथापि प्रागभावेतिव्याप्तिरित्यत आह सदिति स
त्ता जातिस्पर्शः समवायविशेषपदार्थयोः सत्तैकार्थसमवायएव सत्तायोगः सामान्यं तत्र तस्य च सत्तायाश्च सत
प्रत्ययविषयत्वं सत्तायोगः स च प्रत्ययावच्छेदकस्वरूपमात्रनिबन्धन इत्यन्यदेतत् न वा त्रापि तद्येवाच्यं किं
सत्तयेति वाच्यं अनुगतप्रतीत्यस्तारसिद्धेकत्वात् ॥ नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ॥ ॥
॥ तस्य कार्यं लिङ्गं ॥ तस्य परमाणोः कार्यं घटादि लिङ्गं तथा च गौतमीयं सूत्रं व्यक्ताद्व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्य
क्षप्रामाण्यात् अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न
स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं संख्याविशेषाभा

D. B. ... MEMORIAL

•कसावियवैघ्नसावयवं न कार्यद्रव्यो ८

वै॰व्या॰ वार्त्तायोरप्यनुपपत्तेः प्रलयावधिः स्यादिति चेत् अतीतस्य कस्यचिन्निरवयवत्वे प्रलयस्यैवानुपपत्तेः अवयव
५८ विनाशविनाशयोरेव द्रव्यनाशकत्वात् विनाशश्च नावधिः तस्यैवाश्रयत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरवयवं द्रव्यमव
ले २ धिः स एव परमाणुः न च त्रसरेणुरेवावधिः तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्च महत्त्वस्य चाक्षुष
प्रत्यक्षे कारणत्वमनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् तस्य कारणान्तरमेवेति न च त्रसरे
ण्ववयवा एव परमाणवः महद्द्रव्यारम्भकत्वेनोभयमपि सावयवत्वानुमानात् तन्तुवत् कपालवत् तस्माद्घटका
र्यद्रव्यं तथा च यतो वयवानां कार्यत्वं निवर्त्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपरमाणुसिद्धिः तदुक्तं प्र
शस्तदेवाचार्यैः सावयवद्विविधाः नित्याश्चानित्याश्चेति ॥ इदानीं परमाणौ रूपादिसिद्धये प्रमाणमाह ॥ ॥कारण
भावात्कार्यभावः ॥ रूपादीनां कारणे सद्भावात् कार्यसद्भावः कारणगुणपूर्वका हि कार्यगुणा भवन्तीति घटप
टादौ तथा दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ इदानीं सर्वानित्यतावादिनिराकरणायाह ॥ ॥ अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेध ५८
भावः ॥ विशेषत इति षष्ठ्यर्थे तसिः तथा च विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद्यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयो

शश्च न स्यात् नञ उत्तरपदार्थनिषेधार्थत्वात् तत्कथं नित्या नैवं ऽनित्य इति स्यात् न चाशिवत्ततो नित्यमस्तीति सिद्धं
यद्वा अनित्य इति नानित्यः परमाणुरित्यनेन प्रकारेणानित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधो न
सिध्यति सिध्यसिद्धिप्रतिहतत्वात् सूत्रं वैवं योजनीयं अकारः स्वतन्त्र एव प्रतिषेधवचनो ऽमानोनाः प्रतिषेधवचना इति
तथा चानित्य इति नानित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधः स्वरूपं तेन नानित्य इति विशेषस्यानित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपं तद्भवनं
मन्वीत विशेषः ननु परमाणुर्नानित्यः मूर्त्तत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वरसवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव ऊह्याः एवं षड्भिर्युगप
द्योगात् परमाणोः षडंशता तथा च सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वात् किञ्च परमाणोरभिधेयघाकाशान
ष्टि तदा साविद्दृत्वेनेव सावयवत्वे अथ नास्ति तदाकाशस्य सर्वत्र गतत्वप्रसङ्गः किञ्च ज्ञेयत्वादाकृतिमत्त्वात् अपि च
यत्सन्तत्क्षणिकमित्यादिक्षणिकत्वसाधकानुमानादपि परमाणोरनित्यता तथा चैतावतीवेदनुमितिः परातसाक
षमुक्तं परमाणोर्नित्यत्वमाह ॥४॥ अविद्या ॥ परमाणोरनित्यत्वविषयासर्वाप्यनुमितिरविद्या भ्रमरूपा आभासप्रभ
वत्वात् आपाततो धर्मिग्राहकमानबाधः सर्वत्र विपक्षे बाधकप्रमाणामूलत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः धर्मिस्वरूपासिद्धिरत्या

:इत्य

वै०व्या० ५९ दित्यादि सप्रमाणकं तत्रैवान्वेष्टव्यं॥ ननु यद्यपि परमाणवः सन्ति कथमिन्द्रियेण नोपलभ्यन्ते। रूपवत्त्वस्पर्शवत्त्वादयश्चेन्द्रियकत्वप्रयो-
जकाः स्वलक्षणे चोपपादिता इत्यत आह॥ ॥महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिः॥ महतीति महत्त्ववति द्रव्ये मह-
त्त्वपरिमाणावच्छिन्नावयविनामिन्द्रियोपलोपात् अनेकद्रव्यवत्त्वादिति अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यं च य-
तद्यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तस्मादनेकद्रव्यवत्त्वात् एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं रूपाच्चेति उद्भूतादनभि-
भूतादिति वक्ष्यते उपलब्धिरिति बाह्येन्द्रियेणेति शेषः। तथा च परमाणोर्महत्त्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति। अ-
नेकद्रव्यत्वं चानेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वं अवयवबहुत्वाधीनमहत्त्वाश्रयत्वं वा। न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासि-
द्धमिति वाच्यं वैपरीत्यस्यापि संभवात् जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन जन्यस्येति चेत् न जन्यजनकयोर्यु-
गपदन्वयव्यतिरेकग्रहेऽन्यथासिद्ध्यभावात् अन्यथा भ्रामणादीनां दण्डादीनामन्यथासिद्धिप्रसंगात्। महत्त्वोत्कर्षा-
त्प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादृश्यत इति चेत् न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र संभवाद्द्वयोरपि गमकत्वात्। किं च मर्कटकादिसू- ५९
त्रजाले हस्ताद्यवयवादौ दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षता। अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यैव तत्रानुवर्तमानत्वात्। एवं सूत्रमहि-

श्रीनेत्र महत्त्वो वार्यस्या १

स्प

रह्मे २

नु घाटितपदार्थे दूरस्थे महत्त्वोत्कर्षेपि स्वल्पपरिमाणमुद्गरादिप्रत्यक्षत्वे द्रष्टव्यं॥ नन्वेवमपि मध्यंदिनोल्काप्रकाशस्य
चाक्षुषस्य वर्तते वायोर्वा स्पर्शसमवायेन रूपसमवायिनो महतश्चोपलब्धिः स्यादत आह॥ ॥सत्यपि द्रव्यत्वे
महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः॥ रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च विवक्षितः तेन
यद्यपि वायोरप्येवं स्पर्शसमवायः स एव रूपसमवायस्तथापि न रूपितो नास्ति तत्र रूपात्यन्ताभावसत्त्वात्। चाक्षुषेव
ऊष्मणो रूपसंस्कार उद्भवरूपं नास्ति। मध्यंदिनोल्काप्रकाशे रूपसंस्कारो रूपानभिभवो नास्तीति नोपलब्धिः।
एवं ग्रीष्मोष्मणि जलानलकपालादिकनकादिषु रूपसंस्काराभावो ज्ञेयः वस्तुतस्तु तृतीयं रूपसंस्कारश्चैकरूपपद-
त्यः। तेन रूपाभावाद्वायोरनुपलब्धिः रूपसंस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपलब्धिरित्याहुः॥ एवं परमाणोरनित्यता
प्रकारान्तरेण परमाणुकालीनावयवो द्व्यणुकसंयोगाभावादिद्व्यणुकप्रत्यक्षतापि करणमसमवायित द्व्यणुकेन गुणानां प्रत्यक्ष-
ताप्रकारान् वक्तुमिच्छन्नाह॥ ॥अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः॥ रूपत्वादिविशेषो रूपविशेषः उद्भू-
तत्वमनभिभूतत्वं रूपस्यैव तस्माद्रूपस्योपलब्धिः नन्वेवं परमाणोर्द्व्यणुकस्य च रूपं गृह्येतेत्यत उक्तं अनेकद्रव्यसम-

वै० न्या० वायावेति· अनेकपद· भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्रसरेणुप्रभृति
६० तत्र समवायात्· घटादयोऽप्यवयवद्रव्याश्रयाः परंपरयाऽनेकद्रव्याश्रया एव· न तस्य स्पर्शादेः रूपत्वाविरहाच्चाक्षुष
त्वाभावः· चाक्षुषे तेजसि चोद्भूतविरहात्· उद्भवश्च रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेषः वतु रूपत्वादिव्याप्यः· नन्वेवं शु
क्लत्वशुक्लत्वशीतत्वकटुत्वादिभिरपि परापरभावानुपपत्तिरेव· तत्तद्व्याप्यानां कल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवप्र
स्पनानार्थत्वे वेतिचेन्न· बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तद्रूपाणां वि रसस्यैवानुद्भवत्वात्
अनुद्भवानां च पावोद्भवशतिकोवित्· तादृशं अनुद्भूतरस्यैव व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्· अतीन्द्रियविशेषगुण
त्वमनुद्भवत्वमिति चेत्· एवं तर्हि बाह्यैकेन्द्रियकाविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वापत्तेः· पौद्गलिकत्वावच्छेदकं किंचिदिति चेत्· तुल्यं
विशेषगुणेष्वेकैवोद्भवत्वजातिः· गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोषायेत्यपि वदन्ति· स्पर्शातिरिक्तानां रूप
सामानाधिकरण्यमेव बाह्येन्द्रियग्राह्यताप्रयोजकमिति रूपग्रहणसामग्रीमभिधाय तामन्यत्राप्यतिदिशन्नाह॥ ॥ ६०
॥ तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातं॥ तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेन तदर्थः· यथा रूपविशेषाद्रूपत्वाभिभूतत्वोद्भूतत्वात् रूपे

[illegible]

देकत्वं· नित्यद्रव्येषु नित्यमनित्येषु च कारणैकत्वासमवायिकारणकं· द्वित्वादिकं त्वपेक्षाबुद्धिजन्यं· अपेक्षाबुद्धिश्च ना
नैकत्वसमूहालंबनरूपा· सजातीययोर्विजातीययोर्वा द्रव्ययोरन्यतरगुणसंनिकर्षे॥ एतान्येव कर्मपर्यन्तान्यारोप्याह
॥ रूपरहितेषु द्रव्येषु वर्तमानानि कर्मादीनि संख्यादीनां चाक्षुषाणि· अस्पार्शनानीत्यपि द्रष्टव्यं· अप्रत्यक्षाणी
तिनोक्तं· तथा सत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात्॥ रूपादीनामेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं संख्यादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं सुखा
दीनां मानसत्वं· तथा च गुणत्वसत्तयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमायातमित्याह॥ ॥ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वे
न्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातं॥ व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता· व्यक्त्याश्रयपर्यायादृशैरिन्द्रियैर्गृह्यते तैस्तदाजातयो
पि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वपर्यवसानमिति सूत्रार्थः॥ ४।१ इति शांक॥ स्पर्शवद्द्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्यायेन्त्या
कारणपरमाणुपरीक्षानंतरं कार्यद्वारा स्पर्शवत्स्वेव द्रव्याणि परीक्षितुमाह॥ ॥ तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं
त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकं॥ तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत् क्रियावदन्त्यावयवित्वं
रूपादिमत्तोऽनन्तु शरीरत्वं जातिः· पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः· इन्द्रियत्वं च स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसं

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

61

वी२

वै० न्या० ६२ योगाश्रयत्वं शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानामाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा नत्वेवं नयनरश्मे
स्फाटिकान्तरमेव · चक्षुष्ट्वं तु शब्देतरोद्भूतगुणानाश्रयत्वे सति ... देशी · नाक्षेन्द्रियत्वजातिः · पृथिवीत्वादिना परापरभावा
नुपपत्तेः · विषयत्वं यद्यपि प्रतीयमानत्वं भोगसाधनत्वं वा तद्व लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव · द्रव्यगुणकर्मसा
मान्यभावसाधारणं · तथापि स्वअनुरोधात् लौकिकसाक्षात्कारविषयद्रव्यत्वं इह वृत्ति · पृथिव्यादिकार्यद्रव्यत्रि
हि ५ तयमिति सिद्धं · तथा च विषयत्वमपि न जातिः ॥ इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वं चातुर्भौतिकत्वं पाञ्चभौतिकत्वं प्रवादिनि
राकर्तुमाह ॥ ॥ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ गंधक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः
पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं भवेत् प्रत्यक्षं न भवेत् · यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षं तथा शरीर
मप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तः · द्वाभ्यां सूत्रं पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः · क्लेदपाकाद्युपष्टम्भकत्वान्
गानि एव चातुर्भौतिके पञ्चभौतिके नन्वेकत्रैभौतिकं त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वात् इति चेत् न · विजातीयारम्भकप्रतिषेधादि
तरैकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् · तथाहि पार्थिवीजलाभ्यामारब्धे ... तदारब्धो गन्धरसयस्यात्

म १

म म

तथा हि पार्थिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात्तदा एवं पार्थिवानलाभ्यामगन्धरूपमरसं वा स्यात् पार्थिवानिलाभ्यामगन्धमर
सरूपस्पर्शं वा स्यादित्याद्यूह्यम् ॥ एतदेवाह ॥ ॥ गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ पार्थिवाप्यतैजसानां प्रत्यक्षाणां मे
लकत्वे शरीरस्य प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत् न त्वेतदस्ति · एकस्यापि वाद्देवनारम्भक
-त्वोक्तत्वात् · तथा च न त्र्यात्मकमपि शरीरं नन्वेवं भूतत्रयपञ्चमपि स्पर्शः ॥ कथं तर्हि कस्मिन्नेव शरीरे पाकादीना
मुपलम्भ इत्यत आह ॥ ॥ अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ परस्परेण वा नो ॥ पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो
न निषिध्यते · किन्तु विजातीयानां समवायिकारणत्वं द्रव्यारम्भे संयोगो नेष्यते · तथा च वातादुपष्टम्भकाद्दीनां शरीरे त्व
फलमिति · ॥ तर्हि किं प्रकृतीदं मानुषं शरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते ॥ ॥ पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः ॥
पृथिवीविशेषगुणा गन्धादयो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यन्ते पाकादयस्तु शुष्के शरीरे नोपलभ्यन्त इति तेषामौपाधि
कत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः ॥ पार्थिवे शरीरे विभजते ॥ ॥ तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनि
जं च ॥ तत्र पार्थिवाप्यादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं केनेत्याह · योनिजमयोनिजं चेति · आप्यतैजस

MEMORIAL

वै॰ भा॰ वायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्ष
६३ त्वं- अयोनिजं देवदेवानामृषीणां च श्रूयते हि ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा इति- कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् अयोनि
शरीरत्वाच्च वेदनाकारणत्वात्- उष्मजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात्- संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः- देवर्षिशरीर
स्य पाश्चात्यादिशरीराणामदृष्टवत्त्वात्- योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं च तत्र जरायुजं मानुषपशुमृगाणां
गर्भाशयस्य जरायुजत्वात्- पक्षिशरीरमण्डजं- पतितः सर्पादिशीलत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एवाण्डजा
प कटाहस्थशरीरं तेषामेव भोगाधिष्ठानत्वात्- नरकजन्तूनां भोगानामधिष्ठानत्वमेतत् जीवनमरणस्वप्नजागरणे भोगजन्यो
बीजस्य जातीयानुविधानं तु कूलोपगमप्रतिकूलापगमादयः संभवन्ति- कश्चित्तु तत्राह सरोरुहाणि वनस्पतयो दन्तशूक
एव- आगमोऽप्यस्ति- नर्म्मदातीरसंभूताः शरलार्जुनपादपाः- नर्म्मदातोयसंस्पर्शात्ते यान्ति परमां गतिमित्यादिः- कर्म्मशा
ते जायते कः कंकगृध्रोपसेवित इत्यादि च- तथापि वैषम्यावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वं वनौषधिषु स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ६३
अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ॥ ॥ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्म्मविशेषजन्य

कर्म्मणस्तत्पूर्वकत्वादयोनिजशरीराणां- ननु परमाणुकर्म्म नाविना कथं द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगः कथं
वा संयोगाभावेन शरीरोत्पत्तिरत आह ॥ धर्म्मविशेषाच्च ॥ अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणौ कर्म्मोत
नवकर्म्मणा संभूय परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेणायोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः- उपलक्षणं चैतत्- अ
धर्म्मविशेषाद्युक्तं इतरेषां क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां यातनामयान्यशरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ देवर्षीणा
मयोनिजशरीरे प्रमाणान्तरमाह ॥ ॥ समाख्याभावाच्च ॥ समाख्याऽन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसि
द्धा- तथाहि- दुर्वासाः प्रभृतयो मानसाः- अङ्गिरोभ्यः सप्त महर्षयो वा इत्यादिका- तथापि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि
देवर्षीणामिति- ॥ प्रमाणान्तरमाह ॥ ॥ संज्ञाया आदित्वात् ॥ सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तया
विज्ञायते अस्त्ययोनिजं शरीरमिति- नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तो याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादित्यभिप्रायः ॥
॥ उपसंहरति ॥ ॥ सन्त्ययोनिजाः ॥ शरीरविशेषा इति शेषः- ॥ उपसंहृतेऽपि हार्द्दार्थं प्रमाणान्तरमाह- ॥ ॥ वेदलिंगाच्च
॥ वेदो मन्त्रः स एव लिंगं ज्ञाप्यते अनेनेति वेदलिंगं ब्राह्मणोक्तत्वान्तोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः- तथाहि ब्रह्मा प्रजा

वै० व्या० त्यतिः पुत्रांश्चनेकानसृजत् स तापोऽतप्यत तप्त्वा स नेत्यमिति मुखतो ब्राह्मणमसृजत बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां
६४ वैश्यं पद्भ्यां शूद्रामिति वेदोपि ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्य
त्यादि तदेवं योनिजमयोनिजं च पार्थिवं शरीरमुक्तं आप्यतैजसवायवीयं वायोनिजमेव शुक्रशोणितयोर्नियमेन पा
र्थिवत्वात् पार्थिवेन च पाथसीयमारम्भात् इंद्रियं तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणिनां साधारणं जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवाव
यवैरारब्धं घ्राणं घ्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यंजकत्वे सति गंधव्यंजकत्वात् मृगमदगंधाभिव्यंजककुंकुमादिवत् एवं रसनम
प्यं तथाद्यव्यंजकत्वे सति रसस्यैव व्यंजकत्वात् सक्तुरसाभिव्यंजकसलिलवत् एवं चक्षुस्तैजसं रसाद्यव्यंजकत्वे स
ति रूपस्यैव व्यंजकत्वादालोकवत् त्वगिंद्रियं वायवीयं गंधाद्यव्यंजकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यंजकत्वादंगसंगिस
लिलशैत्याभिव्यंजकव्यजनवातवत् विषयस्तु पार्थिवोऽन्त्यावयविकार्यद्रव्यात्मा स्थावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो
मृद्विकाराः ग्रावमणिशिलागैरिकादयः पाषाणाः स्थावरास्तृणौषधिवृक्षगुल्मलतावितानवनस्पतयः आप्यं ६४
तु विषयाः सरित्समुद्रहिमकादयः तैजसं तु विषयो भौमदिव्यौदर्याकरजभेदाच्चतुर्विधः भौमं काष्ठेंधनप्रभवं दिव्य

१२

मविंधनं विद्युदादि उदर्य्यमन्नादिरसपरिणामनिमित्तं जाठरमाकरजं सुवर्णादि वायवीयस्तु विषयः उपलभ्यमानस्प
र्शाश्रयो वायुः वायोश्चतुर्थः कार्यः प्राणः तच्छरीरे वसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदात् प्राणापानादिसं
ज्ञां लभत इति ॥ ॥ इति श्रीशांकरे कणादसूत्रसंस्कारे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॥ कर्म्मपरीक्षा पञ्चमाध्याया
र्थः प्रयत्ननिष्पाद्यकर्म्मपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः तत्राप्यफलरूपप्रकरणं द्वितीयमाह्निकस्य सिद्धान्तरूपेण प्रकरणं पुण्यपापहेतु
कर्म्मप्रकरणं पुण्यपापोदासीनकर्म्मप्रकरणं च ॥ [illegible]विशेषाभाष्यकृत्वाह ॥ ॥ आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते
कर्म्म ॥ संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म्म तस्य च क
र्म्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं प्रयत्नश्च निमित्तकारणं इयमेव चेष्टा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवा
यिकारणा क्रिया या चेष्टात्वात् स्वासमवेतव्यतिरिक्तस्पर्शवद्द्रव्यजन्यप्रयत्नजन्या क्रिया या वा ॥ हस्तोत्क्षेपणा
त्तु हस्तात्तदधीनं मुसलोत्क्षेपणमाह ॥ १ ॥ तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म्म ॥ चकारेण गुरुत्वं निमित्तकारणं त्वं
समुच्चिनोति तथेति तादृशमुत्क्षेपणं नामेत्यर्थः यद्वा तथा हस्तसंयोगादुत्क्षेपणं वद्धस्तसंयोगादित्यर्थः अन्ये

वै॰ स॰ वत्प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुसलसंयोगोऽसमवायिकारणं मुसलं समवायिकारणं प्रयत्नो निमित्तं गुरु
६५ त्वकारणं ॥ उदूखलाभिघातेन तस्य मुसलस्याकस्मादूर्ध्वमुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह ॥ २ ॥ अभिघातजे मुसला
दौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ अत्र यद्यपि मुसलेनोत्पतता हस्तसंयोगोऽप्यस्ति तथापि संयो ५२
गो नान्यथासिद्धः किन्तूदूखलाभिघात एवासमवायिकारणं कुत इत्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यति
रेकादित्यर्थः यदि हि प्रयत्नवदात्मसंयोगस्य मुसलस्यैवाकस्मिकमुत्पतनं भवेत् विधारकप्रयत्नेन मुसलस्य धा
रणमेव न भवेत् वेगहीनेन मुसलस्य पुनरुत्पतनं वा न भवेदिति भावः ॥ मुसलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि कारण
विशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह ॥ ३ ॥ तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि
॥ मुसलेन सममुत्पततो हस्तकर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगो हस्तकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व
सूत्रस्थेनान्वेतीति दृश्यते ॥ कुतस्तर्हि तदोत्पतनमत आह ॥ अभिघातान्मुसलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥ यथा मुसलमुत्प ६५
तति मुसलमुखस्यैवोदूखलमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति अत्राभिघातशब्देनाभिघातजनितसंस्कारवद्वेगोऽपचारात्

हस्ते

उत्पततो मुसलस्य प्रतुत्तरेण कर्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुसले संस्कारो जनितस्तत्कृतो संस्कार एवेह ह
स्तमुसलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते स्पृक्ष्मत्पतने न तूत्पतने प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अन्ये तो
हि हस्तो मुसलेन सहोत्पततीति भावः ॥ ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मोत्पद्यते तत्प्रयत्नवदात्मसंयोगकारणकं दृ
ष्टं कथं न तत्र स्यादित्यत आह ॥ ॥ आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ आत्मशब्दः शरीरावयवपरउपचारात् अन्वयानु
पपत्तिरेवोपचारबीजं तथा चात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत्कर्म तद्धस्तसंयोगाद्धस्तमुसलसंयोगात् चकाराद्
वेगसमुच्चयः हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्यासमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति सचकितप्रयत्नवदात्मसंयो
गस्यानसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति सचकितप्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्वेगवन्मुसलादहस्तसंयोगो
यथा मुसलस्य शरीरावयवकर्मेति भावः ॥ प्रयत्नाभावे न कर्म प्रकरणमारभते ॥ ॥ संयोगाभावे गुरुत्वात्पतनम् ॥ सं
योगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात्पतनमधःसंयोगफलिका क्रिया जा
यते तत्र गुरुत्वं वाति फलाभोग्यात प्रतिबन्धकः संयोगः । विशेषमाह नोदनविधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः कौडादौ क्रियते संस्कारपद

वै० व्या० पतनप्रतिबंधकः । एतेनापनयने गुरुत्वाधीनं पतनमपि व्याख्यातं । आत्मक्रियानादिना विघाटेऽन्तरीक्षस्थापनेऽदृष्टवदात्मसंयोगो
ऽन्त्यादिरेव वा प्रतिबंधकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः ॥ ननु गुरुत्वाद्यदि पतनं तदा लोष्टादेः किमिति कस्यचिदूर्ध्वं कुतश्चित्ति
66 र्यग्गमनं नोदितस्यैवेत्यत आह ॥ ॥ नोदनविशेषाभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनं ॥ गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकोष्टादेर्यदूर्ध्वं तिर्यग्गा
मनं तन्नोदनविशेषात् प्रतरान्नोदनात् । तथा च । फलप्रक्षेपणादौ संयोगः प्रयत्नसंस्काराधीनो यस्मात् । तत्र नोदनविशेषो ना
स्ति । तेन न तिर्यक् नवोर्ध्वगमनमिति भावः ॥ ननु नोदनविशेषस्य कुत उत्पत्तिरित्यत आह ॥ ॥ प्रयत्नविशेषान्नोदनवि
शेषः । नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ तिर्यगूर्ध्वं दूरमासन्ने वा हेयमुपादित्साकारणकः प्रयत्नविशेषस्तज्जनितान्नोदनविशे
षाद्गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्ध्वं तिर्यग्गमनमुपपद्यते । उदसनं दूरोत्क्षेपणं । ॥ उद्देशलाभे प्रीतात्स्मितेन सहर्ष
स्तकर्माप्रेरणात्प्रयत्नपूर्वकं न भवति । नापि गुरुत्वापहेतुरपि तस्य तुल्यता । बालकस्य गौरवाकरचरणादि बालत्वे
नत्राति दिशति ॥ ॥ हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातं ॥ बालकस्य पदघातकरचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथा
पि हिताहितप्राप्तिपरिहारफलकं न भवति । न वा गुर्वापहेतु विस्मृतिदेशार्थं ॥ इदानीं प्रयत्नपूर्वके विकर्मणि यत्र न गुरुत्वापे

क्षं तत्र दारककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ॥ ॥ तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ आततायिनोऽकेनापगमादेरापमानेन तद्दग्धस्य
पुरुषस्य विस्फोटे वह्निकृते जायमाने । तस्याततायिनो बलान्नुकूल्येन प्रयत्नेऽहस्तादेर्यत्कर्म जनितेति । तत्र गुणहेतुर्नवापायहे
तुः । यथाहुः आततायिनहृदोषो हेतुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपा
णिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥ इदानीं यत्र विनायत्नं कर्म तत्राह ॥ ॥ ॥ यत्नाभावे प्रसुप्त
स्य चलनं ॥ प्रसुप्तस्येति चैतन्यविरहमुपलक्षयति । तेन मूर्छितस्य मृतस्य तस्य जीवतोऽपि चेतनस्य विनापि प्रेरितं चलनं दृष्टव्य
मत्र ॥ शरीरकर्माणि व्याख्यातानि तदितराण्याह ॥ ॥ तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ तृणपदेन यत्र तुल्यलतावितानादि
कं सर्वमुपलक्षयति ॥ अदृष्टाधीनं कर्म । परिगणयन्नाह ॥ ॥ मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमित्यदृष्टकारणके ॥
मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति । यो नानाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्करान् अभिमुखं गच्छति । तत्र गमने मण्यादि समवायिका
रणं । अदृष्टवदात्मस्कन्धमणिसंयोगोऽसमवायिकारणं । तस्करस्य पापं निमित्तकारणं । सूच्यभिसर्पणमिति । सूचीपदेन लौ
हमात्रमुपलक्षयति । तथा चायस्कान्ताभिमुखं यत्लोहस्याग्रगमनं । तत्र सूच्यादि समवायिका

वै॰स्पी॰ द्रती· यस्य स्थितस्य लोका· तेन तत्तास्य आदिगमनेन तीरदृष्टस्य स्थानसंयोगो ऽसमवायिकारणं· तदृष्टमेव निमित्तकारणमेव
६७ मन्यदपूह्यं· तद्यथा वक्रं तु ईज्वलनेनोयोर्तिर्यग्गमने स्वर्गादेरपरमाणूनां कर्मादि ॥ ननु शरनिर्गमात्स्याच्चक्रादीनामुपरम
पर्यन्तमेकमेव कर्म नानाभेति संशये सूत्रमाह ॥ ॥ इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ इषाविति विषयवि ५७
र्थे सप्तमी· इदमत्राकूतं· वेगेन गच्छतो शरादीनां कुड्यादिसंयोगानंतरं शरादेः सत्वेन गच्छतोऽपरमोदृश्यते· अन्यथाश्रयनाशस्तावद
त्रैतत्राशकः· आश्रयस्यविद्यमानत्वात्· विरोधितु णांतरेवनोपलभ्यते· तेनस्वजन्यः संयोगएवकर्मनाशकइत्युन्नीयते· सचसंयो
गश्चतुर्थक्षणेजातः· तंवमेक्षणेकर्मनाशयति· तथाहि· कर्मोत्पत्तिरथ विभागस्ततो पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशस्ततो यु
गपत्संयोगविशेषाः कर्मनानात्वहेतवइत्यर्थः· संयोगविशेषा इतिसंयोगविशेषः स्वजन्यत्वमेव· अन्यथा संयोगमात्रस्य
कर्मनाशकत्वे कुविंदपिनस्यात् ॥ नोदनविशिष्टाद्यकर्म्म प्रकरणमारभते ॥ ॥ नोदनाद्याद्यमिषोकर्मतत्कर्मकारिता
च्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरंच ॥ गुरुत्वप्रयत्नाकृष्टपापतंजिकयापुनस्यषोराद्यं कर्मजायते· तत्र नोदनं समवायिकार ६७.
णमिषुः· समवायिकारणं· प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे· तेनवाद्येनकर्मणा संस्कारापेक्षिकरणावेगाख्यः संस्कारो जन्यते· स चा

वै प्रकरणानंतरं संस्कारानिष्पाद्यकर्म ३ म

वेगेनगच्छतीतिप्रत्ययसिद्धएव· तेनसंस्कारेण· तत्रेषौकर्मजन्यते· तत्रासमवायिकारणं संस्कारः· समवायिकारणमिषुः
निमित्तकारणंतुगुरुत्वं नोदनविशेषः· एवंचयावदिषुपतनमनुवर्त्तमानेनसंस्कारेणोत्तरोत्तरः कर्मसंतानोजायते· स्वजन्यात्
रं संयोगेन कर्माणि न तु संस्कारस्य कर्मान्तरजननात्· एकएवसंस्कारः कर्मसंतानजनको न तु कर्मसंतानवत्संस्कारसंता
नोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह· तथोत्तरमुत्तरंचेति· तत्कर्मकारितात्संस्कारादित्येकवचनमेव· न्यायनये
तु कर्मसंतानवत्· संस्कारसंतानोऽप्यभ्युपगम्यते· तच्च मानाभावात् संस्कारस्वीकारे गौरवं· यत्तु· युगपत्प्रक्षिप्तशरयोर्वेकस्यातीव्रवेगोप
रस्य तु मंदस्तत्र नोदनतीव्रत्वमंदत्वे नियामके· ननुसंस्कारएव चेत् कर्मसंतानजनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात्· कर्मजन
कस्य संस्कारस्य सत्वादित्यत आह ॥ ॥ संस्काराभावे गुरुत्वात्पतनं ॥ गुरुत्वेन पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव· त
त्र गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत्स्वप्रतिबंधकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनमेकं करोतीत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीशांकरे वैशेषिकसूत्र
संस्कारे पंचमस्य प्रथममाह्निकं ॥ ॐ ॥ ॥ ॥ नोदनानिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणं· तत्राह ॥ ॥ नोदनाभिघातात्संयुक्त
संयोगाच्चपृथिव्यांकर्म ॥ नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितकर्मसंयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति· यः संयोगः शब्दाज

...कर्म ... संयोगादसमवायिकारणात् संयुक्तसंयोगादित्युपलक्षणं संयुक्तसंयोग...
संयोगादेवं संयोगं ... पादादिद्रव्यपर्यन्तं ... तदुपरि विलंबेन ... लाघवाय ...
...कर्मसमकालमेव

वै०व्या० भिन्नकारणी न भवति क- शरीरभिन्नकारणी भवति यदि जनिते कर्मसंयोगे तेः परस्परं वेगुणा भवति ससंयोग संविशेषो जि ज्ञातः
६७ तस्यामपि पूर्वैकैक कर्म जन्यते एकाश्च पृथिव्यां च रातेनोदनात् वःशरीराभिघातात् कर्मजायते तत्र एकः समवायिकारणी
नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणी गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासंभवन्निमित्तकारणं संयुक्तसंयोगादिति नोदनाभिघात
तौ द्वावेकैकं कर्म तत्र कस्मिंश्चिद् द्वाववि ... समकालमेवैकं कर्म दर्शनात् ननु भूकंपादौ नोदनाभिघातावंतरेण जायमानं
कर्म समवायिकारणं न तत्राह ॥ ॥ तद्विशेषेणादृष्टकारितं ॥ तादृशी पृथिवीकर्मपरामर्शः पृथिव्यामेवकर्म यद्वि
शेषेणातिशयेन भवति तददृष्टकारितं तेन भूकंपेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणं भूरस
मवायिकारणं महदृष्टं निमित्तकारणं यद्वा तादृशि नोदनाभिघातौ परामृश्य विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण पृथिव्यां
कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ इदानीं द्रवद्रव्यसमवायिकारणं कर्म परीक्षमाणः तत्राह ॥ ॥ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात्पतनं ॥
॥ अपां पतनं वर्णमानमनं तद्गुरुत्वासमवायिकारणं वा तत् यत्र संयोगस्य प्रतिबंधकस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्त्रिनिमित्तका ६८
रणमित्यर्थः तेषामेव दृष्टिबिंदूनामन्योन्यसंयोगजनकैकं कर्म कथमत आह ॥ ॥ द्रवत्वात्स्यन्दनं ॥ क्षितौ पतितानामपां विष्वग्

विष्वग्नोत्संयोगजनकैककर्म कथमत आह ॥ ॥ द्रवत्वात्स्यन्दनं ॥ क्षितौ पतितानामपां विष्वग् दूरतो परस्परसंयोगेन महज्
जलावयविस्रोतोरूपेण ज्ञायते तस्य च स्यन्दनं दूरसंसरणं तद्द्रवत्वादसमवायिकारणाद् भवति गुरुत्वान्निमित्त
कारणात् प्रत्युत समवायिकारणेषु ॥ ननु यदि भूमिष्ठानामपामूर्ध्वगमनं भवति तदा गुरुत्वात्पतनं न स्यात् तदेतत्कु
त इत्यत आह ॥ ॥ नाड्यो वायुसंयोगादारोहणं ॥ कारयतीति शेषः यद्वा भूमेरारोहति तत्रायं सूर्यरश्म
यो वायुसंयोगात्कारयन्ति ग्रीष्मे वायुमिश्रिताः सूर्यरश्मयः अप आरोहयन्तीत्यर्थः क्वचित्पाठो नाड्यो वायुसंयोगा
दिति एवं नाड्यो नाडीसंबंधी यो वायुसंयोग इत्यपपादनीयः ॥ ननु सूर्यरश्मीनां कथमपां मध्यमिव ... ऊर्ध्व
नयतीत्यत आह ॥ ॥ नोदनापीडनात्संयुक्तसंयोगाच्च ॥ नोदनेन वल्लवद्वायुनोदनेनापीडनात् ... वा
युसंयुक्ता रश्मयस्तत्संयुक्ता आपः ऊर्ध्वं यान्ति यथा स्थालीस्था आपश्च ... वायुरत्र वह्निरश्मयः ऊर्ध्वं नयन्ति
वकारः ... स्थाली ... ॥ ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरे ऊर्ध्वगमनमस्ति त
च नोदनाभिघाताभ्यां नापि रश्मयः प्रभवन्तीति तत्कथमित्यत आह ॥ ॥ वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितं ॥

... MEMORIAL ...

वै०स्या० शुक्तिः सर्प्पणमेन जिसर्प्पति · तदपि सर्प्पति · मूले निषिक्तानामपांवृक्षाभ्यंतरे योर्द्धगमनमस्ति · तत्र वै नोदनाभिघा-
६९ तौ न वायुर्नादित्यरश्मयः प्रभवंति · तत्कथमित्यत आह ॥ ॥ वृक्षाभिसर्प्पणमित्यदृष्टकारितं ॥ अभितःसर्प्पणा-
मभिसर्प्पणं · तदभिसर्प्पणं मूलेनिषिक्तानामपांवृक्षांतरदृष्टकारितं · पत्रकांडफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखदुःखं वा
येषामात्मनां · तददृष्टवदात्मसंयोगादसमवायिकारणाददृष्टान्निमित्तादप्सु समवायिकारणासु तत्कर्म · एवमुत्पत्ति
येन कर्मणा आप ऊर्द्धं गत्वा वृक्षं वर्द्धयंतीत्यर्थः ॥ नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वेऽनुभूयमानेषु कथं · तादृशानामेवापामूर्द्धम-
धस्तिर्यग्गमनमुपपाद्यतां हिमकरकादीनां च शैत्याद्द्रवत्वमविवादसिद्धं · तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यं कथं च विलय-
नमित्यत आह ॥ ॥ अपां संघातो विलयनं च तेजःसंयोगात् ॥ दिव्येन तेजसा प्रतिबंधादपां परमाणवो द्व्यणुक-
मारभंते कार्यद्व्यणुकं तु द्रवत्वेनारभंते · ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्द्व्यणुकादिक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ-
्यंते · तेन तेषां काठिन्यमुपपद्यते · तत्र च हिमकरकादीनामाप्यत्वे प्रकारान्तरमाह · विलयनं च तेजःसंयोगादिति ६९ ·
तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारंभकपरमाणुगतं त्रिया क्रियातो विभागात्तत आरंभकसंयोगनाशपरंपरया

हिमकरकादिमहावयवविनाशः · ततो द्रवत्वप्रतिबंधकतेजःसंयोगविगमात्तदवयवपरमाणौ करकाणां पुनर्द्रवत्वमा-
रभ्यते ततो द्रवत्ववतो हिमकरकादीन्नो विलयनं · तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तं ॥ ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवे-
शास्तित्वे प्रमाणमित्यत आह ॥ ॥ तत्रावस्फूर्जथुर्लिंगं ॥ तत्र दिव्यस्य तेजसोऽनुप्रवेशो-
ऽवस्फूर्जथुर्लिंगं · वज्रनिर्घोष एव लिंगमित्यर्थः · अयं तेजो विघटनकाशतावत्स्वरूप एव तदनुप्रवेशे अवस्फूर्जथुः
सोपि वल्गरूप एव तेनानुमीयते · यस्मान्मेघात् करकाः प्रादुर्भवंति · तत्र दिव्यं तेजो विद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टं-
भेन करकारंभकाणामपां द्रवत्वप्रतिबंध इति ॥ अत्रैव प्रमाणांतरमाह ॥ ॥ वैदिकं च ॥ अपांमध्ये तेजो-
ऽनुप्रवेशमात्रं न सिद्धमेवेत्यर्थः · तथाहि · आपस्ता अग्निं गर्भं दधिरे · या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णा इत्यादि ॥
ननु विस्फूर्जथुः कथमुत्पद्यते · संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह ॥ ॥ अपां संयोगाद्वि-
भागाच्च स्तनयित्नोः ॥ विस्फूर्जथुरिति शेषः · अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगाद्विभागाद्वा निमित्तकारणात् स्तनयित्नो-
र्दिव्याकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दो गर्ज्जितं जनयति · कुंचिविद्युद्वायुसंघात कसंयोग

ति नागो निमित्तकारणं · वल्लाद्रकविषयसंयोग विभागासमवायिकारणं कर्मकारणं चित्रकारे चित्रसंति
१० कमिदं मुक्तं यद्वा मेघाकाशसंयोगविभागनाशासमवायिकारणं अपामेव नोदनाभिघातजनितं कर्मेति सूचि
तं कर्मपरोक्षितिकारणानुमानात् ॥ ॥ पृथिवीकर्मणा तेजस्कर्मवायुकर्म च व्याख्याति ॥ मूर्के द्वेषप्रयत्नवदात्म
संयोगः कारणमुक्तं तदेवाकस्मिकादिग्रहहेतोस्तेजस आकस्मिकवह्नेर्दिक्कोणहेतोश्च एतेजनस्य कर्म यत्संजा
यते · तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं · वायुतेजसोरसमवायिकारणं अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः · क
र्मेश्वरस्याधात्रीमहोल्कादिकार्यं सूचनार्थं ॥ अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मेतरमाह ॥ ॥
॥ ॥ अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितं ॥ आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमि
त्यर्थः · तदा नोदनाभिघातादीनामभावाददृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणं · आद्यमूर्ध्वज्वलनमाद्यं च
तिर्यक्पवनमितरदूर्ध्वज्वलनं पवनकर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वेन [illegible] मुक्तिं · दृष्टकारणसंस्पृष्टकत्वा १०
नानवकाशात् ॥ अणवाद्यं मनःकर्माभिधायाह ॥ ॥ हस्तः कर्मणा मनसः कर्म व्याख्याति ॥ सुखस्रोतः हेतुत्वा

दो · यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं हस्तकर्म · तथा ॥ तिमनः विषयग्राहिणीन्द्रिये संनिकर्षार्थं य
न्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यप्यतीन्द्रियं मनो साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि
मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मोपपत्तिरिष्टव्या · नाडीस्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वेनेन्द्रियग्राह्यत्वमंगीकर्तव्यं · अ
न्यथा प्राणवहनाडीगोचरेण आहितपीतादेरपि न प्रवेशः स्यात् ॥ ३ ॥ ननु मनसि कर्मोत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमा
णमत आह ॥ ॥ आत्मेन्द्रियमनोर्थसंनिकर्षात्सुखदुःखे ॥ सुखदुःखे इत्युपलक्षणं · ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं ·
मनसो वैभवे पूर्वमेव निराकृतमणुत्वे च साधिते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिंगमिति · फलितं तेनात्मेन्द्रियप्रदे
शेन मनसश्च संयोगं तदेव सुखदुःखे स्यातामेव यदि मनसि कर्म न स्यात् · न भवेदुपादेये सुखे शिरसि भवेदनेन्द्रियाधि
ष्ठानेनुभवः इत्यर्थः · यद्यपि मनःसंनिकर्षाधीनः सर्वोप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रत्वेनोपात्तिस्फु
टत्वादुक्ते ॥ नन्वेवं यदि शरीरं मनोऽनन्तरं [illegible] मनोवायोर्योगे [illegible] नात्मसाक्षात्कारो न वीतमिति [illegible] इति
[illegible] तदेव फलमत आह ॥ ॥ तदनारंभ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः संयोगः ॥ विषयेष्वनीप्सय

वै॰न्या॰ ततउदासीनस्य बाह्येंद्रियेभ्यो व्यावृत्तं मनो यदा ऽऽत्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति · तदा तत्कर्मसुगुणप्रयत्नाभावा
७९ त्कर्म मनसि नोत्पद्यते। स्थिरतरं मनो भवति · स एव योगाङ्गिनां शमलक्षणो योगस्य · तदेतदाह इति · मनसः कर्मणा
रंभइत्यर्थः · यद्वा · तत्पदेन सुखदुःखे प्रवाजिधीयेते अक्रोतत्कोऽत् · दुःखाभाव इति · दुःखाभावे सति तत्त्वा योगएवदुःख
भावः · अत्रैव प्राणादीतिवत् यद्वा · दुःखस्याभावोत्पत्तिरेव दुष्कीर्तिः · शरीरस्येति · शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः · संयोगः इति प्र
सिद्धिसिद्धतयाऽतत्पदं · च्छ्रयं संयोगेऽपि आत्मसाक्षात्कारस्य कारणं · यथाहुः · अयंतु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनं
॥ प्राणकर्मकारणमाह ॥ ॥ कायकर्मणा आत्मकर्माख्यातं ॥ शरीरस्य यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि
कारणकं कर्म · तथैव तेनोपि · आत्मपदेनात्र प्राणउच्यते · उपचारात् · तथा च · प्राणवद्गतौ कर्मणा प्राणकर्मापि आ
यते · यद्वा जीवनयोनिवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणं प्राणकर्म · जीवनयोनिप्रयत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसंचारानुमेयः
कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वाससन्तानानुवृत्तिर्भावतः ॥ ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्नानिमि
त्तकं · तदा प्राणमनसोः संयोगासमवायिकारणकं) यदा मरणावस्थायां प्रसर्पतो देशाद्देहान्तरमवतो देहान्तरोत्पत्तौ तत्र ७९.

यत्न

प्राणानुमेयत्वं दर्शनः

कायसंयोगा

पुनरुपसर्पतः प्रविशतस्तत्र प्रयत्नाभावात् तदुभयमनुपपन्नं · आशितपीतादुक्तपानीयादितस्यापि शरीरावयवोपचय
हेतुर्यः संयोगस्तज्जनकं यत्कर्म यद्वा गर्भवासदशायां संयोगादिवत्त्वं जनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह ॥ ॥अ
पसर्पणमुपसर्पणम् आशितपीतसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति न
पुंसकनिर्देशः · संयोगपदं च तत्कारणीभूतकर्मणोपलक्षणं · अपसर्पणं देहाद्बहिर्निर्गमनं कर्म क्रिये देहाद्देवप्राणमनसोरुत
क्रमणे · उपसर्पणं वा देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनं · आशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म · कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्र
संयोगहेतुश्च यत्कर्म तत्सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं · इति कारेणानुमतं कर्मणामदृष्टवदात्म
संयोगासमवायिकारणत्वं सूचयति ॥ ननु देहान्तरोत्पत्तौ शरीरप्रवेशसंयोगे चैतदा कथं मोक्ष इत्यत आह ॥ ॥ तदभावे
संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ इदमत्राकूतं · योगबलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे जाते तेन च सकलदर्शनमिथ्याज्ञाने ध्वस्ते ति
त्रिविधकर्मणां दग्धे प्रारब्धकर्मणामपि यावत् पूर्वजन्मोपार्जितानि वेधुनस्यजन्मनोऽपायेता त्रिविधस्य दुःखस्यापाय इति तान
दृष्टकारितः तत्र योगी योग जोधर्मबलेन तत्तद्देशकाले तत्तदुराग्नितं भुजंग निरंगादिदेहोपभोगप्रसुखदुःखसाधारण

वै॰न्या॰ कारणाधर्मोऽधर्म इति कुतस्त्यमात्मेत्यत आह कायव्यूहनिर्माणप्रयोगेन पूर्वोत्पन्नशरीरधर्माधर्मक्षये निवृत्तिर्दोषस्याधर्मोत्तरानुप
१२ त्तावपूर्वशरीरानुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सहात्मनो यः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभाव इति अभावात् शरीरानुत्पाद इ
त्यर्थः संयोगाभाव इत्यर्थः ननु यमनस्य अनुत्पन्नसाधारणी स्यात् आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादि पुनः प्रादु
र्भावो न भवतीत्यर्थः स मोक्ष इति आत्मनः सर्वदुःखध्वंसो मोक्ष इत्यर्थः ॥ ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्मदृश्यते चलतीत्याये
ति प्रत्ययात् तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातौ न वा गुरुत्वद्रव्यत्वे न वा संस्कारं तथापि निमित्तान्तरे वक्तव्यं तद्भावानुभूय
मानमिदं तत आह ॥ ॥ द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः ॥ एतेन न वेदव्याप्ती प्रवर्धारणात् प्रत्यक्षप्रकाशितं
द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत्स्पर्शवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्पर्शो नुमीयते न चानुद्भूतएवस्पर्शः रूपोद्भूतस्पर्शोद्भवस्पर्शो प्रत्यक
त्वात् यदि चानयैव यमस्तमस्तद्दृशमिदं द्रव्यमिति वेत् न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपानविकरणत्वात् नीलरूपस्य चतुर्गुण
वेत् न चाकृष्टस्य विरोधात् यादृशि नीलरूपानविकरणत्वात् नीलरूपेण च गुरुत्व) नीले रूपमेव तात्पर्यः स्याद्यालोके प १२
द्ध

तिष्ठतीति किं तिबंधनेत्यत आह

प्रहमतरेण वक्तुं प्राणगृह्येत ॥ तद्दिश ॥ तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ महताद्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेशानुपलभ्यमा
दृश्यमदेशोपलभ्यमानो तेजोऽभावस्य गवद्रव्यसाधर्म्यादिति भ्रमेण नीलस्य च्छायेति तत्र गतारित्यर्थः अन्यत्र प्रातिवेकास्येत
त्याप्तीति तेजोद्भूतरूपयाव तेजसंसर्गाभावस्तमः ॥ एवं द्विसूत्रकं प्रासंगिकं तमः प्रकरणं समाप्य कर्मप्रवृत्तता प्रकरण
माह ॥ ॥ दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि ॥ चकारादात्मसंग्रहः क्रियावताविधर्म्यं दिगादी
नाममूर्तत्वे मूर्तेनुविधानात् क्रियायाः ॥ गुणकर्मणां निष्क्रियत्वमाह ॥ ॥ एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्या
ता ॥ एतेनेति क्रियावद्वैधर्म्येनेत्यर्थः क्रियावद्वैधर्म्यममूर्तत्वं गुणकर्मणां स्यादिति तेऽपि निःक्रियत्वेन व्याख्याते
इत्यर्थः ॥ ननु यदि गुणकर्माणि निःक्रियेतरानार्कद्रव्यसंबंधः संज्ञाव्येतसमवकर्माधीन एवेत्यत आह ॥ ॥ निः
क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥ निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवायएवसंबंधः स च कर्मभ्योनि षिद्धः तस्य संबंधोत्प
त्तिरेव नास्ति दूरेतु कर्माधीनेत्यर्थः ॥ ननु यदि मूर्तानां गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवंति तदागुणो गुणाः कर्मणि वक
थमुत्पद्येतो नहि समवायिकारणानि विकले वर्णानुपेक्षा कारणानीं संभवतीत्यत आह ॥ कारणेत्वसमवायि

कथं संबंधः संयोग॥

वै०व्या० १३ नो गुणाः ॥ गुणा असमवायिकारणं । ननु समवायिकारणमपि येन कर्मणां धारास्पदः स्वाश्रयसमवायिकारणता क्वचित्को
र्यै कार्यसमवायात् यथा त्वमनः संयोगः स्पर्शवत् विशेषगुणेषु संयोगविभागशब्देषु शब्दे । क्वचित् कारणे कार्यैकसमवा
यात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु ॥ ननु किं कर्मत्वमत्र इदानीं कर्म पचतीत्यादि प्रतीतिबलादिह क्वचित्को
कर्म समवायिकारणमेव कथमन्यथा तत्र तयोरसमवायिकारणत्वमत आह ॥ ॥ गुणा दिग्व्याख्याताः ॥ यथा गुरुत्वादयो गुणा
न कर्मसमवायिकारणमूर्तत्वात् । तथा दिगपि न कर्मसमवायिकारणममूर्तत्वादेवेत्यर्थः । अभावस्तु समवायित्वात्
शतावि । कुण्डे बदराणि । कुण्डे दधि वा नास्ति किन्तु इत्यादिव्यवहारत इति भावः ॥ उक्तेन कारणेन प्राप्ता ॥ २६ ॥ कारणेन का
लः ॥ निष्क्रियत्वे व्याख्यात इति । विपरिणतस्यानुषङ्गः । कारणेनेति मावप्रमाणेनापि ईश्वरो नित्यमिति कारणत्वेनाप्युक्ता
ग्रैककर्मणां कालो न तु समवायीत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीशांकरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ सं
सारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षष्ठस्याध्यायस्यार्थः ॥ वर्णाश्रमधर्मैर्विहिते स्वर्गकामो यजेत । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि विधिनि १३
षेधवलेकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां । तच्च प्रामाण्यं वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वक्तृगुणपूर्वक

त्वादुपपद्यते । स्वतः प्रामाण्यस्यानिषेधात् । अतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ॥ ॥ बुद्धिपूर्वा
वाक्यकृतिर्वेदे ॥ वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा । वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफ
लानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत् वेद इति । वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिपक्षः न चास्मदा
दिबुद्धिपूर्वकत्वेनार्थान्तरसिद्धिः स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनतायाः कार्यताया वा अस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात् तो
न स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति । वेदत्वं च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे सति शब्दज ५१
न्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं ॥ प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ॥ ॥ ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सि
द्धिलिङ्गं ॥ ॥ ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत्संज्ञायानामधेः कर्मकरणं यावत् । तत्सिद्धेर्ज्ञानस्य लिङ्ग
मनुमापकमित्यर्थः । तथाहि । यो रोदीत् स रोदीत् रुद्रः किल करोदेत्यादि ब्राह्मणे । रोदनकर्तृत्वेन रुद्र इति नामधेयकरणादि तै
तोद्यकल्पादनेककल्पादकस्य बुद्धिमाक्षिपति । यथा लोके लोके चकार्यादी दीर्घनासत्वेन गणादिनामकरणं ॥ प्रकारान्तरमाह
॥ ॥ बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ स्वर्गकामो गां दद्यादित्यादौ यद्दानप्रतिपादनं तदृष्टसाधनताज्ञानजन्यं ददातित्वात् इति ब्राह्मणे सिद्धो

न

वे॰ न्या॰ नो वेष्टीदानमुपलक्षयति ॥ प्रमाणोत्तरमाह ॥ ॥ तत्र प्रतिग्रहः ॥ प्रतिग्रह प्रतिपादका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्वि
१४ का प्रतिग्रहपदं स्वविषयीकुर्वन्ति मुपलक्षयति । तेन भूम्यादि प्रतिग्रह प्रतिपादिका श्रुतयः प्रतिग्रहस्य श्रेयः साधनतापराः
कृष्णलसारवर्णादि प्रतिग्रह प्रतिपादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहस्तु स्वनिष्टसाधनतो ल्लिका । न चेष्टानिष्टसाधनतोऽर्वाचीन पुरु
षबुद्धिगोचरे भवितुमर्हतः ॥ इदानीं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति जैमिनीय सूत्रं संकृत्याह ॥ ॥ शास्त्रोत
प्रयुक्तानामात्मोपदेः कारणत्वात् ॥ शास्त्रोक्तानुष्ठानं यागादि स्वादिजन्य प्रत्यक्षाणामात्मनीतरेषो सुखदुःखोपलम्भो गुणो
तयोरेकात्मत्वात् । एवं च प्रत्यक्षात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न व्यभिचरतामिति । अन्यथा येन यागादि साहकी
नकृतं तस्य न फलं नत्वादिति कृतहानि राकृताभ्यागम प्रसंगः । ननु नायं नियमः । पुत्रेष्ट्यादिना यष्टादौ व्यभिचारात् । तथा
हि पुत्रेण कृतस्य श्राद्धादेः पितृ फल श्रवणात् । वैश्वानरेष्टि [illegible] विद्धत्वस्य तेजस्वि पुत्रकत्वस्य च फलस्य पुत्रे प्रीति जाति
तया सामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं । कृतिविरोधात् । किं च श्राद्धादेः पुत्रेणैव स्विताद्देरेव फलस्य श्रवणात् । फलोत्तरस्य १४
च गौरवप्रसक्तत्वात् । प्रसक्तत्वे पूर्वे फले कर्तरि स्वर्गस्यापि तरीति वेत् । न । व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्ये नियमात् ।

यो न [illegible] तस्य तत्फलं पित्रा चर्कृतायां पुत्रकृत पुत्रे फल श्रवणात्

मे

अन्यथा श्राद्धानन्तरं सुतकेऽपुत्रेऽपि तुः स्वर्गो न स्यादिति वेत् । न । श्रुत्या पितरि स्वोक्तद्यात् श्राद्धफले न स्यादिति तुल्यत्वात् । मैवं
शास्त्रदेशितफलमनुष्ठातरीत्यस्योत्सर्गत्वात् । क्वचिद्बलवता बाधकेनापोद्यत्वात् । प्रकृते च पितृपुत्रगतफल श्रवणस्यैव
बाधकत्वात् । तथा सति प्रसंग इति वेत् । न । तादृशश्रुतेरेवाति प्रसंग निवारकत्वात् । यत्तु । मरणानन्तरोत्स्वर्गादिफले नैव
यद्दृष्टेन क्रियते । तद्दृष्टमपि फले जनयतीति । तन्तुच्छं । तत्रोत्सर्गबाधकाभावात् । बाधकाभावे सहितोत्सर्गस्य नियमत्वात् । या
जादीनां सुपवासाधिष्ठानानाबहोः । परद्वारैव तत्तत्कर्मणां स्वगतफलमुद्दिश्यानुष्ठानं न संभवति । सम्प्रयोगरूपस्याश्म
परिपालनेऽप्युलिलोकावाप्तिरूपे च फले नियमप्येव प्रतिस्विकफलाभिप्रायेणान्तर्गताधिष्ठानात् । वृत्तिका रस्तु । शास्त्र
देशितमित्यादि नियमपरं । चित्रादीनां तु यत्फलं । तत्राद्धादीनां जितानां माहात्म्यत्रानुमेवात् । कृतार्थस्तोपितरोऽभूयात्सुरेतादि
त्यद्ध्येः । पुत्रे ष्टौ तु संतुष्टानामाह्लादिकानामाशीर्दानात् । तेजस्वी वर्चस्वी पुत्रादयोऽस्तो पुत्रो भूयादित्यादेः । जातकर्मादि मैत्रपाठादिवद्
दृष्टस्येति विप्रापयन्ति सिद्धाः ॥ अदृष्टानां यथा शास्त्रमनुवर्तमानानां मोजनानन्दस्तु नामाशीर्दानान्तत्फलं । न तु दृष्टानां पात्र
सोनानिवर्त्तिनो मदिकुंडगोलकप्रभृतीनामित्याह ॥ ॥ तद्दुष्टमोजनेन विघातो ॥ तद्दिव्याशीर्दानफलं व्यपहन्ति । दुष्टा

वै०व्या० स्यागः पात्रानभिज्ञकारितो यत्र श्राद्धे भोज्यते तत्रापि तदरितफलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः श्राद्धफलमेव वा न भवति पित
७५ णीत्यर्थः ॥ कीदृशं दुष्टमित्यपेक्षायामाह ॥ ॥दुष्टं हिंसायां॥ हिंसायामिति निषिद्धकर्मण्याप्तोपलक्षणं तेनाभिनिविष्ट
कर्माणि प्रवृत्तं पुत्रं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ न केवलं दुष्टब्राह्मणं श्राद्धे निमंत्रितस्य भोजनेन फलाभावः किंतु पाप
मपि भवतीत्याह ॥ ॥तस्य समभिव्याहारतो दोषः॥ तस्य निषिद्धकर्माणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहरत एक
पंक्तिभोजनसंभाषणादिलक्षणात् दोषः पापमित्यर्थः ॥ तत् दुष्टसमभिव्याहारादपि दोषाभावमाह ॥ तदु
ष्टे न विद्यते ॥ तत्पापमदुष्टे यथाशास्त्रं व्यवहरमाणे ब्राह्मणे श्राद्धे भोजिते न भवतीत्यर्थः ननु स्वापान्यप्रवृत्तिर्निमंत्रणे यत्र श्रा
द्धदानादौ प्रथमं दुष्टापवर्जिमंत्रिताः क्रमेण तु सत्पात्रप्रवृत्तिर्भोजने निवेशयेदित्याह ॥ पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ श्राद्धे प्रतिग्रहे
वा विशिष्टो यथाशास्त्रमनुवर्तमानो यदि लभ्यते तदा निमंत्रितानपि दुष्टान् परिहृत्य निर्मीयामेव भोजयेत् नाभिमंत्रितान ७५
प्रत्यावर्तितेति तु सत्पात्रप्रदर्शिनं प्राप्नुतिनिमंत्रितान् दुष्टान् हानादिना संतोषयेत् ॥ यत्र स्वापेक्षया विशिष्टो न लभ्यते (हीना
निमंत्रितानपि निमंत्रयेत्) श्राद्धदानादौ तत्राह ॥ ॥समे हीने वा प्रवृत्तिः॥ समे स्वसदृशे हीने स्वापेक्षया गुणहीने

न्यूने दुष्टपात्रे श्राद्धदानादौ प्रवृत्तिर्भोजनमेवाशीर्हीनात् प्रतिग्रहे सुखमित्यर्थः ॥ निषिद्धानां परत्यागो न तु दुष्टानां समहीनाना
मपीति भावः ॥ श्राद्धदानादौ च संप्रदानस्य [illegible] धर्मोत्पत्तिमभिधाय तत्प्रसंगात् प्रतिग्रहस्यापि धर्मोत्पत्तिमतिदिशति ॥ ॥
एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातं ॥ एतेनोत्तरेण धर्मोत्कर्षे हीनात् सापकृष्यादि प्रतिग्रहे समाद्विशिष्टापे
क्षया विशिष्टादपि धार्मिकादपि धर्म इत्यर्थः परस्वादानं परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं प्रतिग्रहः ॥ वृत्तिकारास्तु पर
स्वादीनां चौर्यादीनां परस्वग्रहणं व्याख्याति तथा च [illegible] शूद्रात् [illegible] हीनात् मेव [illegible] प्रा
णसंशये [illegible] मात्मानं [illegible] सप्तादिनान्याहारमप्राप्य शूद्रात् [illegible] कार्यः एवं दशादिनान्याहा
रमप्राप्य [illegible] स्वोपहरती न दोषायेत्याहुः ॥ न केवलं प्राणसंशये परस्वा
दानं न निषिद्धं किंतु तस्योद्दशायामपहर्तुर्येन प्रयच्छंति तेषां वधोऽपि कार्यो न तावता धर्महानिर्धर्म एव [illegible] ॥ ३ ॥
॥ तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ तस्योद्दशायां विरुद्धानां विपरीतभावरतां त्यागो वधः कार्य इत्यर्थः तदुक्तं कर्मता [illegible] विरुद्धे
नाहरणेन वा उद्धदेही न पात्मानं समर्थो धर्ममानवेदिति ॥ ननु वा तिशोषणो न परस्य वधो नेत्याह ॥ ॥ हीने परत्यागः ॥ य

(अविरुद्धं)

वै॰व्या॰ यदि तु स्वाध्यायी नः परो भवति योपहर्तुं न ददाति तस्य शूद्रादेस्त्यागो न वध इत्यर्थः ॥ समप्रवृत्त्याह ॥ ॥ सम आत्मत्या
७६ गः परत्यागो वा ॥ यदि स्वसदृशो ब्राह्मणोपघातविरोधी भवति तदात्मापघोपनासादिनात्यागो वसादः कर्तव्यः यदि तु स्वस्य कु
टुंबस्य वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी न समो भवति तदा तस्यैव त्यागो वध इत्यर्थः ॥ ततः किं स्वापेक्षया विशिष्टो भवति
विरोधी तस्यापि वधप्रसक्तावयं नियमः ॥ १५ ॥ विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ स्वापेक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृ
ष्टे विरोधिन्यात्मन एव त्यागो विधेयः प्राणसंशये सत्यप्यात्ममरणमेवापि ब्राह्मणन्तु ब्राह्मणादि हन्यादित्यर्थः ॥ इत्याह्नि
कपरिसमाप्तौ ॥ ॥ इति श्रीशांकरे वैशेषिकसूत्रसंस्कारे षष्ठाध्यायस्याद्यमाह्निकं ॥ ॥ एवं पूर्वाह्नि
के वैदिकी प्रमाणभूतत्वेति तदुक्तौ गुणाभिधाने शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति निवेदनं त्रिविधा वर्तते विपत्य बोधानु
पपत्तिः कस्यां विद्दृशा पारिव्रजस्य विवेचनं वक्तव्यमधुना यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरिति द्वितीयं सूत्रं व्याचिख्यासु
र्विशेषतो धर्मोत्पत्तिपरीक्षां वर्तयिष्यन्नाह ॥ ॥ दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ दृष्टप्रयो ७६
जनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीन्यदृष्टप्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि एतेषां कर्मणां मध्ये यत्र दृष्टं प्रयोजनं नो

पलभ्यते तत्रादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयं तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय स्वर्गाय वा यद्वा अभ्युदयायेति चतुर्थी प्रथमा
र्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः अदृष्टे फलमपूर्वमेव तथा हि योगतेः आदानाभ्युदय आत्मसाक्षात्कारो यदि च यागदानादि
जं तदाभ्युदयः स्वर्गः तत्रापि यथा रोहिणीपत्यादि क्रियासद्यः फलिका भवति कर्णवेध्यादि क्रिया नचिरकालि
फला तथा यजति ददाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादि क्रिया तावत्सद्यः फलिका न भवति तादृशस्य फलस्यानुपलब्धेः नचाधा
र्मिकतया झानानामामुष्मिकमेव फलं प्रवृत्तेः ब्रह्मचर्यादिवद्गतौ तत्फलानुद्देशात् तस्माच्चिरभावि स्वर्गादिकमेव फलं
तच्चामुत्र रविनाशिन्याः क्रियायाः न साक्षादिपातरादिक क्रियाफलयोः सामानाधिकरण्यमपूर्वमेव पर्यवस्यति ॥ अ
दृष्टफलानि कर्माणि परिसंवष्टे ॥ १ ॥ अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्न
क्षत्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ ॥ ॥ अदृष्टायेत्यदृष्टलक्षणाय फलाय यद् दृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गलक्षणाय फलाय
वा एतेनादृष्टफलकं श्रौतस्मार्तसकलकर्मोपग्रहः तत्राभिषेचनं स्नानं गंगायां स्नायादित्यादि विधिविहितं उपवा
सस्तु एकादशीमुपवसेदित्यादिविधिविहितं ब्रह्मचर्यं सामान्यतो वधर्मसाधनं गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययन

वै॰ उपा॰ ७७ महाव्रतादि कृतार्थाः । वानप्रस्थं वयःपरिणामे वने प्रतिष्ठमानानां यत्कर्म यज्ञो राजसूयवाजपेयादिः दाने गोहस्त्या
दिदानं विविधं विधेयं प्रोक्षणं व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादि विधिविहितं दिक् प्राचीमुखो वने यजेत् प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्या
दिविधिविहिता । नक्षत्रं अश्लेषादि मघादिः । मन्त्रः आपो हि ष्ठेत्यादिः । कालो मासि मासि वोऽशनमित्यादिना पर्वणि श्राद्धं द
द्यात् ग्रीष्मे पञ्चतपाः । तथा [illegible] दीतेत्यादिविधिविहितः । नियमो वर्णाश्रमिणां यथाशास्त्रमनुष्ठानं । तदेवं धर्म
स्यात्मा समवायिकारणं आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं । श्रद्धा स्वर्गादिफलं कर्म च योगज्ञानं च निमित्तकारणा
न्युक्तानि ॥ एवं धर्मसाधनमभिधायाधर्मसाधनमभिधित्सुः [illegible] ॥ ॥ चातुराश्रम्यमुपधाश्चानुपधाश्च ॥
॥ चतुर्णामाश्रमाणां समाहारं यद्धर्मसाधनं तत्तावत्पूर्वसूत्रेणोक्तमिति शेषः । उपधा भावस्य [illegible] दोषः । अनुप
धाश्च शुद्धिर्भावस्यादोषः । ते [illegible] धर्माधर्मयोः साधनानीति यथासंख्यं [illegible] उपधापदेनाधर्मसाधनानि [illegible]
[illegible] उपधानुपधे स्फुटयन्नाह ॥ ३ ॥ भावदोष उपधा ॥ अदोषोऽनुपधा ॥ भावश्चित्तं रागः प्रमादो [illegible] ७७
मदमानासूयाद्युपधा [illegible] प्रवृत्तस्य [illegible] श्रद्धाप्रसादो देशिकाद्यनुष्ठानेष्वप्यनुपधा [illegible] इति कर्त्ता [illegible]
च
मनाः १

[illegible interlinear additions]

[illegible] ॥ शुच्यशुचिनी वोपधा ॥ उपधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ॥ ॥ यदिष्ट
रूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ ६ ॥ इष्टं [illegible] यद्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तथा । तत्र रूपम
रसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं [illegible] प्रोक्षितं मन्त्रपूतोदकाभिषिक्तं अभ्युक्षितं विक
[illegible] प्रतिग्रहे [illegible] नियमविहितं [illegible] ॥ अशुचिलक्षणमाह
[illegible] ॥ यद्वत्तच्छुचि तद्विपरीतमशुचीत्यर्थः स्वयं [illegible] रूपरसगन्धस्पर्शमप्रोक्षितमनभ्यु
क्षितं ॥ ५ ॥ अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ [illegible] अशुचीत्यर्थः ॥ [illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] अर्थान्तरं च [illegible] ॥ अयतस्य [illegible]
॥ अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावात् विद्यते वार्थान्तरत्वाद्यमस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
असति चाभावात् [illegible]

दृष्टा

वैशेषि० जनादृष्टान्तरं यतो यमस्त्रापाव सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिस्तस्मिंस्तु सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु यमस्यात्र मेव
१८ त्रं तर्हि नियोजनमात्रं मे वेत्यत आह ॥ ॥ असति चाभावात् ॥ यमे सत्यपि शुचिनो जनेऽसत्यभावाद् फलस्येति शेषः । तथा
च यमो भोजनं च द्वयं कारणमित्यर्थः भोजनमित्युपलक्षणं स्नानदानहोमादीनामपि शुचिस्तस्माद् कर्मणो यमनियमौ
सहकारिणौ ॥ एतेन धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमः सहकारिकारणं नियमो धा सहकारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ॥
॥ सुखाद्रागः ॥ स्रक्चन्दनवनितादिविषयादेव जन्मान्तरसुखानुभवोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जाय
ते । अहिकण्टकादिजन्मनो दुःखात्तत्रैव तत्साधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यं । रागद्वेषयोर्धर्माधर्मप्रवर्तकत्वेन दोषत्वमभिधीयते । तथा च गौ
तमीये सूत्रे । प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति ॥ ननु सुखदुःखे एव यदि रागद्वेषौ तु न यतस्तदातयोर्नाशे कथं तौ स्यातामत आह ॥
॥११॥ तन्मयत्वाच्च ॥ रागद्वेषावुत्पद्येते इति शेषः । विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वं । यद्वशात्कामातुर
स्य कामिनीमननमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनं । एकदा भुजंगदृष्टस्य दृढतरसंस्कारवतः सर्वत्र भुजंगदर्शनं । तदुक्तं । त १८
न्मयत्वेऽपि प्रकाशो वा ध्यायं तरतोस्यापि इत्यंतरं स प्रतिपद्यते ॥ अदृष्टाच्च ॥ रागद्वेषाविति शेषः । यद्यप्यदृष्टं साधार
१२॥

२१९

णकारणं तथापि विलक्षणतो प्रत्यासाधारणतामनुभवति । यथा तज्जन्मानुभूतकामिनीसुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामि
नीरागः अननुभूतभुजंगदंशदुःखानामपि भुजंगे द्वेषः इत्यादृष्टत्रैय । न च प्राग्भवीयः संस्कार एवात्र निबन्धनं तत्कल्पने
तद्बोधकल्पने बहुप्रमाणाभावात् । अदृष्टस्य च कृप्तकल्पनीयत्वात् ॥ सहकार्यंतरमाह ॥१३॥ जातिविशेषाच्च ॥ राग
द्वेषाविति शेषः । तथाहि मनुष्यजातीयानामन्नादौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ करभजातीयानां कण्टकादौ तज्जा
तिनियामकमदृष्टमेवेति तत्रैव द्वारमात्रं तु जातिविशेषो जन्मविशेषः एवमेव तादृशानां मुत्कटो रागः तथा माहिषजातीया
नां तु रेणमेदे द्वेषः सारमेयानां शृगाले नकुलानां भुजंगे इत्याद्यत्रेयं ॥ एवं धर्माधर्मनिमित्तत्वं रागद्वेषयोर्निमित्तानि
मादि संख्याय प्रवृत्तिदोषाणां धर्माधर्मकारणत्वे प्रवृत्तिद्वारेत्याह ॥१४॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः ॥ विहितक
र्माणि रागनिबन्धनानि निषिद्धकर्माणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः । रागनिबन्धनकामनादौ प्रवृत्तिर्धर्मप्रसूते द्वेषनिबन्धना हिं
सादौ प्रवृत्तिरधर्मं । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः । तथा च गौतमीये सूत्रे । प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारंभ इति । वाग
तंतं श्रोता विविधीवृत्तिः सत्यप्रियहितमितपुरुषा असत्यमप्रियमहितं वेतिपापा । बुद्धिर्बुद्ध्या ते ज्ञायाऽनेनेति मनउ

वै०सू० ऽते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदयादिः शारीरप्रवृत्तिर्द्दीनेपरित्वरणमित्यादिकाद्दृष्टाविद्याप्यापादशाविप्रपुण्यापापेति ॥ इ
१९ दानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यनावमेताह ॥१५॥ तत्संयोगो विभागः ॥ ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगो जन्म अपू
र्वाभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः संबंधः संयोग इत्युच्यते विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणलक्षणः तथा चायं जन्म
मरणप्रबंधः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्यैव च प्रेत्यभावस्याजवंजवीभाव इति वैदिकी संज्ञा
॥ तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रबंधस्य यत्र निष्ठा यत्र च पर्यवसानं तं मोक्षं निरूपयितुमाह ॥१६॥ आत्मकर्मसु मो
क्षो व्याख्यातः ॥ अयमेव शारीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो भवतीत्यर्थः तत्रात्मकर्माणि तावत् श्रवण मन
न योगाभ्यासो निदिध्यासनमासनं प्राणायामः शमदमादयश्च वृत्तिः स्वात्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशोत्तरोपजोगपूर्वोत्पन्न
धर्माधर्मयोर्विनाशानंतरं द्रोगानुत्पन्नादेहनिर्माणे तयोर्जीनेन प्रत्यहं योगाद्दलकृतादौ च तु पतिनमादग्निमद्धर्माधर्मयो
नुत्पादः प्रवृत्तेरपायेजन्माभावाद्दुःखोपायनेकृतो पवर्गं तत्रच प्रवृत्तिर्मीलनं ज्ञानमाच्यमात्मकर्म ॥ ॥ इति श्री १९
शांकरे वैशेषिकसूत्रसंस्कारे षष्ठोध्यायः परिसमाप्तः ॥६॥ ॥ ॥ संसारमूलकारणमत्यासर्वोत्पत्तिमात्रानिनकारण
हां४

नित्यवृत्तिः

तयापोगसाधनतया वोत्पत्तितः प्रत्यक्षमनित्यतत्वेन परार्थं च सर्वापि परस्पोपयोगित्वेन च धर्माधर्मौ परीक्ष्येदानीं गुणान्प
रीक्षितुं तेषामुद्देशलक्षणं स्मारयन्नाह ॥१ ॥ उक्ता गुणाः ॥ उद्दिष्टा लक्षिताश्चेत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तद
श कंठरवेणोक्ताश्च शब्दसमुच्चिताश्च सप्त तेन चतुर्विंशति रपि गुणा उक्ताः तत्र नित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं
गुणत्वं समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारणवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजा
तिमत्त्वं वा तच्च गुणत्वेन गुणपरीक्षा कार्यासमानाधिकरणकर्मवृत्तिजातिमत्त्वं वा तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्या
यार्थः तत्र प्रथमाह्निकेऽनित्यतया गुणपरीक्षा नित्यतया पाकजगुणपरीक्षा संख्यायनेकवृत्तिगुणपरीक्षा परिमाण
परीक्षा वेति पंचप्रकरणानि ॥ तत्र रूपादीनां चतुर्णामनित्यत्वमाह ॥ २ ॥ पृथिव्यादिरूपरसगंधस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वा
दनित्याः ॥ पृथिव्यादीनां चतसृणामवयविनां रूपादयश्चत्वारो गुणा अनित्याः यद्यप्यनित्यगुणा अनयविष्वनर्गमाना
अनित्याः पवनवयविनोपामन्यतो विविनाशान् रूपादयश्चत्वारो गुणा आश्रयनाशादेव नश्यंतीति न तु विरोधिगुणादपि द्रव्या
नित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ रूपादीनामनित्यत्वे व्यवस्था पयति नित्यतंत्रे तत्र

वै॰ स्या॰ नित्योऽपचयवन्तो नो नित्यत्वमपि तो रूपवल्लक्षमित्याह ॥ ३ ॥ एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तं ॥ रूपादीनामेव वस्तुतो नित्येष्वा
८० श्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तं · एतेनेति · आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः · वृत्तिकृतस्तु नित्येषु नित्यत्व
मुक्तमित्यत्र कारणलोपस्तथा च पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगान्नाशादिति व्याचक्षुः ॥ तत् किं पार्थिवेष्वनित्ये रूपादीनां नित्य
त्वमेवेत्यतो विशेषिताह ॥ ४ ॥ अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ आप्यपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः · तैजसप
रमाणौ रूपस्पर्शौ वायुपरमाणौ स्पर्शो नित्यः · ननु नित्येष्वपि वर्त्तमानैर्न रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामिव · आ
श्रयकारणगुणान्तरप्रादुर्भावो हि तत्र सूचितः शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादुर्भावोऽनुभूयते · ज्ञानादौ वज्ज्ञाना
दिविरोधी संस्कारादिः · आप्यतैजसवायवीयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति · यदि प्रादुर्भवेत्तदा रक्तेषु घ
टादिकादिषु क्रमेण पाकजवत् विशुद्धपूर्वविजातीयरूपाद्यनुभूयेत · न हि शुक्लरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसोर्नानाशीतोष्णस्प
र्शविजातीयः स्पर्शः उष्णं जले शीते वायुरित्याद्यप्रतीतिश्च प्राबल्यनिबन्धनेति भावः ॥ पूर्वं पृथिवीमेतन्मात्रनित्येष्वतिदेशः स्पष्टत्वात् ८०
के पिशाचीमाप्यादिष्वेवाह ॥ ५ ॥ अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ अनाश्रयस्यापि रूपादेरपाश्रयनाशादेव नश्यति नतु वि

रोधिगुणान्तरादपीत्यर्थः ॥ ननु पृथिव्यामनवयविरूपाद्यामपि रूपादयोऽग्निसंयोगादेवोत्पद्यन्ते · न ह्यपेक्षितं तत्कथमाश्र
यनाशमात्रनाश्यता आह ॥ ६ ॥ कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ पाकजा इति · रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः
कारणगुणपूर्वका इति · रूपाद्याश्रयस्य घटादेर्यः समवायिकारणीकपालादि तद्गुणपूर्वकाः · तथा च कपालरूपं कार
णं कार्यसमवायवस्तत्स्य घटरूपाद्यसमवायिकारणमेवं रसादावपि ॥ रूपरसगन्धस्पर्शा रूपत्वादिगुणत्वसाक्षा
द्व्याप्यजातिमन्तः · ननु चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव रूपत्वमुपाधिरिति चेत् · इंद्रियापातमात्रेण रूपमिति प्रत्ययानुदयप्रसंगात्
अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययाप्रयोगाद्द्विरिति · उपाधिश्चात्र चक्षुस्त्वज्ञातीन्द्रियग्राह्यत्वे च गुणविषयत्वे · तदप्यचा
क्षुषं · रूपत्वविशिष्टप्रतीतेश्चाक्षुषत्वात् · चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं च रूपत्वं · अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति चेत् ·
न (नीलतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसंगात्) चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वस्यापि विवक्षितत्वात् · तादृशी च जातीनां
नत्वं नीलत्वादिका चेति · नन्वेकैकापत्तिनीलपीतादिसमूहयोर्नित्या · ननु तत्र नीलत्वादिजातयः पृथक् एकैकत्वादिति चेत् · न नी
लतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसंगात् · धावल्यादिसंदेहाभावकृतप्रत्यवतारतम्यमपरिहार्यमिति चेत् · न · प्रमाणाभावात् · रूपा

वै०व्या० रूपमन्यरूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति प्रतीतेश्च· न च सामान्यस्योत्पत्तिविनाशकूटौ ति वाच्यं· समवायस्य तत्रानुकूल्ये रवात्· तस्य
८२ नित्यत्वाद्घटादेरप्यनित्यतायामेवी सत्वेनाश्रापत्तेः· समवायानित्यत्वे तत्रापत्त्यपासिद्धेरनवस्थत्वात्· ननु नील
पीतादयो गुणाद्व्यामिश्रा पवयधर्मधर्मित्वो रुनेदादिति चेत्· न· रूपं घटे· स्पर्शो घट इत्यादिव्यवहारस्य संभवात्· ननु नेत्रम
निष्टं यतो ... शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीति रिति चेत्· न· मनु...पादभेदोपचारादाभेदेऽपि कालेऽस्मिन् कल्पने च· य
था कथंचिदुपपद्यत इति चेत्· न· वेदनस्य रूपं वेदनस्य गेह इत्यादिव्यपदेशबलाद्भेदसिद्धेश्च· पटस्य रूपभेदे पटवद्रूपमपि
त्वगिन्द्रियग्राह्यं स्यात्· पटमानयेत्युक्ते यत्किंचिद्रूपमानयेत्· रूपमानयेत्युक्ते यत्किंचिद्द्रव्यमानयेत्· आसक्तार्थे
दाभेदः· अपेतभेदे दे· पेताभेदे वसामानाधिकरण्योऽनुपपत्तेरिति चेत्· न· अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्धर्मयोरेकत्रा
समवायः· अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्ति· नित्याभावत्वं नित्यधर्मत्वात्· अपेताभावं तदिति चेत्· न· एकत्र ... तदपेताभाव
योः प्रतीतिबलाद्वतेताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात्· अन्योन्याभावेऽनुतथाप्रतीतेरभावात्· । तदेतद्रूपे चित्रकिं नाम ८२
नाप्रकारकं कथमिति जाति· च शुक्लमेव· क्वचित्पटादौ च चित्रमपि रूपमस्ति किं· अन्यथा भेदवाकुतत्वाभावात्· रूपवत्तापवत्ताकु

पद्रव्यत्वात्· ननु विजातीयरूपै रूपानारंभकः· नीलनीलपीतादीनामारंभे रूपत्वेनैव सजातीयत्वस्याविकृतत्वात्· अन्यथा चाक्षुषत्वा
नुपपत्तेः स्त्रीत्वात्· न चावयवरूपोपग्रहेणावयविग्रहः· अवयवानामपि चित्रतया नीलरूपत्वप्रसंगात्· अत्र बहुरूपा
पुण्यकाचित्रे रूपं तत्रैव तत्परंपरायां घटपटादौ चित्ररूपोपपत्तेः· न चैवं हरीतक्यां रसोऽपि चित्र इति वाच्यं· हरीतक्यां नीरस
त्वेऽपि दोषाभावात्· चतुःसत्त्वव्यवहारस्तत्तद्रसगुणकावयवा· एवं गंधोऽपि न चित्रः· सौरभ्यासौरभ्यवदवयवद्वयस्या
नारंभकत्वात्· कर्कटिकादौ क्वचिदवयवे तैक्ष्ण्यं· क्वचिन्माधुर्यं· तथा च कतमो रसः कर्कटिकायामिति चेत्· माधुर्यमेव·
गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत्· तदवयवे तैक्ष्ण्याभावात्· तथापि ... कथमिति चेत्· कर्कटीसंहृणाकुंचितरसनाग्र
वाही पित्तद्रव्यस्पतिकत्वोपलंभात्· तावत्कदाचिन्मुखमपि तिक्तायते· हरीतक्यादिति कथमिति चेत्· न· तदव
यवेषु कषायमाधुर्योपेतमोहिनानारसानुमतादित्य... वेन· तत्र रूपेण सहकारि· नन्वेवं वायौ रूपाभावस्य तमसः क
थं चाक्षुषत्वेति चेत्· न· मातंगरूपस्य नयनसहकारित्वात्· विषयालोकवच्चाक्षुषं त्रयाणामपि रूपाणि चाक्षुषप्रतीतिप्रयोज
कानि॥ रसोऽपि रसत्वजातिमान्· रसत्वं रसनेन्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः· तादृशजातिमत्वे वा विरूपत्वं सो

घं० न्या० ८२ थं जीवनपुष्टिबलारोग्यहेतुः। रसनस्य सहकारी रसनेन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विशिष्टत्वं॥ एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजा
तिमान्गुणो रसत्वं। तथा सति नान्येन्द्रियैः रसोपलब्धिः॥ घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गंधः। घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिम
त्त्वं गंधत्वं। स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः। पृथ्वी पृथिवीमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गंधत्वं। एवं स्पर्शोऽपि
स्पर्शत्वजातिमान्गुणः। त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं। इमं वस्तु हृदयवृत्तिश्चार्थः। अनुष्णा
शीत शीतोष्णभेदात्त्रिविधः॥ इदानीं पूर्वोक्तानां पाकजप्रक्रियाऽभिधीयते। तत्र कार्यकारणसमुदाय एव पच्यत इति पिठरपाक
वादिनः। पीलवः परमाणव एव पच्यन्ते। तत्रैव पूर्वरूपादिनाशाग्रिमरूपाद्युत्पत्तिकारणगुणप्रक्रमेण वयविरू
पादिरुत्पद्यत इति पीलुपाकवादिनः। अत्रेदं तत्त्वं। अपाकेऽनिच्छिन्नस्य घटादेरामद्रव्यस्य वह्निनाऽनोदनादभिघाताद्वा
रारंभकेषु परमाणुषु द्व्यणुकारंभकसंयोगविरोधिविभागेनारंभकसंयोगनाशे द्रव्यनाशावश्यंभावात्। इत्येवं हि स्थाल्या
माहितानां तंडुलादीनामप्यवयवसंतापनमात्रेण सर्वेषामुत्पत्तिर्विनाशः कीदृशीत्यादीनां तत्र मुल्बणता। तथा [illegible] वह्नि ८२
ज्वालाऽविज्ञातानां द्व्यणुकानामवस्थानानामिति मध्यतीप्रत्याशा। किं च यदि द्रव्यनाशः स्यात्तदा मध्यभागे पाकानुपपत्तिः नहि

नष्टानां समानदेशत्वानुपपत्तेः [illegible] तदवयवसंयोगसंभव [illegible] संयोगासमवायिकारणकत्वात् तत्तन्नोदनाद्यभिघाताद्द्व्यणुकादिक्रम
त्रिपोताद्यादिक्रमेण द्रव्यनाशानन्तरं [illegible] नन्वेवं द्रव्यनाशे [illegible] तदपि
दृष्ट तदवयवानामवयविनः मध्यभागे तेजःसंयोगसंभावनाऽभावेन। तत्र रूपाद्यनिवृत्तिः स्यात्। तथा च रूपाद्यवयवाद्यवयवी
न स्यादिति मतद्वैधं शासनं नु सति तापे वा वयवि द्रव्यान्तरिकक्षणमध्ये कुम्भादावन्तर्निहितानां तैलघृतादीनां स्यंदनं स्या
त्तं वत्तथा च मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगात्पाकादेवेति चेत् स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा कथं नाम सर्वावस्थावच्छेदे पाकादौ घटादेस्ता
दृशस्यैव दर्शने घटादेरुपरि निहितानां शरावादीनां तथैव दर्शने घटादिस्फुटनेऽपि तेषां पातः स्यात्। कथं वा या
वन्तो वा पाके निहितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते। परमाणुषु द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नानामधिका न्यूना वा। तदारंभकसंयोग
नाशे कथं वा तावत्परिमाणानां च घटादीनां पाको तीक्ष्णानल कल्प्यते। रेखोपरेखादिविकृतिविलोपो वा कथं न भवेत्तथा चा
वयविष्वेव पाक इति वाच्यम्। एवं सूक्ष्मग्रहणाद्घटादौ त्रिवृत्तत्र सरंध्रविभागे सति द्व्यणुकारंभकसंयोगनाशे द्रव्यनाशे सर्वासा
मनुपपत्तीनामनवसरात्। न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सहन्ते। तत्रापि घटादेरवयवेन न
रूपेति कातिपयावयवनाशोऽप्यवशिष्टावयवमात्रेऽपि कार्यावस्थानस्वीकारवादस्तथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांस
काः। तेनोक्तावयवानामवस्थानयोग्यस्य घटादेः स्वल्पपरिमाणावयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति वृद्धाः। अतिनष्टावयवघटे परिमाणसंको

वै० न्या० वदेतदुपपद्यत इति तेषामुत्तरमिति चेन्न । न । कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणादीनामस्तैजसकुंभादीनां संकोचविकाशयोरे
८३ दर्शनात् । घटादिनाशकाभिमतेन नतस्य नूतनमानभेदेन नष्टपत्तीति चेन्न । न । परिमाणभेदस्याप्युपनाशकनाश्यत्वात् । घटादिविभ
भिज्ञानवान्नकुंवीदलनस्याले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् तेनैतेतन्नाशस्यानुपपत्तेरिति दिक् ॥ येषां मते
द्व्यारंभकसंयोगनाशं द्वीविभागपक्रियावयवक्रियया जन्यते । तेषां द्व्यणुकनाशमारभ्य नवमे क्षणे द्व्यणुकोत्पत्तेर्व्य
फलोत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियावैतनात् । तथाहि । वह्निनोदनाद्व्यणुकारंभकपरमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्व्या
रंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः । नष्टे द्व्यणुके केवले परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादिनिवृत्तिः । श्यामादिनिवृत्ते
र्नन्तरमग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः । रक्ताद्युत्पत्त्यनन्तरं परमाणौ क्रियानिवृत्तिः । तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ क्रि
या ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततः परमाण्वन्तरेण द्व्यारंभकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरुत्पन्ने द्व्यणुके कारणगुणप्रक्रमे
ण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नवक्षणाः । यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिक्षण एव क्रियान्तरमुत्पद्यते । तदा । यदि तु पूर्वक्रियानिवृत्त्यनन्तरक्षणे क्रिया
न्तरमुत्पद्यते तदा दश क्षणाः । विभागजविभागपक्षेपि । यदि द्व्यारंभकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजो

विभागस्तदा दश क्षणाः । यदि तु द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागो जन्यते । तदैकादश क्षणाः प्रक्रिया तु
थाहि । द्व्यणुकनाशविभागजविभागयोरेकः कालः । ततः पूर्वसंयोगनाशश्यामादिनिवृत्ती । उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती । उत्
तरसंयोगेन विभागजविभागक्रियानिवृत्ती । ततो द्व्यारंभानुगुणा परमाणौ क्रिया । क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसं
योगनिवृत्तिस्ततो द्व्यारंभकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरुत्पन्ने द्व्यणुके रक्ताद्युत्पत्तिरिति दश क्षणाः । यदा तु द्व्यणुकनाशवि
शिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागो जन्यते तदैकक्षणवृद्ध्या एकादश क्षणाः । तथाहि । द्व्यणुकविनाशस्ततो विभागजवि
भागश्यामादिनिवृत्ती पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती । तत उत्तरसंयोगः । ततो विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः । ततः परमा
णौ द्व्यारंभानुगुणा क्रिया विरोधे । तदा द्व्यणुकविनाशमारभ्य पंचमे षष्ठे सप्तमे अष्टमे वा क्षणे रक्तोत्पत्तिरूहनीया
इति दिक् तत्वैतत्कणादरहस्ये ॥ पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकारणत्वं साधयितुमाह ॥ ७ ॥ एकद्रव्य
त्वात् ॥ पाकजानामिति शेषः । अत्र बहुगुणत्वे कार्यत्वे सतीति विवक्षितं । तदयं प्रयोगः । पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगास
मवायिकारणकाः । कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठातिरिक्तगुणत्वात् । शब्दबुद्ध्यादिवत् । संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं । तेन विभाग

ततो विभाग । पूर्वसंयोगनिवृत्तिः । द्व्यारंभकसंयोगनाशात् द्व्यणुकनाशात् ... प्रकारान्तरेण परमाणौ क्रिया क्रियापरमाविना
नारंभं परमाणौ तेषां द्व्यारंभानुगुणा क्रिया चिन्त्यते ✓

वै०न्या जे शब्दजे च शब्देन व्यभिचारः वायुसंयोगस्य शब्दमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वात् पार्थिवरूपादौ नीलादौ च तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्शना
८४ त्तेजःसंयोगासमवायिकारणत्वं पाकजेषु तेन लात् सिध्यति तत्र स्पर्शे गंधाने कार्यं येन व्याघ्र परिमाणस्य सर्वथा सिद्ध
त्वेन संख्यायां च विप्रतिपत्ति वा कुत्वा उद्देशक्रममतिक्रम्य सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं मे परिमाणपरीक्षामारभ
माणमाह ॥ ॥ अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ नित्ये इति विपरीते विपर्यये नित्यत्व व्यतिरे
केण तु कार्याधम्नुपलब्ध्यनुपलब्धी इति यथायोगमन्वयः एतदपरस्याणिष्ठे च यो द्व्यणुकस्य स्याणि तस्य च इ
ति न्यायेन तथा चाणोरनुपलब्धि महतश्चोपलब्धीरिति लभ्यते तदेवं स्फुटयति अनित्यः कलशः इति कात्यादिके प्रथमे यथानी
ली रूपं ति च यस्तस्याः परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणुपर्यन्तं परिमाणमनुमीयते द्रव्यत्वाच्च किं च द्रव्यप्रत्यक्ष
तायां रूपवत्परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथा च द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयं प्रत्यक्षत
या परिमाणं गुणोऽस्तीति निश्चीयते यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात्तदा महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत घटमानं
येत्युक्ते यत्किंचिन्महदानयेत तथा च प्रतिनियतप्रवृत्तिर्विरुध्यते एवं घटपटादपरिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदार्थोऽस्ति

हाणड

१४१२

द इति मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं परिमाणत्वं तच्च साक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वे महत्त्वे मा
नव्यवहारो हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो न तु फलसंख्याव्यवहारः तच्च परिमाणं चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं
तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे नित्यवस्तुवर्तिनी परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तर
ह्रस्वत्वे द्व्यणुकवर्तिनी त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे एवं सर्वाण्यवान्तरपरिमाणानि इत्यनि
त्यान्यनित्यवृत्तीनि व्यवहारः समिदिक्षुदण्डादिषु ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः न हि तत्र प्रकर्षाभावः आमलकेपि
प्रकर्षाभावस्तस्याभावः कुवले बिल्वेपि प्रकर्षाभावस्तस्याभाव आमलके एवमणुत्वमपि भाक्तमित्यादि यद्वा व्याः
दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये अनित्ये च एकैके परिमाणवृत्ती नन्वत्र इत्यपरे महत्त्वदीर्घत्वानीयतामिति वक्ष्यमाणसूत्रं लघुत्वादि
कारणानीयतामिति निर्धारणे वक्ष्यमाणात् ह्रस्वत्वादीनामव्यापकत्वे इति तेषामकाशयात् ॥ इदानीं परिमाणकारणानि प्रतिसंसृष्टे
॥१०॥ कारणबहुत्वाच्च ॥ चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति परिमाणमुत्पद्यत इति सूत्रशेषः तत्र कारणबहुत्वं द्व्यणुके बहुत्वे
द्व्यणुके महत्त्वे दीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचयाभ्यां कारणतोऽभावात् तत्र बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तदुद्धेनेकत्वजपरेद्य

बहुत्वप्रचययोरनारम्भकत्वात् यत्र द्व्यणुकं त्र्यणुकादिषु द्वित्वसंख्या तत्परिमाणारम्भकत्वात् प्रचयः कारणं । न
द्व्यणुकस्यानारम्भकत्वात् तत्र च संयोगे परिमाणोत्कर्षः प्रचयसंयोगात् तद्वत् च सति यदि महत्त्वमपि तत्र कारणं

वैo न्याo दृष्टोपपत्तिरिति यावत्कः एवं परमाणुद्वयजनिते द्वित्वे द्व्यणुके परमाणोत्पादके वर्तते द्व्यणुकेषु त्र्यणुकम् इति तावत् मानद्वैपरे
८५ किं तन्महत्त्वमेवारम्भकमपि कारणं तदा नदीमहत्त्वं द्व्यणुकं तदेकेन ननु नन्वेवं तेति एवं यद्यारम्भकः संयोगः स च स्यात् प्रचयत्व
किं विद्वत् पर्वसंयोगे तत्र सति स्यात् प्रचयत्वं किं विदवयवसंयोगः प्रचयसंयोगः स्यादवयव शिथिलसंयोगापे
क्षः न वा प्रयत्नजनकः गुणकर्मानपेक्ष इति तद्वत् ॥ महत्त्वदीर्घत्वे कथं पार्थिवाणुत्वे कथं प्रयत्ति ॥ ११ ॥ अतो विपरी
तमणु ॥ अतः उक्तलक्षणात् महतः परिमाणात् यद्विपरीतं तदणु परिमाणमित्यर्थः तेन दीर्घत्वं वा प्रत्यक्षत्वात् कारणत्वेप
रीक्ष्य महत्त्वे हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वं परमाणुत्वे कारणं गतस्य द्वित्वस्य ईश्वरापेक्षा बुद्धिजन्यस्य कारणत्वे
तेन दीर्घत्वविपरीतं ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यं तेन विपरीतं त्रापि पूर्ववत् ॥ इदानीं कुवलामलकादौ व्यवहारो गौण इत्याह
दर्शयति ॥ १२ ॥ अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद् विशेषाभावाच्च इति शब्दव्यवहारं दर्शयति तस्मिन् बिल्वापेक्षा
या मलके मलकापेक्षया कुवलयमणु कुवलापेक्षया मलकं महत् अपेक्षया बिल्वं महदिति तावद्व्यवहारोस्ति
तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः कुतस्तत्र प्राह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्य तत्र उत्कर्षापेक्षया भावात् अणुत्वेपि
विशेषभावात् महत्

तत्र तु व्यवहारो मुख्य एव अणुव्यवहारः

तावत्कः तेषु भाक्तः कुतस्तत्र प्राह विशेषाभावात् अणुत्वविशेषस्याभावात् अणुत्वं हि कार्ये द्व्यणुकमात्र
वृत्ति नित्येषु परमाणुष्वपि कुवलादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वव्यापकस्य दीर्घत्व बहुत्व महत्त्वे अवच्छेदकत्वेन गुणत्व
त्वाद्यवयवेषु भावात् तद्वावात् विशेषाभावात् विशेषस्याणुत्वकारणस्य महत्त्वस्य भावादिति कारणाद्विशेषं स्यात् कुवलया
मलकयोः परस्परापेक्षो व्यवहार इत्यर्थः ॥ अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ॥ १३ ॥ एककालत्वात् महत्त्वमणुत्व
त्वे वद्वयमप्येकस्मिन् काले अनुभूयते न च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्राश्रये समवेते ततः अतो महत्त्वकारण
मद्रव्यमात्रत्वे तत्र भाक्तः योगो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ महत्त्वत्रयाणाम् अपेक्षा तुल्यत्वे हेतुमाह ॥ १४ ॥ दृष्टान्ताच्च ॥ दृश्यते तथा
हस्तिनि महत्त्वं कुवलामलकबिल्वेषु स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारो न चैव तत्र भाक्तत्वमित्यर्थः ॥ यद्वा वस्तुतः पाण्डु
के वेदभेदे रक्तस्फटिकादिषु शुक्ले शुक्लतरे शुक्लतमव्यवहारः । ननु महत्परिमाणमिति व्यवहारवत्त्वान्महत्त्वे विपरी
तानि महत्त्वमणुत्वे विपरीतमाणुत्वे महत्त्वमणुत्वे न स्तीति ज्ञायते तत्कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वं मतयोः कथं वा गुणत्वं तुल्य इति
विचारोत्पद्यते इत्यत आह ॥ १५ ॥ अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ यथा गुणकर्मणी नाणुत्व

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

86-89

वै॰ व्या
गुणा

९० महत्त्वं महत्त्ववती तथाणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च सौक्यो द्रष्टव्यः॥ ननु यथा गुणा गुणवन्तोऽक-
था मन्यथा महान्तो हीर्घो शब्दा बेकाः शब्दश्च चतुर्विंशतिर्गुणाः इत्यादि व्यवहारः कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्य-
था शीघ्रं गच्छति द्रुतं गच्छतीत्यादिव्यवहारः स्यात् अणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह॥ १६॥ कर्मभिः कर्माणि गु-
णैश्च व्याख्याताः॥ यथा कर्मभिर्न कर्माणि तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाणुत्वमहत्त्वे अपि न तद्वती व्यवहारस्तु सर्व-
त्र भाक्त इत्यर्थः॥ न तु महान्ति कर्माणि न त्वणूनि कर्माणि महान्तो गुणा अणवो गुणा इत्यादिव्यवहाराद् अणुत्वमहत्त्ववन्ति क-
र्माणि तद्वन्तश्च गुणाः प्रत्यक्षा इत्यत आह॥ १७॥ अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः॥ यथाणुत्वे महत्त्वे च ना-
णुत्वमहत्त्ववती महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकं कारणं कथं तर्हि भेद इति चेत् न-
प्रागभावभेदेन भेदोपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्रैव दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्वमिति
तदेवार्थः स्फुटः॥ इदानीं विनाशकमाह॥ १९॥ अनित्येऽनित्यं॥ एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशि द्रव्यवृत्तिमान माश्र- ९०
यविनाशादेव नश्यति ननु विनाशि गुणान्तरात् पूर्वदेशत्वमपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कुम्भे तिष्ठति परमाणावे
५ न यान कर्माणि तद्वन्ति गुणाश्च तद्वन्त इत्यर्थः प्रयोगस्तु पूर्ववद्द्रष्टव्य इति सूत्रार्थः॥ १८॥ अणुत्वमहत्त्वे प्रकृत्यां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिश-
ति॥ १८॥ एतेन दीर्घत्वे ह्रस्वत्वे व्याख्याते॥ ह्रस्वत्वे दीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती ५

त्यजिहीतेति चेत् न आश्रयनाशे न तत्र घटनाशावश्यकत्वात् नहि परमाणुद्व्यणुकसंयोगनाशात् द्व्यणुकेन नष्टे तदाश्रय-
स्य त्र्यसरेणोस्तदाश्रयस्य चूर्णशर्करादेर्न विनाश इति युक्तिर्न क्षेपणीया कथं तर्हि अनपजिहीते इति चेत् सैवेयं दीपकलिकेति
प्रत्यभिज्ञानवत् भ्रान्तत्वात् प्रदीपवदनपजिहानाविशेषेण ह्रस्वत्वदीर्घत्वेऽपरमाणूत्पादविनाशिनीति चेत् न तद्विनाशस्याश्रय-
विनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात्॥ तत्किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतपरिमाणमपि द्व्यणुकादिवदनित्यं नाशादि-
मतो महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह॥ २०॥ नित्ये नित्यं॥ नित्ये आकाशादौ परमाणुषु च यत्परिमाणं नित्यं विनाशकाभा-
वात्॥ परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्धान्तसंज्ञामाह॥ २१॥ नित्यं परिमण्डलं॥ परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यं तदुक्तम-
णुत्वपरिमण्डल्यादिवदिति॥ ननु कुतस्त्यो महत्त्वादिषु समानेष्वपि द्व्यणुकादिषु चाणुत्वं परमाणौ च ह्रस्वत्वेन यदि नैव
पार्थिवादिपरमाणुषु किं प्रमाणमत आह॥ २२॥ अविद्या च विद्यालिङ्गं॥ विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः
कुवलयामलकबिल्वादिमहत्त्वज्ञाने समादिष्टेषु प्रयत्नेषु ह्रस्वत्वज्ञाने तावदविद्या तत्र पार्थिवाणुत्वं ह्रस्वत्वयोग्यत्वात् सर्वे-
षामाप्रमाणुपर्यन्तमेव भवति तत्र व्याख्यातिनिश्चितानपायात् तथा च महत्त्वमणुत्वज्ञाने सापेक्षं ह्रस्वत्वज्ञानमनुमेय-

९१

मित्यर्थः । एवं च गोलकः शब्दप्रयोगो मुख्यमर्थमेतरेणानुपपन्न इति मुख्ये अणुत्वह्रस्वत्वे क्वचिदवश्यं मन्तव्ये ॥ दूरत्वे
न हेतुना ऽकाशादीनां मंत्तादित्वप्रतिमाणस्य स्वरूपमाह ॥ २३ ॥ विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा ॥ वि
भवः सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं तद्धि परममहत्त्वमेतरेणानुपपद्यमानं परममहत्त्वमनुमापयति । दृश्यते चेदं वा नी
तास्थौ पादौ लिप्तौ चैव युगपदेव शब्दोत्पत्तिः स्वात्र चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य व्यापकत्वसिद्धिः । व्या
पकत्वे च परममहत्त्वपरिमाणयोग एव नानाकाशकल्पने गौरवमेकस्यापि व्यवयवादिकल्पनगौरवमित्येकमेवाका
शमभ्युपगन्तव्यः । आकाशस्य प्रदेश इति तु व्यपदेशः प्रदेशवर्त्तिघटादिकृतः संयोगनिबंधनो औपाधिकः । न तु किंचित्प्रदेश
न द्रव्यसंयोगित्वं । तथा चेति । यथाऽकाशं विभुना सकलमूर्त्तसंयोगित्वात् । परममहत् तथात्मापि परममहान् । यथा
त्मनः सकलमूर्त्तसंयोगित्वं न तावत् तदा तेषु तेषु मूर्त्तेषु इदं द्रव्यमिति संयोगात् [illegible] अपि च [illegible]
इदं द्रव्यं प्रत्यासत्त्या [illegible] न केवलात् । स्वावच्छेदकत्वे इदं द्रव्यमिति संयोगाद् एवं संवादिति शरीरे नैतावत् शरीरे
ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिः नात्मनो वैभवमेतरेणानुपपत्तेः तथापि व्यापकः । सकलाकाशवदेक एव । एवं स्यादर्शनादित्यव

त्वादिति भावः ॥ तत्र महत्त्वं सातिशयं नित्यत्वे परमाणुवत्त्ववत् । एवमाकाशादौ परममहत्त्वं । परमाणुपरमाणु
ह्रस्वत्वमूहनीयं ॥ ननु मनोऽपि मुख्यर्थदानि स्पर्शाद्यभावादाकाशवत् ज्ञानाद्यसमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवद्वि
भ्वाकाशात्मनोः स्यात् एवं तथा मनोऽपि किं नोक्तमत आह ॥ २४ ॥ तदभावादणु मनः ॥ तस्य विभवस्य सकलमूर्त्त
संयोगित्वस्याभावादणु मनः । सकलमूर्त्तसंयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयौगपद्यं स्यात्तथा च सर्वसंगतस्या
त् । अणुमाने तु मनो यावत्त्वासिद्धिः तावदाणुत्वासिद्धेः मनःसिद्धिदशायां तु अर्थग्राहकमात्रतया धितेनं तु तत्र तत्र
त्वादेव नाणुत्वं सिध्यति । घटादौ व्यभिचारादिति चेत् । न । विभवाभावेनाव्यापकत्वसाधनात् । तथा चैकस्मिन्देहे मनस्ता
वदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः । एकस्यापि व्यवयवकल्पने गौरवात् त्रिस्पर्शेन नानात्वेन सकला योग्यादिपुत्के नाणुत्वसिद्धे
रिति भावः ॥ दिशः परममहत्त्वे युक्तिमाह ॥ २५ ॥ गुणा दिग्व्याख्याता ॥ गुणाश्च सकलद्वीपवर्त्ति पुरुषसाधारणापृ
थिव्यादि प्रत्ययत्रयैः सकलमूर्त्तनिष्ठपरत्वापरत्वजनकत्वेन दिक्साधकत्वेन व्याख्याता इत्यर्थः । परत्वापरत्वयोरनुपपत्तौ
संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाल्पीयस्त्वविषयापेक्षा बुद्धेः कारणत्वस्यैव स्वभावात्वात् । नानादिक्कल्पने सकल्पनागौरवप्रसङ्गात्

वै·न्या· ९२

पृष्ठाद्यवच्छिन्नाकाशादीनामनागतवर्तमानत्वं च दाराः इति · काल: यद्वा ...

कार्ये तादृग्देशादेशा इति प्रतीति व्यपदेशाविति चेत् · न · तदुपाधिनिबन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ कालस्य व्यापकत्वमाह ॥

॥ २६ ॥ कारणे कालः ॥ परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययकारणं द्रव्यं काल इति समाख्यानं वैशेषिकाणां

सर्वदेशपुरुषसाधारणो कालस्य व्यापकता मेतेनोक्तं भवतीति तस्य व्यापकत्वं परममहत्त्वयोग इत्यर्थः · यद्वा · इदानीं सा

त इत्यादि प्रतीतिबलात्सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं कालस्य प्रतीयते · तदपि व्यापकत्वाद्दीनैर्निमित्तकारणतास्य समता यस्य

हि कार्यकारणाद्द्रव्ये कालाख्येति व्यपदेशस्य सार्वत्रिकत्वात् · कालः सार्वत्रिक इति परममहान् · तस्य नानात्वकल्प

नायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं ॥ ॥ इति श्रीशांकरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य प्रथमा

ह्निकं ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ द्वितीयाह्निके प्रक्रान्तैकदेशगुणपरीक्षणकरणं अनेकाश्रितगुणपरीक्षणकरणं

संयोगविभागपरीक्षणकरणं विशेषगुणरहितविभुसंयोगसमवायिकारणताकैकदेशगुणपरीक्षणकरणं

समवायपरीक्षणकरणं चेति · तत्र प्रथमं कार्यसमवायाश्रितं संख्यादीनामपि प्रत्यक्षत्वमिति बोद्धव्यं एकत्व

स्य परिमाणानित्यतानेतरसंख्यापृथक्त्वं परीक्षितुमाह ॥ ॥ रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वं ॥

सत्तापि लिङ्गेतरविषयं नैकत्वं ... न

॥ रूपरसगन्धस्पर्शेति संख्यादिपैवकजिन्नगुणोपलक्षणं · व्यतिरेकादिति व्यतिरेकात् · तदयमर्थः · एको घट इति

विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणजन्या · तच्च विशेषणं न रूपादि · तद्व्यतिरेकेणापि जायमानत्वात् · न च घट लौकिकमेव तद्विशि

ते · पटेपि जायमानत्वात् · न चैकत्वं सत्तावत्सामान्यं · सत्तायाः सकलान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात् · न च द्रव्यत्वमपि सामा

न्यं तत् · द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात् · न चान्यूनातिरिक्तदेशत्वेपि प्रतीतिभेदाद्भेदः · प्रतीतिभेदस्य स्वरूप

कृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् · अन्यथा घटत्वकलशत्वयोरपि भेदप्रसक्तेः · न च स्वरूपभेद एवैकत्वमिति द्र

ष्टा मतं युक्तं · घटस्वरूपाभेदश्चेदेकत्वे · ~~तदवयवस्यैकत्वे~~ · तदा घटपटावेकप्रत्ययो न स्यात् · स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमपि

विपदूपतामनुपपत्तेः · स्वरूपभेदस्य त्रिचतुरादिसाधारणत्वेन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ एकत्वं तु नित्या

नित्यभेदेनैकपृथक्त्वमविलाधयितुमाह ॥ २ ॥ तदा पृथक्त्वं ॥ अपोद्धारव्यवहारस्तावदस्ति (इदं) इदमस्मात्पृथ

गुद्धानो निर्द्धारती सद्यो द्धारं मत्रवनन्तु प्रागादितं त्रैकालिकाना

गन्यदर्थान्तरमिति व्यवहारः · अवधावधिमत् ... पृथक्त्वं · इदमस्मात्पृथगन्यदर्थान्तरमितरत् भिन्नमिति प्रतीतेरन्योन्या

भावधनिरूप्यवधकत्वाच्च · नन्वन्योन्याभावपृथक्त्वयोः

MEMORIAL

वै० न्या० भावो नैवत्वात् · न · पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेपि नान्योन्याभावार्थत्वे · तत्र पंचमीप्रयोगानुपपत्तेः · इदमस्मात्
६३ पृथगिदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् · न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वं · अयं घटः पटइत्यत्रापि पंचमी
प्रयोगापत्तेः · ननु पृथगिति विशिष्टइति प्रतीत्योरेकाकारत्वात् वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेत् · न · मैत्रस्य दंड
वैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथग्दण्ड(?) मैत्रइति प्रतीत्यापत्तेः · एवं शाब्दविशिष्टो [illegible] बुद्धिविशिष्टवानिति पृथक्त्वे
व्यवहारापत्तेः · अतएव न वैधर्म्यमिति न पृथक्त्वं · पाकरक्ते घटे श्यामात् घटात् पृथगयं घटइति व्यवहारापत्ते
तद्विरोधि धर्मवत्त्वमेव तत्तद्वैधर्म्यं · तच्छ्यामात् [illegible] नास्ति · [illegible] सामान्य मेव पृथक्त्वं · सामान्याप
वच्छिन्नत्वाच्च जातिसंकरप्रसंगात् · सत्त्वाद्(?) [illegible] द्रव्यत्वे [illegible] त्वे द्रव्यत्वे [illegible] तत्त्विल्का(?)
पत्तेः ॥ नन्वेकमेकत्वं तद्वाद्विभ्यः पृथक्पृथक्त्वमिति व्यवहारात् एकत्वैकपृथक्त्वेपि पृथक्त्वमेवं तत्रत्यापी
तत्राह ॥ २ ॥ एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावो [illegible] व्याख्यातः ॥ यथा [illegible] ६३
त्वमहत्त्ववतीत्यर्थः ॥ ननु तद्वदनन्तत्र [illegible] तयोरेकत्वैकपृथक्त्वे कपृथक्त्ववतीतद्वदनन्तत्र [illegible] इत्यर्थः ॥

नेकतोक

॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा इत्यपि द्रष्टान्त सूत्रद्वये पूर्वदृष्टान्त सूत्रे तौ कवाक्यतापन्नमेवात्र प्रतिभासते · यथा कर्माणि न
कर्मवंति गुणाश्च न गुणवंतस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः ॥ ननु गुणेषु कर्मसु च साधारणमेवैकत्वं व्यवहारः किं
मत्र विनिगमकं यद्द्रव्येष्वेवैकत्वं न गुणादिष्वपीत्यत आह ॥ ३ ॥ निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ सर्वेषा
मेकत्वं सर्वैकत्वं तत्र विद्यते कुत इत्यत आह · निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानामपि च · संख्याया निःक्रान्तानि निःसंख्यानि तेषां भावो
निःसंख्यत्वं · तथा च कर्माणि गुणाश्च निःसंख्यानि · संख्याया गुणत्वेन गुणो गुणवान् संख्यावान् न विद्यते · न चा कर्मसु · गुणानां क
र्मसु निषेधात् · अन्यथा द्रव्यत्वप्रसंगात् · सा च तद्वत्संख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च संख्यात्वमिति भावः ॥ तर्हि कथमेको नूप
मेको रस इत्यादि ज्ञानमित्यत आह ॥ ४ ॥ भ्रान्तं तत् ॥ गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद्भ्रान्तमित्यर्थः · सूत्रे च ज्ञानमिति शेषः
- भाक्तिमपूर्वं भक्तित्वात् · प्रयोगस्तु जात्या · न च तत्रैकत्वं उत्कीर्तनत्वात् ॥ ननु द्रव्येष्वप्येकत्वप्रयोगो गौणोऽस्तु एवमय
स्तु तत्र भ्रान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह ॥ ५ ॥ एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ यदि पारमार्थिकमेकत्वं क्वापि न स्यात्तदा
यं · तदा न प्रयोगो गौणः · मुख्यपूर्वकत्वाद्भक्तेः · न चापि प्रयोगो भ्रान्तः · प्रमापूर्वकत्वाद्भ्रमस्य · भ्रान्तिं [illegible] नोपपद्यते · नोपपद्येत · अ

स्वरूप(?) [illegible] एकत्वमयवि:

एवक

वै॰ न्या॰ संख्यातोर्थान्तरमस्मादन्यथाख्याख्याते असाधनादिति भावः ॥ कार्यकारणयोः स्वेनुपपत्त्येनेकत्वमेकपृथक्त्वं च यत एवैकत्व
९४ मतं पृथक्त्वमपि न हि स्वरूपादेव स्वं पृथगिति संभवति । न हि घटे पाद्युमाने पृथक्त्वं तन्तुनाघाकर्षति द्वितीयः पटउपल
भ्यते । यदि तंतुभिन्नः पटः स्यात्तदा तद्भिन्नतयोपलभ्येत घटवत् । एवं घटेपि मानैकपात्र दृष्टान्तविरुद्धस्यानुपलंभात् घटोपि
कपालद्वयात्मक एव । तदुक्तं नात्मा वयवव्यपदेश इति । तदीयेसाख्यीयमतं प्रसंगाच्च नाविकीर्षुराह ॥ ६ ॥ कार्यकार
णयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वे न विद्येते ॥ कार्यकारणं न द्वयमेकं न भवति । कुत एतदित्यत आह । एकत्वा
भावादभेदाभावात् । न हि यदेव कार्यं तदेव कारणं । तंततःपटइति वकुलैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः भवत्वेवसा
मानाधिकरण्यमेकस्याभावि पापः कारणकार्या आपद इति प्रयोगादेकस्याभावि योविन्निदानाद्इति प्रयोगादिति चेत् । न तत्रा
वयववत्कुलमादायोपपत्तेः पापः परपात्रौ तु प्रकृतिगतीनूपादि विकृत्वमादाय प्रेके शब्दश्चापाव्यपदिष्टपर्यनुयोऽपदिश
पते । न वक्रुडाकरंडावस्थिती स्त्रीतवः पटव्यपदेशं लभते । न वाघानतोपकर्षते तवः प्रत्येकं कर्तुमीशते । न वा कार्यकारणयो ९४
रद्वयमेकं च पृथक्त्वाश्रयः परस्परावधिकत्वप्रतीतेः प्रतीतेः । कुत एतदित्यत आह । एकपृथक्त्वाभावात् । एकपृथक्त्वमपि
सप्ते

धर्म्यं । तदभावात् । कार्यकारणयोरत्यन्तवैधर्म्यानुभवात् । तन्तुत्वपटत्वयोर्घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेश
योः सार्वलौकिकत्वात् । (अनित्ये) कपालेतदिन्द्रियसंयोगस्पर्शानामनभेदेनोपलंभः अत एव तस्मान्नूत्पत्ति । क्वचिद्व्यपदे
भेदोपलंभोपि संख्यापरिमाणादिभेदस्यवातिस्फुटत्वात् ॥ अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्व
-माह ॥ ७ ॥ एतदनित्ययोर्व्याख्यातं ॥ अनित्ययोः संख्यापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्व्याख्यातं । तदनित्ययो
रेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यं । अन्येषां संख्यापृथक्त्वानामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात् । यथाऽनित्ययोर्जोऽनुपस्पर्शयोः
कारणगुणपूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्ययोरिति भावः ॥ अथ परार्धनेकद्रव्या । द्वित्वादिकापरार्द्धांता ॥ इत्य
प्रसंख्याने ॥ उपसंख्यानांतरं च । तत्सामानाधिकरण्ये द्विपृथक्त्वादिपरार्द्धपर्यंतं ॥ तदर्थं द्वित्वोत्पत्तिप्रकारः
-समानजातीययोरसमानजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चक्षुःसन्निकर्षे सति । तन्निष्ठैकत्वसंबन्धियो यत्सामान्यमेकत्वं तद्गोर्विक
ल्पकानंतरं तद्विशिष्टैकत्वगुणबुद्धिरुत्पद्यते । सैवापेक्षाबुद्धिस्तयातयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पाद्यते । उत्पन्नस्य द्वित्वस्य
यत्सामान्यं द्वित्वत्वं तदालोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिश्चैकस्मिन्

वै॰न्या॰ वति· तदपेक्षा बुद्धितो द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाशः· द्वे द्रव्ये इति· द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं न च युगपद्भवतः
८५ ततस्तस्मात् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः· तदयं संक्षेपः· उत्पन्नस्य प्रथमं द्वित्वाधाने तो द्वियसंनिकर्षस्ततए
कत्वगुणान्तसामान्यज्ञानं· ततएकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणास्मृतिवेलानूनापेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणो
त्पत्तिस्ततस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं· ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं· ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं· ततः
संस्कार इति द्वियसंनिकर्षमारभ्य संस्कारपर्यंतमष्टौ क्षणाः· विनाशक्रमस्तु· एकत्वत्वसामान्यज्ञानं स्यापेक्षा
बुद्धितो विनाशः· द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः· द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः·
द्वित्वगुणबुद्धेश्च· द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात्· तस्य च संस्कारादिवत्वविषयोत्तरज्ञानादेति· नन्वेकत्वगुणज्ञानानंतरं द्वि
शिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्सामग्रीसत्वात्· न हि गुणज्ञानेमति द्रव्यज्ञाने विलंबोस्ति· तथा च· ततएवापेक्षा
बुद्धेर्विनाशेन नाशो चेत्· तत्र प्रकृतएव द्वित्वनाश इति· द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षणएव द्वित्वो विनाशे स्यात् द्वि ८५
त्वविशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेत्· न· द्वित्वोत्पत्तिसामग्र्या नद्विरूपतयापेक्षाबुद्धिर्द्वयविशिष्टज्ञानजनक
द्वय

त्वनियमात्· फलबलेन तथा कल्पनात्· ननु तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थएव
व· द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षणएव द्वित्वनाशप्रसंगवादिति चेत्· न· केवलगुणज्ञानस्य संस्कारजनकत्वात्· न हि केव
लो गुणः क्वापि स्मर्यते· सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्मरणात्· ननु गौरवत्वेनैव तथापि विशिष्टबुद्धिकाले विद्वित्वनाशे
विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थएव· न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणनाशकाले संभवति· तथा द्वौ दर्श
नादिति चेत्· न· विशेषणज्ञानविशेष्येंद्रियसंनिकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहरूपस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेपि संभवा
त्· यदि तु विशेष्येंद्रियसंनिकर्षे विनश्यति· तदा पूर्वक्षणे तत्सामग्रीसत्वात्· पूर्वक्षणवर्तिन एव संनिकर्षस्य कारणत्वेना
भ्युपगमात्· विशेषणविशिष्टज्ञानानामनेविद्यमानवत्वात्· विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वं तेन
ननु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि· उत्पन्नक्षणस्थायिनो विशेषणत्वेत्यापत्तिरिति चेत्· न· प्रत्यक्षस्य वृत्तिसामान्याधिकरणस्य
स्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्· उत्पन्नस्यापि सुतरां व्यधिकरणं· एवं च यदा देवदत्तगृहे काकवर्त्ती· तदा काको विशेषणं· यदा तु उ
पविश्य मन्नसन्नातरे (ऽधिकरणं) न क्षणं· एवं सति रूपवति रसः इत्यादौ रूपादेरविशेषणता प्रसज्येति चेत्· न· इष्टत्वात्· त

दैवप्रामर्ले तत्रापि न सो वर्त्तते इति चेत्। न। विशिष्टप्रत्ययहेतोर्विशेषणस्य वृत्तित्वानावश्यकत्वात्। न हि विशेषणीविशिष्टमित्येकैकत्वी-
९६ द्वित्वनाशकाले विशेषणतासंबंधो नास्ति कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेत्। न। अतद्यापत्तेरेव वैशिष्ट्यपक्षपातित्वात्। तद्भाने तु
तत्रापीति न किंचिदनुपपन्नमित्याचार्याः॥ एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशनहेतुत्वोपगमेति विनाशानपूर्वमुक्तौ। द्वित्वमपेक्षाबुद्धि
नाशनाश्यं। नाश्यनाशविरोधि गुणानां तन्नाशे गुणस्य सतो विनाशित्वात्। वनदहनवत्। वनदहनस्यापि स्वनाशनाश्य-
त्वात्। क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति। द्वित्वोत्पादनावयवकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानं। तद्यथा। अवयवक-
र्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धीसंयोगनाशगुणोत्पत्ती। द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशात् द्वित्वनाशः सा-
मान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः। अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात्। कार्यकारणताभावात्। यदा तु द्वित्वा-
धारावयवकर्मापेक्षाबुद्धी यौगपद्यं तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः। तद्यथा। अवयवकर्मा-
पेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्ती द्वित्वोत्पत्ती। संयोगनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने। द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः। एवमेकं ९६
सामर्थ्यग्रहणादेवं विकल्पाज्ञानयोर्वध्यघातकपक्षोपन्यासमुपपद्यते। सप्त वनपक्षाः प्रामाणिकाः। ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सा-

म्ये कथं कार्यवैलक्षण्यमिति। द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेत्। न। एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्। समवायिका-
रणगतमेव हि द्वित्वत्रित्वादिकं तत्र किमिति चेत्। न। द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात्। तत्रापि कारणताविताया अनिवा-
रणात्। अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु वा तादृशविशेषस्यानुपलम्भबाधितत्वात्। फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिष्वकल्पनेऽपि
ततएवास्तु किं द्वित्वादिना। अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेत्। एवं सति द्वित्वानन्तरं विकल्पा विसामग्र्याकारा वितद्वित्वे वस्तु-
द्वित्वेऽपि द्वित्वे नियमप्रसंगः। अथोच्यते प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः। यथा तुल्यपाकसामग्र्या पाकजानां रूपरस-
गंधस्पर्शानां। प्रागभावो विशेषाधायकतामेवेति चेत्। न। स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात्। यद्वा अपेक्षा-
अपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वे द्वित्वसहितया त्रित्वमिति नैयं। शतं पिपीलिकानां मया हतानि त्वेदौ समवायिकारणाभावेन द्वित्वं संख्या
वत्र्योत्पद्यते। तथावगौरवात्तत्र संख्यान्तराजनो दृष्टः। सैनावनाशे नियतापेक्षाबुद्ध्यभावात् वहुत्वमात्रमुत्पद्यते। न
तु शतसहस्रादिसंख्येति श्रीधराचार्याः। एवं सति सहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो न स्यात् न स्यात् सहस्रमहतीम हतानीत्ये-
ति नैवमिति कथनाचार्याः। अत्रैनमालोचनीयं। त्रित्वादिपरार्द्धपर्यंतासंख्यैव बहुत्वं। तद्भिन्नं वा संख्यान्तरं। नाद्यः। से-

वै० नावच्छिन्नत्वादविशेषात् संख्यादिसहस्रोत्पत्तिनियमात्. न द्वितीयस्त्रित्वादिविलक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात्. तथा च प्र-
८१ तिनियतैकत्वानां वलनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसंख्यैव बहुत्वं. शतादिजनिका किंचित् तत्र न भवति. तादृशी चैत्रकाणां
वात्. वयं तु ब्रूमः. त्रित्वादिसमानाधिकरणं संख्यान्तरमेव बहुत्वं. द्वित्वादिजनिकापेक्षाबुद्धिजन्यं. प्रागभावनैरा-
वाद्देव भेदः. कथमन्यथा बहवस्तावन्तः शतं वा सहस्रं वेति. विशेष्यमाणानीम इति. यथैकत्र द्वयोः पृथक्त्वं रीत्यैव नी-
यैकत्राधिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वं च. भवति हि शतं वा सहस्रं वा बहुतरं क्वचिन्नयामीति प्रश्ने बहवस्तावदानीतं तोकीव किंचि-
शेषजिज्ञासयेति. एवं च द्वित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वं. त्रित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या चतुष्टमेवमुत्तरोत्तरं. बहुत्वोत्पत्तौ तु का-
पेक्षाबुद्धौ पूर्वसंख्याविषयत्वनियमः. अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते. ननु संख्यान्तरं संशयस्त्वेव संख्या-
कोटिकोऽपि भवत्येवेति ॥ तत्समानाधिकरणं पृथक्त्वमिति. यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि. ननु द्वित्वत्रित्वादिसमा-
नाधिकरणत्वेनैकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादिनेति चेत्. न. घटात्पटकलशौ पृथगिति द्विपृथक्त्वेऽधिकसं- ८१
ख्योत्कर्षाप्रतीतेः प्रत्येकपृथक्त्वे च तदप्रतीतेर्नितिरेकस्मात्. नन्वेवं द्विपरत्वापत्तिः. द्वित्वसमानाधिकरणपरत्वो-

न्याप्येतदुपपत्तेः. यथा पृथक्त्वेऽपरत्वस्य नावच्छिन्नत्वविरोधस्तथा नपरत्वे. द्वाविमौ परावितिवत् द्वाविमौ नीलावितिवदुप-
पत्तेः. समानदेशत्वयोः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वसाम्येऽपि द्विकिंचित्संयोगस्यासमवायिकारणत्वस्वभावेन जितत्रिकार्योत्प-
त्तिसंभवात्. मिलितयोरनेकत्वयोर्द्वित्वे उत यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिलितयोरनेकपृथक्त्वयोरपि द्विपृथ-
क्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसंभवात्. द्रव्यानिमित्तकार्ये कार्यप्रत्यनेकेषां संयोगानां कार्ये कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या संभू-
यानेकत्वादर्शनात्. कारणैककार्यसमवायप्रत्यासत्त्या तु तन्तुवस्त्रतुरीसंयोगानां पटे तुरीसंयोगमात्रजन्यत्वापत्तेरिति दिक्
॥ द्वित्वादिविनाशवद्द्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्यूहनीयः ॥ प्रकरणान्तरमारभते ॥ अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च
संयोगः ॥ संयोगः संयुक्तप्रतीतिनिमित्तं प्रमाण्ये. कार्यानित्यत्व. अव्याप्यवृत्तिसंयोगोऽनुदृश्य. अग्निसंयोगे पाकजाद्युत्पादयः. प्र-
ब्देऽपि परिमाणविशेषः. नैयायिकाः शसंयोगशब्द इत्याद्यूह्यं. न वा विरलदेशोत्पत्तिरेव संयोगः. द्रव्याणामनगतिमात्रयोर्वि-
नाशात्. अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः. स चान्यतरकर्मजः क्रियावता श्येनेन निःक्रियस्य स्थाणोः. तदुक्तं मुरवक्रि-
यान्वितेतस्य सक्रियस्य स्थाणुविधावतः. यथा मीनतोपुत्रतेन पूर्वदेशसंयोगः. उभयकर्मजो मल्लयोर्मेषयोर्वा. प्रत्येकं गत्वा

डाक्तर भाऊदाजी इत्यस्य संग्रहस्थम्
B.B.R.A.S. DAUJI M

वै०न्या०
९८
तीतस्य समानमर्षाभ्यामुभाभ्यामेव तन्तुजननात् । तृतीयस्तु अङ्गुलीतरुसंयोगाद् हस्ततरुसंयोगः स चैकस्माद् भवति । यथा तन्तुवीर
णसंयोगात् पटवीरणसंयोगः । क्वचिद् द्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः । यथा द्वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य द्वौ संयोगौ ताभ्यामे
कपटाद्वितन्तुकपटस्याकाशेन संयोगः । क्वचित्तु न कर्मविसंयोगैरेकः संयोग आरभ्यते । यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशे
दशसंयोगा एवमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते । क्वचित्तु नैकस्माद् द्विसंयोगात् समवायिकारणात् संयोग
द्वयमुत्पद्यते । यथा पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः प्रथमं मन्यमानं नभसि संयोगे जाते पार्थिवपरमाणोरपार्थिवपरमाणोश्च तन्तने
भ्यां चापरमाणवीयपरमाणवीयद्व्यणुकद्वयानां नभसि संयोगद्वयमुत्पद्यते । तावत् संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्व्यणु
कद्वयं युगपदुत्पद्यते । तत्र च पार्थिवीयपरमाणोर्नानां नभसः संयोग उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुकेनान्यद्व्य
णुकेनैकः संयोग आप्यपरमाणुकेन पार्थिवद्व्यणुकेनापरः संयोगो द्व्यणुकयोरुभयोः समकालमेव जायते । कारणा
कारणसंयोगेन कार्याकार्यसंयोगजननात् । मूर्त्तविभूनामन्यतरकर्मजत्वे विभुनोः संयोगः कारणाभावात् । का ९८
र्यानां तत्र नास्ति । न च कारणान्येन कारणाकारणसंयोगात् । कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्ति नित्यसंयोगो न संभवति । अत्रा
संयोग

गा
नाशः
त्तिपूर्विकायाः आत्मेः संयोगत्वात् । नित्यत्वेत द्विनोधात् । एवं च सति विभागोऽप्यजन्यत्वात्स्यान्न चेष्टापत्तिः संयोगविभागयोर्नि
त्यत्वे नाविनश्यदवस्थयोरेकत्रानुपपत्तेः । किंच संयोगं प्रति योगिकायुतसिद्धिर्नविविभुनोस्तत्त्वेन च । साक्षिद्वयोर
युतत्वस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं तिनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणाद्विभागादाश्रयनाशाद्वा भवति । यथा हि तन्तुद्वयसं
योगनेतात्स्योतस्ततोऽवयवेऽंशो कर्म जायते । तेनांशु तन्तावविभागः क्रियते । विभागेनांशुकसंयोगनाशात्तस्यां तुरि
विनाशस्तन्तुविनाशात् । संयोगनाशो यत्र तन्तुद्वयं विरंशं मुक्तं सद् तन्तुमात्रक्रियां भवति । केचित्तु । तत्तत्पटकर्मता यदा
तत्त्वात्वं च संयोगनाशः क्रियते । तदा तत्त्वेन कर्मविभागनाशाश्रयनाशविनाशाभ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्या
हुः । तन्नानुपपन्नं समवायिकारणनाशकल्पे विभागानुत्पत्तेः । समवायिकारणनाशस्य कार्यकालस्थायित्वनियमात् । स मे
समवायि संयोगे द्रव्यानन्तरमनिरपेक्षो गुणकर्मान्तरेषु भावरूपः । स्वसमानाधिकरणानन्तरभाविनं प्रतियोगी । तथैवानुमवा
न् । शरीरस्याकाशावयवेऽपि हि तन्मनोरकाशे संयोगे इत्यनुभवात् । अवच्छेदकान्तरे तान्यथासिद्धौ परमाणुमात्रवृ
त्तितापद्येत । तथा च केवलान्वयिता । विभूनामव्याकृतभेदेऽपवृत्तेऽशस्तद्देशेन वर्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं । पर
वर्तमान इ[illegible]

स पुनारोमनुष्यो नाम योद्वौ कर्मणा तदु - न्याय विभागः - ... कर्मो ... अपेक्षणीयता तया
... तदुक्तं स्यात् विभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति - विभागेजननीयेऽस्य यः

प३ प३

वै० न्या० माप्योऽनिष्टः स्यादिति संयोगस्याप्यदृष्टाद्यपेक्षकत्वे इत्यादीनीयं ॥ विभागोऽपि संयोगो यथा प्रकारमतिदिशन्नाह ॥ ६ ॥ एतेन विभागो
९९ व्याख्यातः ॥ संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मजउभयकर्मजो विभागश्च - अन्यतरकर्मजः श्येनकर्मजः स्थाणुश्येनविभागः ॥
संयोगवत्तत्तनीयेऽस्य पूर्वसंयोगनाश आपेक्षणीय इति चेत् - न - स्वोत्पत्त्यनन्तरं ... कर्मणामि
त्यपेक्षणीयत्वात् - विभागजोऽस्ति विभागो द्विविधः - कारणाकारणविभागजः कार्याकार्यविभागजो यथाङ्गुलीतरुविभागा
द्धस्ततरुविभागः हस्तात् भुजतरुविभागः ... शरीरतरुविभाग इति - ॥ ननु विभागजन्यत्वे प्रमाणाभावः - संयोगनाशो
नवविभागसाध्यकः हि इति चेत् - न - संयोगनाशे ... गुणकर्मणोर्न विभागनाशप्रसंगात् - द्रव्यप्र
वर्त्तमानस्य संयोगो ... विभागो विनष्टप्रत्ययहेतुरिति चेत् - न - अप्रत्यक्षवायवादिनोर्न विप्रसंगात् - अकार्यकारणाङ्गुलीये
द्रव्ययोरिति चेत् - किं ... इति चेत् - न - ... गुणकर्मणोर्न विभागः - ...
नाशस्यालिङ्गमानत्वात् - संयोगनाशो विभाग इति चेत् - एकत्वे संयोगनाशेन ... संयोगो ... प्रसंगात् - एकसंयोगना ९९
शानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुण्डलीमल्लकायोः संयोगनाशाभावादेविप्रत्ययप्रसंगात् - यावत्संयोगनाशस्य ... इति चेत् - एकसं

तत

योगनाशे तदभावप्रसंगात् - ... तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरं - स च गुणः - विभागो विनष्टसमानाधिकरणो गुण
इति ... गुणनाशानुपपत्तेः - कर्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेत् - न - विभागो विनष्टगुणस्यैव गुणनाशकत्वात् -
किं च - यत्राङ्गुलीहस्तपुस्तकशरीराणि स्वस्वकर्मणा तरुसंयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्मणाङ्गुलीतरुसंयोगनाश
संभवेऽपि हस्ततरु भुजतरु शरीरतरुसंयोगनाशानाशप्रसंगात् - हस्तादीनामक्रियत्वात् - अङ्गुलीकर्मणस्तु व्यधि
करणत्वात् - व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे कस्यचिदेकस्योत्पन्नेन कर्मणा जगति युगपदेव सर्वसंयोगनाशाप
त्तेः - त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् - अङ्गुलीतरुविभागेन हस्ततरुविभागजनितो हस्ततरुसंयोगनाशः ... प्रस्तुतत्वात् - व्य
धिकरणेनाङ्गुलीकर्मणो वृक्षस्ततरुसंयोगादिनाशोत्पत्तिर्न यातीत्युक्तं - आश्रयाश्रितपरंपरासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मना स्यै
श्यत्वादपगमादिति मा सर्वत्रैव यदुक्तं - तदपि न युक्तं - विभागो विनष्टसमानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वाद्गुणवत्त्वात् - बाधका
भावेनैतत् - प्रत्यक्षानुपपत्तेः - शब्दविभागोऽपि विभागकार्यो - न तु विभागस्य शब्दाः समवायिकारणत्वं ... नहि वंशपाद्य
भावेनैतत् - प्रतिकूल्यमानयः शब्दो जायते - तत्र दलकालेन विभागो दलस्य समवायिकारणमश्य
मानो दलनैव वननाभ्यंतराल वृहत्त्व - कुण्डलीतनैकोपतिकूलमानोऽयः शब्दो जायते - तत्र दलकाले विभागो दलस्य समवायिकारणपश्या

शो

वै॰ न्या॰ मः । न चैवं दवदहनदग्धस्य [illegible] कारणेविभागात् तत्र जलके मम समवायिकारणं तं प्रश्यामः कारणाकारणविभागाच्च का-
१०० र्य्याकार्य्यविभागमनुमिन्धान्यमहे । [illegible] स्वस्वमार्गेन विनागुल्ली तन्तुसंयोग [illegible] तन्तुसंयोगं तु तन्तु संयोग [illegible] तन्तुसंयो-
गनाशे गुल्लीमाच्चोपत्रे कर्मणो गुल्लीतन्तुसंयोगविभागे सति पुल्लीतन्तुसंयोगनाशे [illegible] तन्तुसंयोग [illegible] नाशे [illegible]
भागजविभागमपनेपनेव संयोगनाशे [illegible] कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागो न संभवत्ययः । यतो वैश्व-
दले यद् पत्रे कर्म तेन दलोत्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसंभवात् । यावद्भिः समेतं कुले संयुक्तस्तावती तावद्भिः
कर्मणा विभागस्य दर्शनात् । न संयुक्तस्य तु पत्रेन कर्मणो गुल्यां तत्र विभागवदाकाशादिदेशविभाग [illegible] । कमलदले
वो पत्रे न कर्मणा दलोत्तरविभागवदावेदाकाशादिदेशेभ्यो [illegible] विभाग [illegible] द्रव्यान्तरसंयोग विरोधित्वात् वि-
भागानेके कर्म्मोत्पत्तौ । यत्तु कार्य्ये द्रव्यान्तरसंयोग विरोधित्वे विभागकारणं [illegible] द्रव्यान्तरसंयोगविरोधि [illegible]
यत् द्रव्यान्तरसंयोग [illegible] द्रव्यान्तरसंयोगविरोधिन [illegible] । कुतः एतदिति चेत् । कार्य्ये वै विश्लेषकारण १००
[illegible] अस्याविरूपत्वात् । न तु कर्मणि [illegible] एकैकं कर्म कार्य्ये द्रव्यान्तरसंयोगविरोधिनं विभागं न तु

यथा [illegible] अनेकद्रव्यान्तरसंयोगविरोधि [illegible] विभाग [illegible] । [illegible] कार्य्यविरोधी [illegible]
अकल्पनाम्नूलं । [illegible] द्रव्यान्तरसंयोग [illegible] न अपरस्य तु [illegible] ।
नो विभागात् । [illegible] विभाग [illegible] । [illegible] विभागो [illegible] आकाशादिदेशात् विभागो द्रव्यान्तरसंयो-
गा [illegible] विभागं [illegible] । तस्य [illegible] विभाग [illegible] कर्मत्वात् [illegible] द्रव्य [illegible] । न तु [illegible]
नीमादि कर्म [illegible] प्रतीतकालत्वात् । विभाग [illegible] कर्मणा [illegible] । न [illegible] विभागे [illegible] विभागं
तनेकार्य [illegible] न संयोगं [illegible] कर्मणो [illegible] कर्मा [illegible] । तस्योत्तरसंयोग
मात्र [illegible] विभाग [illegible] संयोग [illegible] । तद्य [illegible] कर्म
तदनेन [illegible] विभाग [illegible] कर्म [illegible] संयोगनाशं तु कर्मणा विभागः । ततो द्रव्यारम्भक
संयोगनाशे [illegible] कर्म [illegible] विभाग [illegible] कर्मणा [illegible] । [illegible] उत्तरकर्म-
णोन [illegible] विभागो [illegible] संयोगनाशनेन [illegible] विभाग [illegible]

वै०व्या व्या तद्देशो न विभागो जननीयः सोऽप्यनेकसंयोगविनाशे वर्तते न तु तंतुविभागेन तंत्वाकाशविभागस्तेन तद्गतकर्मनाशः य
१०१ दा यत्र तंतौ यदा कर्म तद्देशावधि तदैव कर्म तत्र कर्म यदि न इष्यते तस्य तंतुतदवयवाकाशादिदेशयुगपदेव विभागो जायते स
र्वेषां विभागानामनेकसंयोगाविनाशित्वात् तथा च कारणाकारणवैलक्षण्यं वा आकाशादिविभागात् कार्यस्यतंतो न कार्यता
काशादिना यो विभागस्तदुत्तरं स्यात् तेनैतेनोत्तरदेशसंयोगेन तंतुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति क्वचिद् वृद्धाः तद्यथा तंतुवीरण
योः संयोगे सति तंत्ववयवेऽंशौ कर्म वीरणे वा कर्म एकः कालः अंशुकर्मणा अंश्वंतरविभागस्तेन च संयोगस्य तंत्वारंभक
स्य विनाशः वीरणे कर्मणा तंतुवीरणविभागस्तंतुवीरणसंयोगनाशः तंत्वारंभकसंयोगनाशेन तंतुनाशः तंतुवीरणसंयो
गनाशोत्तरं वीरणस्य तद्देशेन संयोगः तावता पाश्चात्याशुसंयोगाः पाश्चात्यविभागनाशः ॥ न तु संयोगेऽपि संयोगोत्पत्तिर्नास्ति विभागेऽपि वि
भाग इति शंकानिरासाय सूत्रमाह ॥ १० ॥ संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ कर्मभिः कर्मा
णि गुणैर्गुणाः ॥ अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति यथाणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा संयोगविभागौ न संयोगविभागवंतौ इति १०१
तीयं च सूत्रं व्याख्यातमेव ॥ ननु द्रव्ययोरवयवावयविनोः संयोगः कथं नेत्यत आह ॥ ११ ॥ युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः

चोर्थ स्प३

संयोगविभागौ न विद्येते ॥ असंबद्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितत्वं वा तदभावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः
॥ इदानीं अप्राप्तयोः संयोगो केचित्संबंधं साधयंतु प्रकरणांतरं तत्र पूर्वपक्षमाह ॥ १२ ॥ गुणत्वात् ॥ संयोगस्येति
शेषः ॥ तथा च गुणशब्दस्य गुणसंयोगः कथं स्याद्येन घटादि नित्यर्थः ॥ किं च विभयोरपि कल्पनीयरूपलक्षणस्तेन संयो
गो न संभवति गुणिगुणानैर्गीकारादित्यत आह ॥ १३ ॥ गुणोऽपि विभाव्यते ॥ गुणोऽपि विभयेति शेषः ॥ गुणोऽपि द्रव्यादि
: शब्दस्य विषयगुणेन संयोगः संबंध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य संयोग
समय इत्यर्थः ॥ कस्यापि द्रव्यस्य नास्तीत्याह कर्मतः संयोगो नोऽन्यकर्मजश्च शब्दस्यापि निःक्रियत्वादित्याह ॥ १४ ॥
निःक्रियत्वात् ॥ शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य चेति शेषः ॥ संबंधे बाधकांतरमाह ॥ १५ ॥ असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥
असदपि इदानीं घटो नास्ति गेहे घटो नास्ति पटः अतीतानागतो नास्ति अभूत्पटः पटो भविष्यतीत्यादिप्रयोगदर्शना
दित्यर्थः तथा चासतीघटादिना शब्दस्य संयोगो न वा समवाय इति भावः ॥ किं चात इत्यत आह ॥ १६ ॥ शब्दार्थावसंबद्धौ
॥ शब्दार्थयोः संयोगश्चेन्नास्ति तदेतदापातः शब्दार्थावसंबद्धावेवेत्यर्थः ॥ ननु संयोगसमवाययोरन्यतरः शब्दार्थयोः
न

वै०भू० संबंधः कथं न स्यादित्यत आह ॥ ॥ संयोगिनो दंडादेः समवायिनो विशेष्यस्य ॥ दंडी पुरुषो हस्ती कुंजर इति उदाहरणं
१०२ स्तत्र प्रथमे संयोगात् द्वितीये समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुंजर इत्यस्य समवायाधीनः प्रत्ययः · हस्ताः समवायितया यस्या
स्ति स हस्तीति विशेषणादिति · विशेष्य एव हस्तादेः समवायसंबंधात् विशेषणत्वं · न तु तत्त्वादीनामपि · तेन मायादिस्यादि
त्वेवयवविशेषणत्वमावे न प्रत्ययो न वा ये व घटशब्दवान् घटो अर्थ इति प्रत्ययो न भवति · तथा च शब्दार्थयोर्न संयोगो नापि सम
वाय इति भावः ॥ नन्वेवं यादृशसंयोगो न वा समवायः शब्दार्थयोस्तादृशे केन संबंधेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ॥
॥ ॥ सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः ॥ सामयिक इति · समय ईश्वरसंकेतः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारः · यः शब्दो
यमर्थमभिधातुं ईश्वरेण संकेतितः स तमर्थं प्रतिपादयति · तथा च शब्दार्थयोरीश्वरेच्छैव संबंधः · स एव समय उक्ते दर्शीनइत्यर्थः · य
था · नकुलदंष्ट्रा हस्तप्राप्ता · सा काचित् विशेषविषः सा सर्वाः सर्वविषहंत्री · सव समयः · क्वचिद्व्यवहारात् · यथा प्रयोजकेन घटमान
येत्युक्ते प्रयोज्यः स्पर्शवत् कंबुग्रीवावंतमर्थं आनयतीति ज्ञात्वा · तावद् बुध्यतीति · तटस्थो बालः इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् १०२
मत्प्रवृत्तिवत् · तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यं · एतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् · एतज्ज्ञानविषयः कंबुग्रीवादिमानर्थो घटपदवाच्य इत्यवधारयति

शक्तिं यावता नास्य प्रत्यक्षवाचकावर्त्तक(?)प्रवृत्तिः · क्वचित्तु साक्षादाप्तवाक्यादेः · यथा येऽर्थः कंबुग्रीवाद्यात्मार्थो घटपदवाच्य इति · क्वचित्तु उप
मानात् · यथा गोसदृशो गवयो यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी · यथा माषस्तथा माषपर्णीत्यादि सादृश्योपमानात् · क्वचित्तु वि
प्रकोपलेनालात् · यथा पिकृन्नमनालौ कंठग्रीवं कंटकाशिनमपसदं पशूनामिति निंदावाक्यश्रवणानंतरं तादृशी
विंतु मृपलस्याय मसौ करभ इति शक्तिः · क्वचित्प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् · यथा इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुक
रः पिबतीति वाक्यश्रवणानंतरं · अयमसौ मधुकरपदवाच्यः · प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्तृत्वात् · यथा वा सहकारतरौ
मधुरं पिको रौतीति · तदेतदनुमानेन · शब्दवाच्यप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् सामर्थ्यात् फलादकः · उपमानविशेषणवता · म
धुपानकर्तृत्व मनादिशक्तिमतां न साधर्म्य उपमानात · समयश्च जातिमात्रे व्यक्तेर्नानंत्यव्यभिचाराभ्यामिति तौतातिताः · जा
तौ व्यक्तौ वा समयश्च शक्तिः · किंतु जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरित्युपलक्षणीति मीमांसकाः · समयश्च शक्तिरेव · व्यक्त्याकृ
तिजातयस्तु पदार्थ इति वृद्धाः · गवादिपदानामपि यथा तिः · गुणकर्मादिवाचकपदानां तु जातिव्यक्ती पदार्थ इति मयूखे विस्तरः ॥
॥ इदानीमुद्देशक्रमप्राप्तो पदार्थनिर्णयं तु वक्ष्यमाणकाराणां तीक्ष्णबुद्धिवैयाकरणोपयोगार्थं संक्षेपात् वेदैकग्रन्थेनाह ॥

JI MEMORIAL

यद्वा परमपरं चेति व्यवहार इति शेषः

पदेन

नै० व्या० ॥ ॥एकदिक्कालाभ्यां संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च ॥ परमपरं चेति यथासंख्येन निर्देशः उत्पद्यत इति शेषः इति स्वरूपा

१०२ रार्थः एकदिग्यवच्छेदेन कालादिकौ ताभ्यामेकदिक्कालाभ्यां पिंडाभ्यामित्यर्थः तुल्यदेशावच्छेदेनैकदिक्कौ न यतो न तु ताभ्यां परत्वाप

रत्वे (संस्कारानुसारेण) उत्पद्येते व्यवह्रियेते वा एतदुक्तं संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति संनिकर्षः संयुक्तसंयोगाल्पत्वं विप्रकर्षश्च

कृष्टत्वे तदभावात्तत्रार्थः समवायिकारणमुक्तं हि किंचित्संयोगस्तु समवायिकारणं तथाहि प्रागुक्तस्य पुरुषस्य प्रागवस्था

प्रतिस्थितयोः पिंडयोर्मध्ये कस्मिन्संयुक्तसंयोगाल्पत्वमपरस्मिन्संयुक्तसंयोगभूयस्त्वं बाधेत परत्वं परत्वं वा उत्पद्यते संनिकृ

ष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति निवेशेन विज्ञेयमिति प्रयोगाश्च तत्र कार्याः तथा चापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वमुक्तं एकदिगवस्थितयोर्न

परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः एकस्यैव द्रष्टुरपेक्षाबुद्धिः संयुक्तसमवायेनोत्पत्तिर्न सर्वस्मादुत्पत्तिः अपेक्षाबुद्धिरिति यत्

नसर्वत्रोत्पत्तिः कारणाभावे तु परत्वापरत्वयोः अनुत्पत्तिरित्यत्र पूर्वस्मादन्यत्र प्रत्यक्षं अन्यथा हि नोत्पद्येयातां परस्परापेक्षयोर्हि द्वयोर्न तु

प्रत्यक्षत्वप्रतीतिः स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे प्रतीतिश्चात्र योग्यत्वेन तेनेति एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे उत्पद्येते १०२

त्रैककालाभ्यामिति एकपदवर्तमानकालौ ययोर्युवस्थविरपिंडयोस्तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः संनिकर्षो

दे

नैयायिकप्रमाणी

स्मार्

स्मात तत्परमपरत्वं तत्र विप्रकर्षश्च तु तत्र तत्परत्वं भूयस्त्वं तत्र अल्पत्वं अत्राविनिवेशेन विज्ञेयमिति बुद्धिमुप

लक्षयति तेन युवस्थविरयोः समवायिकारणं कालपिंडसंयोगाः समवायिकारणं अत्रापि तत्परत्वे परिस्पंदो तत्र तत्

स्यापेक्षाबुद्धिः परत्वे बहुतर तपनपरिस्पंदान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणं एवं परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति देशयो

नयोः पिंडयोरुत्पद्येते तत्र दैशिकपरत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशः उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरेनत्व्यानामानामप्रथमः स्या

त् अपेक्षाबुद्धिनाशात् संयोगस्य समवायिकारणस्य नाशात् द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात् निमित्तस

मवायिकारणयोर्नाशात् निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात् निमित्तनाशासमवायिनाशसमवायिकारणनाशेभ्यः

तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात्तावत् परत्वोत्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो बुद्धिनाशात् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञान

काले परत्वनाशः द्वित्वनाशवदेव अर्थसूहनीयं असमवायिकारणनाशादपि तद्यथा यदैवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वा

धारे पिंडे कर्मापि ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिंडविभागः ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिंडसंयोगनाशः

ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिंडसंयोगनाशात्परत्वापरत्वयोर्नाशः अत्र चापेक्षाबुद्धिनाशोऽपि परत्वे

स्मा स्य

वै०न्या० नाशः समकालत्वोक्तनाशकार्यं· न त्वसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशेऽसमवायिनः संयोगनाशादपि संस्काराद्दृष्टादीनां
१०४ विनाशे वह्न्याकुलं स्यादिति चेत्· न· विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्यापेक्षणात् परत्वाधारे [illegible] समये विप्रकर्षाभावात्
परत्वविशिष्टनाशकोत्पत्तौ नाशकोत्पत्तिसत्त्वात् परत्वासंयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते· संस्काराद्दृष्टादे
:कार्यस्य स्मृतिसुखादेः [illegible] दृष्टो नोत्पत्तिनाशकल्पना उपलक्षणत्वेन· अवयवेषु अवयवसंयोगनाशस्य प
रत्वापरत्वेतरनाशकत्वं युक्तं कल्प्यते· समवायिकारणनाशाद्विक्वचित्परत्वनाशः· तथाहि यत्र पिण्डे अवयवे सदुत्प
न्ने नवारम्भः [illegible] अवयवान्तरविभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः· विभागात् द्वितीयक्षणे संयोगनाशः परत्वोत्पत्तिश्च· तृतीयक्षणे संयो
गनाशाद्द्रव्यनाशः परत्वसामान्यज्ञानं· द्रव्यनाशात् परत्वनाशः अपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात् तथा च योगपद्यात् अपेक्षा
बुद्धिनाशात् परत्वनाश इति· क्वचिद्द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः· तद्यथा· द्व्यणुकावयवे कर्म अपेक्षाबुद्धेरुत्पादः· त
तो अवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिश्च· ततः आरम्भकसंयोगनाशः सामान्यज्ञानं· ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ· ततः परत्वनाशः·
क्वचिद्द्रव्यसंयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः· तद्यथा· यदा द्व्यणुकावयवविभागस्तदैव पिण्डे कर्म अपेक्षाबुद्ध्युत्पादः· तदनन्तरम १०४
वयवसंयोगनाशादि किन्तु विभागात् परत्वोत्पत्तयः· ततो द्रव्यनाशादि किन्तु संयोगनाशात् परत्वे सामान्यबुद्धयः· ततो द्रव्यनाशादि किन्तु

उसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति· क्वचित्संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः
तद्यथा· परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी· सामान्यज्ञानविभागौ· अपेक्षाबुद्धिनाशादि किन्तु संयोगनाशो· ततः परत्वनाशः
क्वचित्समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः· तद्यथा· परत्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागं किन्तु कर्माणि युगपत्· तदनन्तरम् पर
त्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशादि किन्तु विभागाः· तदनन्तरम् अपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशादि किन्तु संयोगनाशेभ्यो
युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापि परत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः· कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोर्न समवायिकारणनाशा
त्तीनो नाशो नास्ति· दैशिकयोर्हि किन्तु संयोगनाशो संनिकर्षविप्रकर्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति· तयोरसमवायि
कारणनाशादपेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां वेति च यः पक्षः पूर्वमद्दर्शनीयाः॥ कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ॥२३॥
॥ कारणं परत्वे त्वाकारणं परत्वाद्य ॥ परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्तत्पपरत्वापरत्वे· परत्वासमवायिकारणं कालसंयो
गो परत्वासमवायिकारणं कालसंयोगश्च लक्षणयोः· अन्यथा नत्वप्राप्तेः· न हि परत्वापरत्वोत्पत्तौ [illegible] पद्येते तस्मा
त्परत्वापरत्वपदयोस्तादृशादृककालसंयोगावच्छिन्नत्वाय ॥ ननु परत्वे विपरत्वे मपरत्वे परत्वं किं न स्यादित्यत आ

वै०सू०· ह ॥ ॥ परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः ॥ एतानि सू
१०५ त्राणि पूर्वमेव व्याहृतत्वान्नेह व्याक्रियन्ते ॥ परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्वमुक्तं ज्ञानसुखादीनां चा
त्मसमवेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासायां समवायलक्षणं बुद्धेरुद्देशक्रमप्राप्तमप्युल्लंघ्य समवायमुपदर्श
माह ॥ २७ ॥ इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ कार्यकारणयोरित्युपलक्षणं अकार्यकारणयोर्नित्यवि
ष्टयोः तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवाय इति अ
स्य तद्वयोरविषयानत्वमयुतसिद्धिः इह कुण्डे दधीह कुण्डे बदराणीति वदिह तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणीति इह
गवि गोत्वमिहात्मनि ज्ञानमिहाकाशे शब्द इतीह बुद्धिरुत्पद्यमाना नान्तरेण सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हतीति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित्सम्बन्धः
न चासौ संयोग एव अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वाच्च नित्य
त्वादिकरणतात यदोत्र यत्नादप्यकृत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च नन्वेकत्वे समवायस्य द्रव्यत्वादीनां संकरप्रसंगः कर्मत्वादिसम १०५
वायस्य द्रव्ये संभवात् नैवं आधाराधेयनियमादेवासंकरात् यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मत्वादीनामपि त

थापि तेषां न द्रव्यमाधारः तत्र तेषामप्रतीतेः द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वं न त्वन्यत्रेत्यन्वयव्य
तिरेकदर्शनादेव नियमः यथा कुण्डबदरयोः संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न बदरीफलं अयमाश्रयिभावनियमस्तथा व्यंग्यव्यं
जकशक्तिभेदादेवाश्रयिनियममुपपत्स्यते नहि द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्ववत् कर्मत्वाद्यपि व्यज्यते तदुक्तं संविदेव हि भगवती वस्तूप
गमे नः शरणमिति न ह्याधाराधेयत्वं प्रति विप्रतिपत्तिरस्ति नहि भवति द्रव्ये कर्मेति न वा भवति घटे तन्तव इति एतेन वायौ रूप
समवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारताऽनवायोः प्रतीयते तस्माद्व्यञ्जकशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका स चायं नित्यः अकार
णकत्वात् भावानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः तदनुत्पद्वेन निमित्तासमवायिनी तथा च समवायस्यासमवायि
कारणं यत्तस्यान्तरसमवायान्तरेण तेनैव समवायेन वा न तावदाद्यः अनवस्थापातात् नद्वितीयः नहि स एव समवायः स्वे
नैव समवेतः सम्भवतीत्यात्माश्रयात् तन्तुषु पटसमवायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धेन समवा
यान्तरानङ्गीकारेणैव स्यादिति तर्हि पटे रूपमित्यपि हि प्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेनेति चेत् न तत्रानित्य
सम्बन्धकाभावात् तर्हि भूतले घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्बन्धो न स्यादिति चेत् न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा

वै० भा० घटादिसत्ताभावोऽन्योन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तिः । प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रा
गभावस्य च समवेतानुत्पन्नत्वे नाविनाशित्वापत्तेः । न च जातित्वं तत्र तन्त्रं । भावत्वस्यापि तत्त्वात् । अभावे स्वरूपेण वैशिष्ट्यस्वी
१०६ संबन्धान्तरमिति प्राञ्चः । तत्र सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यपि घटाभावप्रत्ययप्रसंगः । घटाभाववैशिष्ट्य(
नैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात् । घट एव तत्र घटाभावधीप्रतिबन्धक इति चेत् । वैशिष्ट्यसंबन्धेन प्रतियोगिकाभावस्यैव संसर्गत्वात् न तत्र
वाश्रयस्वभाव एव तादृशो येनैतत्र घटाभावाभिव्यक्तिः । घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतेः । तदापि तत्स्वरूपनाशान
न्तरं कथं न स्वरूपवत्तापत्त्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वाच्चेति चेत् । न । स्वरूपनाशादेव तत्प्रतीतेरुपपत्तेः समवायप्रतीतिः प्रत्यक्षम
सूरवे मोदित एवेत्यास्तां ॥ द्रव्यादिभ्यः पृथक्त्वमेवं साधयन्नाह ॥ २८ ॥ द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ भावः
सत्ता । यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वात् । तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः । द्रव्यत्वगुणत्वेत्यप १०६.
लक्षणं कर्मत्वाद्यपि द्रष्टव्यं ॥ एकत्वं भावेन ॥ २९ ॥ तत्त्वं भावेन ॥ व्याख्यातमिति शेषः । तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्ता
या व्याख्यातं यथैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका । तथायमेक एव समवायः । सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः स्वलिंगाविशे

षाद्विशेषलिंगाभावाच्च । ननु समवायस्य विशेषलिंगं भेदकं लिंगमाकलयामो येन नानात्वमभ्युपगच्छामः अत एवाके
षां देशकालादिभेदे व्यभिचारस्य सत्तावदेवानित्यत्वायोगात् । ननु समवायो यद्येकस्तदा तन्तुपटयोः पटरूप
योर्वा विश्लेषः स्यादिति चेत् । न । युतसिद्ध्यभावाद्विश्लेषानुपपत्तेः । नहि रूपरसवतो रूपरसयोर्वा विनाशे संबन्धयोर्विगमा
न त्वमस्ति येन विश्लेषः स्यात् । युतसिद्धिरेवाभावात् इति चेत् । न । कदाचिद्रूपवत्तया स्थानं नु भवेनाभ्युपगमात् । समवा
यो नानाऽनित्यश्चेति प्राभाकराः । तन्नानुपपत्तेः रूपं नष्टमिति हि प्रत्ययो न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि प्रत्ययः
प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकाः । तदप्यनुपपत्तेः समवायोऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सति समवेतभावत्वात् मनोवत् कालाद्
वद्वा ॥ ॥ इति श्रीशंकरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥ ॥ शिष्यजिज्ञासानुरोधा
त् क्रमलक्षणमतिक्रम्य उद्देशक्रमप्राप्तलक्षणानि तत्र बुद्धिपरीक्षाप्रमाणपरीक्षार्थिः आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिर्लक्षिता सम्प्रति तस्या नय
माह ॥ ॥ द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातः ॥ द्रव्येष्विति विषयसप्तमी तथा च द्रव्यविषयं ज्ञानं व्याख्यातमुपलक्षयति इन्द्रियार्थप्रसिद्धि
रिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते । तदत्र दिशितानां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ तत्र बुद्धि
च सूत्रा न्या

वै॰व्या॰
१०१

उपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्याया इति समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे सांख्यमतनिरासार्थं पर्यायाभिधानं · सांख्यो हि
बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदं सम्पादयन्ते · तथाहि · सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः सा चैकैव पुरुषास्तु पवं(?)
ते · ते च कूटस्थनित्याः · अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः · ते च दर्पणवदपरिणामिन्यात् · प्रकृतिस्त्वेव जडस्वभा
वा च विषयभोगेनार्थप्रकृतिपुरुषभेदादिदं रूपं प्रकृतेर्महान् · तदा पुरुषोपरागवशात् प्रतिबिम्बते · तस्याश्चाध्यव
याभ्यो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः · बुद्धिरेव महत्तत्त्वं · तदुक्तं प्रकृतेर्महानिति · सा च बुद्धिर्दर्पणवन्निर्मला तस्यां चेत
हि चिदिन्द्रियप्रणालिकया विषयाकारपरिणतिर्भवति घटइति पटइत्याद्याकारैस्तज्ज्ञानं · वृत्तिरितिव्याख्यायते · चिद्
बुद्धौ वर्तमाने तस्मिन्नेव चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाग्रहादहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः · सुखदुःखादिवि
षयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणालिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धिरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः · अतएव ज्ञानसु
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः · सर्व एव बुद्धेः परिणामविशेषाः · सूक्ष्मरूपतया प्रकृतावेव वर्तमाना अपव
भेदाभावे निर्वर्तन्ते · ते नो भवन्ति च पुरुषस्य पर्यालोचने प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति यन्मन्यन्ते · तदनेन पर्यायाभि

धानेन बुद्धितत्त्वप्रमाणतो निरस्यते · तथाहि · बुद्धिशब्दो यद्यबुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या तदा मन एव तत्त्वर्थव
ति · न च मनः प्रत्यक्षं · बुद्धिश्चाहं बुद्ध्य इति प्रत्यक्षवेद्यैव · न चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः · कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां प्रसि
द्धेः · भवति हि अहं जानामि अहं प्रत्येमि अहमुपलभे इत्यहंत्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः · अभिमानोऽयमिति चेत् · ता
त्त्विकत्वे बाधकाभावात् · पुरुषस्य तु कर्मभावाभावात् · कूटस्थत्वे तदेव बाधकमिति चेत् · न · आगन्तुकधर्माश्रय
त्वेऽपि नित्यत्वसंभवात् · न हि धर्मिधर्म्यैक्ये तत्त्वं · येन धर्मोत्पादविनाशाभ्यां धर्म्युत्पादविनाशौ स्यातां · तथा च · यत्प
रिचेतयते स एव बुध्यते · जानात्युपलभते प्रत्येतीति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक् ॥ तत्त्वज्ञाने विधि विधी · विद्याविद्ये
याच · विद्याचतुर्विधा · प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा · अविद्यापि चतुर्विधा · संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायल
क्षणा · तत्र यल्लैङ्गिकं तदनिन्द्रियजं · कुतस्तदित्याह · ॥ १ ॥ तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे · ॥ आत्मा तु परात्मा · स्वात्मा
वा · स्वात्मनि मानसस्य कादाचित्कत्वात् प्रत्ययस्याहं गौरः कृशो महीवानहं जानामीत्यादि प्रत्ययविरुद्धत्वात् · स्वच्छी
प्रत्यक्षतात्का · एकान्तादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनां च द्रव्याणामप्युपग्रहः ॥ इन्द्रियमविद्धि विधं · सर्वज्ञीयमसर्वज्ञी

MEMORIAL

वै०भा॰ यं च सर्वदर्शित्वं योगजधर्मलक्षणप्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञाने । तथा हि । परमाणवः प्रमेयत्वात् अभिधेयत्वात्
१०८ वत्वात् सामग्रीविरहात् कथमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् । न च परमाणावेव महत्त्वं रूपवत्त्वस्यापि
चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् नवदिगादयो रूपवन्त इति चेत् । न । योगजधर्मसहकारित्वेन मनसैव तत्संभवात् । तदुपगृही
कुरादिनावा । आविःप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्यन्तरमपेक्षते । विवादाध्यासिताः पुरुषा न सर्वदर्शिनः पुरुषत्वादस्म
मिवेत्यादि तु आभाणकतो न मीमांसाविद्भिः पुरुषत्वादस्मिवेत्यादि बाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोजकं । असर्वदर्शी
येव प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च । सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्तिदिङ्नागादयः । तथा हि ।
अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत् । न ह्यभिलापेन नाम्नः संसर्गो न वस्त्वर्थस्य संबंधो येन घट इति ज्ञानाभासा हु ने जितः प्रत्ययः स्या पटदृष्टि
त् । न कल्पनात्वादिपरमार्थमर्पयेन तद्वैशिष्ट्यं विषयीकुर्यात् इन्द्रियेणागृहीते च न च सतः स्वलक्षणाकाराप्रज्ञानं तत्त्वः संभवति । न वा सत्त्वे
इन्द्रियगोचरः । तस्मादिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनपाटिम्ना च सविकल्पकमुपजायमानं तत्रार्थे प्रवर्तयत् प्रत्यक्षाभिमानमुत्पादयति अप्रामाण्यमिति
चोच्यत इति । तदेतदनुपपन्नं । अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं च भवेत् प्रमाणं चेन्द्रियार्थसंनिकर्षजं च स्यादिति को विरोधः १०८

मतेन किंचित् । नापि वैशिष्ट्यं चाक्षुषे ज्ञाने संभवत्येव सुरभिचंदनमितिवत् उपनीतभानसंभवात् । यद्वा । संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्य
क्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः स्मरणमात्रं । स्वार्थबोधानुवर्तिका । अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् । जात्यादिकं च वस्तुभू
तं सापेक्षितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वात् प्रत्यक्षं । ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्तकं न वाव्यव
नविषय इति किं तत्र प्रमाणमिति चेत् । सविकल्पकमेव । तद्धि विशिष्टज्ञानं । न च विशेषणाज्ञानमन्तरेणोत्पद्यते ।
विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रहश्च कारणानीत्युपवर्णितत्वात् ॥ यत्र यथा ज्ञा
नं यत्कारणकं यतश्च भवति तदुपदर्शयितुमाह ॥ २ ॥ ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ज्ञानं तावन्निर्दिष्टं । यत्प्रका
रकं यद्विषयकं यत्कर्मकं । तत्र ज्ञाननिर्देशे कर्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्त उक्तप्राय इत्यर्थः । आदिकर्म
णि क्तविधानात् ॥ कीदृशो निष्पत्तिविधिस्तमाह ॥ ३ ॥ गुणकर्मसु संनिकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणं ॥ गुणेषु
रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र द्रव्यं कारणं । योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तद्गृह्यत इति द्रव्ययोग्य
तैव तत्रतंत्री । संनिकर्षश्च तेषां द्रव्यघटित एव । संयुक्तसमवायेन तेषां ग्रहणात् । यद्यपि विजातीयपकावयवकर्पूरभाग

समवायमात्रं नैमित्तिकं इष्यते । तथापि संनिकर्षघटकं तत्रायोग्यमपि द्रव्यमेव । यद्यपि शब्दग्रहे द्रव्ययोग्यता नापेक्षते । तथापि
तत्रैव समवेतः शब्दो गृह्यत इति तदेवमुक्तं । ननु दृष्टसंनिकर्षकल्पना कुतः क्रियत इति चेत् । न । ज्ञानमात्रस्य तेः कार्यैक
लिङ्गकारणमपरं कल्पनीयमिति भावः ॥ अथ ज्ञानविशेषविधिमाह ॥ ४ ॥ सामान्यविशेषेषु सामान्यविशे
षाभावात्तदेव ज्ञानं ॥ सामान्यं सत्ता । तस्या विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि । एवमेतेषामपि सामान्यानां वि
शेषाः पृथिवीत्वादिरूपत्वोत्क्षेपणत्वादीनि तत्र द्रव्यगतानां सामान्यानां तदेव योग्याश्रयविशेषादेव । तद्विशे
षेनायं संयुक्तसमवायात् । गुणकर्मगतानामपि सामान्यानां तदेव योग्याश्रयादेव तद्विशेषेनायं संयुक्तसमवेतस
मवायात् । शब्दत्वे केवलस्यैव समवेतसमवायात् । सत्तायाश्च संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेत
समवायाच्च । सर्वेन्द्रियग्राह्यं गुणत्वेव तत्र च संयुक्तसमवायः समवायश्च प्रत्यासत्तिरिति । ननु तदेव सत्त्यापसंनि १०८
कर्षादेवेत्यवधारणानुपपत्तिः । यतः सामान्यविशेषेषु पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषांतरमपेक्ष्यैव तत्संनिकर्ष
कारणमेवात आह । सामान्यविशेषाभावादिति सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्ते । अनवस्थाप्रसंगात् । तेषां परस्परं

नेदमतीति स्वरूपतदेव । गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वलक्षणोपाधिविशेषेणेदाहा । एवं घटत्वादावपीति । ननु यथा
सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तन्निरपेक्षमेव ज्ञानं । तथा द्रव्यगुणकर्मस्वपि तन्निरपेक्षमेव ज्ञानं स्यादाह ॥ ५ ॥
॥ सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकृतं । तथा च । द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविशि
शिष्टबुद्धिस्तावदेव । विशिष्टज्ञानं च विशेष्यविशेषणेन्द्रियसंनिकर्षादुत्पद्यत इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रावश्यकीमव्य
ति द्रव्यमिदं गुणोयं कर्मेदमिति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ तत्किं द्रव्येपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत आह ॥
॥ ६ ॥ द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षं ॥ ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकृतं । घंटावान् शुक्लो गौर्गच्छतीति ज्ञानं तत्र द्रव्यं घंटा विशेषणं शु
क्ल इति गुणश्चलतीति कर्म तथा च तान्येव विशेषणानि विशिष्टप्रतीतिर्न च विशेषणसंबंधमंतरेणेति भवति द्रव्यज्ञाने
द्रव्यगुणकर्मापेक्षेति भावः ॥ तत्किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षं ज्ञानं स्यादाह ॥ ७ ॥ गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गु
णकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ज्ञानमिति शेषः । गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मविशिष्टबुद्धेश्चाभावात् गुणकर्मापेक्षं न तदुत्पद्य बुद्धिः
न हि गुणे गुणेन वा कर्मसु कर्म चेत् तत्र विशेषणत्वेनाभासेतेति भावः ॥ ननु गुणकर्मणोः स्फुरणाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च

वै॰उ॰व्या॰ कथं न गुणकर्मापेक्षत्वाच्छेषप्रकरणेऽपि तन्न मन्यते ॥ ८ ॥ समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभू
११० ते · समवायिन इत्यभिधानात्संबंधस्य कारणतामाह · तथा च गुणे गुणसमवायाभावात्कर्मणि कर्मसमवायाभावा
न तद्ग्रहीते गुणकर्मापेक्षा · विशेषणत्वेन · विशेष्यत्वेन वस्तुन एव · एवं च श्वेतः शंख इत्यादिप्रतीतौ श्वैत्यसमवायस्य श्वैत्य
गुणस्य श्वैत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्वमपि फलकं तथा च विशेषणसंबंधविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टबुद्धौ प्र
प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति · ॥ ननु यथा घटः शंख इत्यत्र द्रव्यज्ञाने · तथायं कुंभोऽयं स्तंभ इत्या
दावपि द्रव्यविशेषणक बुद्धौ द्रव्यबुद्धिः कारणं · तथा च क्वापि कथं नु तो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ॥ ९ ॥ द्रव्येष्वनि
तरेतरकारणाः ॥ बुद्धय इति शेषः · स्तंभज्ञानं तत्कालीनमपि कुंभज्ञानं न स्तंभज्ञानकार्यं · स्तंभस्य कुंभं प्रति विशे
षणत्वायोगात् · ॥ ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्यकारणभावव्याप्त इत्यत आह ॥ १० ॥ कारणायौ
गपद्यात्कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् · कारणक्रमाधीनो घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न तु ११०
हेतुफलभावाधीनः · कारणक्रममेव कथयन्नाह · कारणायौगपद्यादिति · बुद्धीनां यौगपद्यं प्रति बद्धं तु ... नानाबुद्धि

कारणानामयौगपद्यं · यदि तु कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौगपद्यमपि स्यादेवेति · तथा च · युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
लिंगमिति व्युत्पन्नस्येति भावः ॥ ॥ इति श्रीशंकरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे अष्टमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं ॥ ॥श्रीः॥ ॥
॥ ॥ आह्निकसविकल्पकनिर्विकल्पकस्य वज्ञानस्य प्रतिपत्तिं विधिमभिधायेदानीं विशिष्टप्रत्यक्षमभिधातुमेकदेश
माह ॥ ॥ अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षं ॥ सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते · विप्रकृष्टे च वि
प्रकृष्टे च एष इति · क्रियायोग्यत्वं भोजयैनमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृबोधनं का बुद्धिः · कराणाकारविषयत्व बुद्धिमपेक्ष्य
कृतमिति कर्मबुद्धिः · अयं तु इति क्रियायोक्ता प्रयोजकश्चायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति · नियोज्यनियोक्तृव्यापार
स्य विषयोयमिति बुद्धिपेक्षमेनमिति · एवमन्यदपि बुद्ध्यपेक्षमूह्नीयं ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवैतदित्याह ॥ १२
॥ ॥ दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ यदायमिति बुद्धिः सन्निकृष्टे भवति · तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते · अदृष्टे च तु विषयेषु नेता
बुद्धयः प्रादुर्भवंतीत्यन्वयव्यतिरेकमेवैतदिति भावः ॥ इदानीं अवनत्वं ... आह ॥ १३ ॥ अर्थ इति गुणकर्मसु ॥ द्रव्यगु
णकर्मणां प्रत्यक्षमिति विशिष्टत्वं · तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा · अर्थपदेन व्याख्या ... उपस्थितेः ॥
विनयएवमिति बुद्धेश्च विप्रकृष्टोपि बुद्ध्या ... कर्मविषये · भोजयेति नियोज्यनियो
... भावेनमिति ... ॥ ३

प्रतिषिद्धं निनाकृतं ३

वै॰भा॰ दुःखे· प्रशस्तदेवाचार्यैः· त्रयाणामर्थशरीराजीवेयत्वं वेति ॥ प्रकरणं तन्न भवतीत्याह ॥ १४ ॥ द्रव्येषु पंचात्मकत्वं ॥ द्र
१११ व्येषु पंचात्मकत्वं प्रतिषिद्धं ॥ द्रव्येष्विति· द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणं समुपलक्षयति· अन्यथा प्रकरणाभावेऽपि सूत्रेण श
रीरादीनां पंचात्मकत्वं· पंचभूतात्मकत्वं· प्रत्याख्यानेन शरीरस्य प्रकृतित्वं· तथा वक्ष्यमाणानां घ्राणादीनामिन्द्रियाणामपि ते
न तेषां प्रतिनियतगुणग्राहकत्वं सिध्यतीति भावः· यदर्थमिदमारब्धं तदाह ॥ १५ ॥ भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्र
कृतिः ॥ गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं घ्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं प्रकृतिरुपादानकारणम्· कुत एतदित्यत आह· गन्धवत्त्वा
त्· न हि गन्धवत्त्वेन विना गन्धस्य व्यञ्जकत्वं· गन्धवत्त्वं च बहिरिन्द्रियाणां घ्राणजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धं· तर्हि पार्थिवत्वाद्विशे
षविशेषाणां वस्त्रादीनां न गन्धव्यञ्जकत्वं· किन्तु घ्राणस्यैवेति कुतो नियम इत्यत आह· भूयस्त्वादिति· इतरद्रव्यानभिभूतैः पा
र्थिवावयवैरारब्धत्वमेव भूयस्त्वं प्राणिनामदृष्टवशात् तद्भूयस्त्वं सम्पन्नं तत्रैव ॥ इन्द्रियान्तरेष्वेतदतिदिशति ॥ १६ ॥ तथाप
स्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ रसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः· तेन यथाक्रमेण रसनादीनां भवादयः प्र १११
कृतयः· तत्र प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन· अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव बोध्यं· रसादिमत्त्वे च रसनादीनां घ्राणजातीयविशेषगुण

वत्त्वान्नियम एव प्रमाणमित्यर्थः· एवं च विशिष्टादृष्टोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो नभोदेश एव श्रोत्रं ॥ ॥ इति श्रीशं
करे वैशेषिकसूत्रसंस्कारेऽष्टमोध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ संयोगसमवायाभ्यां सन्निकर्षजं लौकिकप्रत्य
क्षं निरूपणानन्तरं तदितरत्प्रमाणं सन्निकर्षजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षकथनादनन्तरमलौकिकं नवमाध्यायमाह ॥ ॥ क्रि
यागुणव्यपदेशाभावात्प्रागसत्· ॥ कार्यमिति शेषः· प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक् कार्यं घटपटादि असत्· तत्कालीनस्वज
नकाभावप्रतियोगीत्यर्थः· अत्र हेतुः· क्रियागुणव्यपदेशाभावात्· यदि तदानीमपि कार्यं घटादि सदेव स्यात्तदा क्रियाव
त्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत· यथोत्पन्ने घटे घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्येत
तथोत्पत्तेः प्राग्व्यपदेशो नास्ति· तेन गम्यते· तदानीमसन्निति· सत्कार्यवादिनां तु समानेषु बीजतोक्षु वर्णानुष्ठायां मृदि कुलालादिव्याप
रेषु तत्तन्मानेषु न विद्यमानत्वं क· घटो घटो वेति सार्वलौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः· वस्तुर्विस्फुरणमात्रं तत्र जायमानत्वात्· न
च संयोगसमवायाभ्यां तन्तुघटितत्वं प्रागासन्निति न प्रवर्तते· तस्मादिन्द्रियसंबद्धविशेषणतया प्रत्यासत्तिरत्रापि चेत्· ननु कार्यस्यानुत्प
त्तयः· सत्त्वो विशेषणतया तत्प्रतीति· प्रतीतौ वा विशेषणतेति चेत्· न· तिरोभाव्यतात्तंतु न यस्य रूपमेवोपलब्धि प्रत्ययजननयो
स्यमानेषु तंतुषु

घोषि

वै.भा. यं· तद्वतीतिं पूर्वमपि सदेव· तदुक्तं न्यायवार्त्तिके· सदकार्येऽभावेव विशेषाविशेषाभावइति· एवं प्रागभावः प्रतीयते

११२ नहि घटेजातेपि एवघट इदानीमेवोत्पद्यते· तत्र कारणतो निवृत्तेर्विकारणाविकल्पमनुस्त्रियमाणास्वप्रागभावे कल्प्य
मेवानुसर्तुमर्हति· ततः घटोत्पत्तौ एवघटः प्रतिबंधकइति चेत्· तर्हि प्रतिबंधकाभावत्वेन तस्य कारणत्वं गौरवमवर्जनीयं
ननु यदि घटएव तस्याभावस्ताद्यघटे नष्टे तद्धून्मज्जेत्नापत्तिरिति चेत्· न· घटनाशस्यापि तद्विरोधित्वात्· नहि विरोधि
सत्वकालेपि विरोधिप्रतियोगि प्रादुर्भावइति· न सत्प्रयोदुंशकतो विरोधियेन गोत्वाश्वत्ववत्समानकालीनत्वं स्यात्· किंतर्हि क्रा
लकृतस्त्वभावकपाभेकाकालावस्थायित्वेन वेत् ॥ अभावोतत्वं प्रतीतिवलासिद्धमाह ॥१॥ सदसत् ॥ यथा कार्यत्पत्तेः
प्रागभूतं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यस्यासत्वं प्रतीयते· तथा विनाशकस्य मुद्गरादेर्व्यापारानंतरं सदेव कार्यं घटादी रतो
ममसदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव प्रतीयते· स वा यमभावे ध्वंसइति गीयते· भवतिहि घटोनष्टो ध्वस्त इदानीमसत पूर्वोक्तात्
नास्तीत्यादि धीविति भावः॥ ननु घटपटावस्थाविशेषे ध्वंसप्रवर्त्तनं नानोति नतु घटादेरसस्य ध्वंसइत्यत्र आह ॥२॥ असतः क्रियागुण
तः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थांतरं ॥ सादितिसूत्रशेषः· असतः सदर्थांतरं· कुतइत्यत आह· क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति

MEMORIAL

ति· नहि प्रध्वंसकालेपि वर्त्तते· घटोस्मिन् घट इदानीं रूपवान् घटश्चलति घटोघटमानयेत्यादिव्यपदेशस्तादितो वैधर्म्या
दसतः सदर्थांतरमिति ॥ प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वान्योन्याभावं साधयितुमाह ॥३॥ सच्चासत् ॥ यत्रासदेव घ
टादि· असदिति व्यवह्रियते· तत्र तादात्म्याभावः प्रतीयते· भवतिहि असन्नश्वो गवात्मना· असन्गौरश्वात्मना· असन्प
टो घटात्मना· अघटः पटोऽनश्वो गौरगौरश्वइत्यादि प्रतीतिः· तदस्याः प्रत्याया अन्योन्याभाववान्गौः पटान्योन्याभाववान्घ
टइत्यन्योन्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामाभासते· तदत्र तादात्म्यप्रतियोगिताविच्छेदकं· प्रतियोगितस्माद्भिकन्
ताश्वायमभावः· भवतिहि वटोनभूतलमेव प्रतीतिः· नित्यश्च· कदाचिदपि घटपटयोस्तादात्म्यासंभवात्· ॥इदानीं च
तुर्थमभावमत्यंताभावाख्यमाह ॥४॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ अतः पूर्वोक्तादभावत्रयात्· यदन्यदसत् तदस
दत्यंतासत्वं· असदित्येकमप्यत्रभावचतुर्धानिर्देशः· तत्रैकमसदुद्देश्य समवायमसदविशेषय· तथा चोक्ताभावत्रयविलक्षणो
ऽभावइति पर्यवसन्नोर्थः· तत्र प्रागभावस्योत्तरावधित्वं प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकमन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वं· अतएवैतादृशावधित्रयवैधर्म्यमेतच्चतुर्थोयमभावः ॥इदानीं प्रकरणोत्तरमारभते· तत्र प्रध्वंसेतावत्प्रत्यक्षमा

नो। सैंताभाव

वै०सू० मत्रीमाह ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ असदितीति कारेणाप्रत्यक्षाकारेण्या
११३ नमाह तेनासम्बन्धेन घटाभावस्तद्वानीवेदेइति प्रत्यक्षाद्यतीतियस्मि । तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति । विरोधिनः प
टादेर्यथा स्वरूपं प्रत्यक्षं । तथा तद्ध्वंसस्यापि । तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति । भूतस्योपघाविनष्टस्य घट
देः प्रत्यक्षाभावात् । एतेन योग्यानुपलब्धिमाह । तत्र चायं तर्कः सहकारी । यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलमिवाद्रक्ष्यत् न
चदृश्यते तस्मान्नास्तीति । सहकार्यं तत्रमाह । भूतस्मृतेरिति । भूतस्य प्रतियोगिनो घटादेः स्मृतेरिति प्रतियोगिस्मरण
मुक्तं ॥ ज्ञानाभावे प्रत्यक्षस्य संबद्धतामकारमाति दिशन्नाह ॥ ६ ॥ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ सामान्यवाप्यय
मनानशाङ्गः प्रवानन्त्यान्तज्ञानाभावपरः । यथात्र प्रत्यक्षं ज्ञानं । तथा ज्ञानाभावेपि । कुतः । भावप्रत्यक्षत्वात् । भावस्य ब्रूहा
पत्वादि मर्थः । संसर्गाभावग्रहेति कानलयोग्यताया प्रतियोगियोग्यताया श्रुतेऽत्रत्वात् । चकारात्सप्रतियोगिसत्तामुक्तं च ११३
र्कम तुद्विनोति । अभावादेरपि ज्ञानाभावस्यानेतस्यादि प्रत्यक्षं सन्भावस्याविशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वं ॥ अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्ष

तामाह ॥ ७ ॥ एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणग्रहणानुकूलतर्कानानि वि
शति । योग्यानुपलम्भश्च सर्वत्र समानः । चकारानुकूलसमुच्चयार्थः । अधर्म इत्यतीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखस्याभावे
धिकरणे न्योन्याभावप्रत्यक्षता वदत्रन्योन्याभावग्रहे प्रतियोगियोग्यतानतन्त्रं । किंत्वधिकरणयोग्यतामात्रं तंत्र
मिति पदर्शयति । कथमन्यथा स्तंभः पिशाचो न भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तंभे गृह्येत स्तंभान्यततथापि पिशाची
नुपलम्भस्य तदन्योन्याभावग्राहकत्वात् । तस्यानुपलम्भस्य प्रतियोगिसत्वविरोधित्वात् । स्तंभे पिशाचतादात्म्ये
सत्यनुपलम्भानुपपत्तिः । ननु पिशाचतादात्म्ये प्रतियोगि किं तर्हि पिशाचः स च स्तंभे वर्त्तमानोपि गुरुत्ववु
द्योपलभ्यात इति । तदनुपलम्भः प्रतियोगिसत्वविरोधी न भवतीति चेत् न । प्रतियोग्यनुपलम्भवत् प्रतियोगिताव
दकधर्मस्योपलम्भस्याप्यभावग्राहकत्वात् । ननु । प्रतियोगिग्रहणाधीनोन्योन्याभावग्रहः प्रतियोगित्वेवाभावच्छे
दत्वे । ततश्चान्योन्याभावग्रहणाधीन वदान्योन्याभावग्रह इति चेत् अधिकरणतावच्छेदकेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगिता
वच्छेदको न प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनापि तत्त्वं स्तंभप्रतियोगिकत्वात् ॥ अथ इदानीमप्रत्यक्षताभावप्रत्यक्षमाह ॥ ८ ॥ अ

नास्तिघटपिरपिं नजन्त्र चनिति· पदिदिक्ष्ति पिं पां गलन्ते ३

भूतं नास्तीत्यनर्थांतरं । भूतमिदानीं नास्तीति प्रतीतिर्ध्वंसमालंबते । भूतत्वेनोल्लेखनात् । किंत्विदं नास्तीति भ्रमोऽत्रोल्लेख
११४ नीयत्वात् प्रतीतिरत्यंताभावमालंबते । अभूतमपि कस्मादविनाशे नालंबनत्वे घोतयति अर्थांतरत्वमपि तदजिज्ञासक
मेव । यथा जले पृथिवीत्वं स्यादुपलभ्येत । न चोपलभ्यते । तस्मान्नास्तीति तर्कपुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एवं च यद्घटस्या
स्यात्र न कदाचिदपि भविष्यति । न कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्रात्यंताभावो मंतव्यः । भूतं भविष्यतीत्यतश्च प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां
अन्य एवात्रापि न नास्तीति प्रत्ययः । अतएवायमात्यंतिकस्त्रैकालिक इत्यभिधीयते ॥ ननु गेहे घटाभावो नात्यंता
भावः । कदाचित्तत्र घटत्वात् । नापि प्रागभावप्रध्वंसौ तयोः समवायिसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वात् । नाप्युत्पादविनाशशी
शीलोऽत्यंताभाव एव । आत्यंतिक उत्पादविनाशशीलश्चेति विरोधात् । नापि चतुर्थ एवायं संसर्गाभावः । तस्य त्रैविध्याभ्युपगमा नि
त्स्यात्तादित्यत आह ॥ ९ ॥ नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य ११४
प्रतिषेधः । स च यदि कदाचिदपि न घटसंयोगः स्यात्तदात्यंताभाव एव । भविष्यत्प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः । तर्हि घटसं
र्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् । प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः । यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्याश

नार्थः स्यादेष्टापत्तिः । अथ तदुल्लेखिन्येति । तदा गेहे इत्यत्र किं न तत्रोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसाने । आधारत्वस्यैव धर्मस्ये
आकारत्वात् । तत् किं घटस्तत्रात्मेव । अस्त्वेवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा । नाद्यः समवेतघटस्य तत्राभावात् । न द्वि
तीयः संयोगस्य निषेधात् । नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसंगः । तत्संयोगसमवायाभ्यां तत्स्वेतरसर्वत्र निषेधादिति चेत् । न त
दुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् । तत् किं घटमात्रसंयोगश्च एवं तत्र तत्र घटसंयोगनिषेध एव घटनिषेधः स्यात् । तत्
किं घटस्यासंयोगसमवायावेकं तत्त्वे यत्र तद्द्वित्वाच्चिदेव घटाभावः स्यात् । न हि तौ यत्र निषिध्येते तत्रापि घटान्तयो येन केवला
न्वयित्वं तस्य स्यात्तथा च यस्य योगविशिष्टानिषेधपदतन्निषेधः इति घटस्य समवायितया गेहेऽत्यंताभाव एव समवायेन गेहे घ
टो नास्तीति प्रतीतिविषयः । कपाले संयोगितयेव । एवं सति केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगितया घटोऽसमर्थ्यः स्यादिति चेत्
भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां मिलिताभ्यां सर्वत्र सत्त्वं स्यादिति ॥ तदेवं भावाभावविषयं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगि
प्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणांतरमारभते ॥ १० ॥ आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षं ॥ ज्ञानमुत्पद्यत इति शेषः ।
द्विविधास्तावद्योगिनः । असमाहितांतःकरणा युक्ता इति पर्यायेनाभिधीयंते । असमाहितांतःकरणाश्च वियुक्ता इत्यभिधीयंते । तत्र

युक्ताः साक्षात्कर्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनो निधाय निदिध्यासमानास्ततः । तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते
आत्मप्रत्यक्षमिति । आत्मप्रत्यक्षं साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा । यद्यप्यस्मदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति । त
थाप्यविद्यातिमिरस्फुटत्वादिदं स्फुटकल्पमित्युक्तं । आत्ममनसोः संनिकर्षविशेषादिति । योगजधर्मानुगृहीत आत्ममनसोः संनि
कर्षविशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥ ततः किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं नेतरेषु तत्त्वमेवेत्यत आह ॥ ११ ॥ तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षं
ज्ञानमुत्पद्यत इति कारणाप्याप्तं ॥ तथेति योगजधर्मानुगृहीतेनैव मनसा द्रव्यान्तरेषु परमाणुषु मनःसु वायुदिक्कालाकाशेषु
द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य परिग्रहः तस्यापि विशुद्धत्वस्थितिस्थापकादेर्नान्तरीयत्वात्
जीवनयोनियत्नविशिष्टकल्पकानां च नाधर्माधर्मादेः संस्कारस्य चैव योगजधर्मपरिग्रहस्यानुकल्पत्वात् । अन्यथा सर्वज्ञत्वं युक्तं
न भवेत् ॥ युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधाय इदानीं वियुक्तानामाह ॥ १२ ॥ असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषां च ॥
असमाहितान्तःकरणा इत्यत्र वियुक्ता व्याख्याताः उपसंहृतसमाधय इति । यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह । उपसंहृ
तसमाधय इति । उपसंहृते दूरीकृते समाधिविधिनिदिध्यासने आत्मकोपे स्त्रेत्य तेषां हि समाधिप्रभावाद्विकरणं अतिमात्राः श १९५

नि वृन्दरत्नधर्मा

मतसो बहिरस्यान्तीप्रमाण

श्री

ङीन सिद्धौ दूरस्थव्यवहिताद्यर्थेन्द्रियसिद्धी नाप्येवं ततः समाधावेकत्वे प्रत्ययमासादयेत् तत्तद्देशावस्थितविषयावच्छिन्नविप्रकृष्टोपसं
हारस्य इत्यादि । उक्तातिसमाहितान्तःकरणा तत्रापि । योगमाहात्म्यस्य कार्त्स्न्यमाकलय्य तेषु तेषु प्रदेशेषु दीपादीपादिषु तेन ते
न जन्मना तु तेन मार्गेण विहङ्गभुजङ्गादिना देवर्षिमानुषप्रायेण वपुषा ते व्यतीताननुकार्याः शयालु पशुपक्ष्यादेस्तावत् । प्रादेशिकविनि
पायाभूमि विप्रोवालयितः सकल मर्त्यजातं योगजधर्मे च लोपकं लिङ्गेन्द्रियशक्त्यपेक्षया वन्दितं निःकृष्टं न प्रत्यक्षं
र्गे ति ॥ न तु न तावन्तरेषु मानसे ज्ञाने नात्र बहिरिन्द्रियजन्यतेषां संनिकृष्टवर्तमानानामेव ग्रहणं स्यात् । यथा योग्यरूपोद्भवादिमत्वं
पेक्षत्वात् लौकिकादिसत्वं अपेक्षत्वात् इति शङ्कायां केषु विप्रकृष्टेषु प्रत्यासत्तिमुपपादयन्नाह ॥ १३ ॥ तत्समवायात्कर्मगुणेषु
॥ प्रत्यक्षं ज्ञानं जायत इति शेषः । लौकिकानीन्द्रियाणि संनिकर्षमपेक्षन्ते । तदाऽत्मा आकाशादिकालसमवेतेषु गुणासमा
नात्मेषु स्वमनःसंयोगसमवायाद् इतरद्रव्येषु वायवादिषु हि योगजधर्मोपगृहीतमनसोऽपि उपपन्नः संयोगात् संयुक्तसम
वायात् तत्र द्रव्यगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते । एतावदेवोपपत्तिसौकर्यमनुत्पत्त्युक्तं । वस्तुतो बाह्येन्द्रियेषु मनसि च योगजपव
धर्मः प्रत्यासत्तिरिति तत्समवायादेवोपपत्तिरतः । अग्रस्य स्वसमयद्रव्यान्ते दृष्टकारणापनिर्माणं चात्र दृष्टान्तः । तत्र किं स्वकीयेषु

वैशे० १९६ ह्यादिष्वपि मनसोद्भूतो तत्संयुक्तसमवायप्रत्यासत्तिर्नेष्यते ॥ १४ ॥ आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ योगिनो प्र-
त्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकृतम् । आत्मसमवेतानां तु बुद्ध्यादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यतेऽस्मदादीना-
मिवेति न तत्र संनिकर्षान्तरापेक्षा । तत्रेन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि ज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम् । अर्थजं वा साक्षा-
त्वेनाति योगिज्ञाने प्रत्यक्षमिति लौकिकालौकिकसाधारणी ॥ ॥ इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्याद्य-
माह्निकम् ॥ श्रीः ॥ ॥ तदेवं पूर्वाह्निके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षं च स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपितमिदानीं प्र-
माणं द्विविधं प्रत्यक्षं लौकिकं चेति यद्यपि लौकिकं तत्र लौकिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ॥ १ ॥ अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि
विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ ज्ञानमिति प्रकृतम् । लिङ्गजातं लैङ्गिकम् । व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मो लिङ्गम् । तत्र व्याप्तिरु-
क्ता । यत् सिसाधयिषितं प्रमाणाभावो यत्रासौ पक्षः । तादृशं प्रमाणं वा भवतु वा । तदुक्तं यत्र यावत्तः पक्षता-
र्थं नहि साधकबाधकप्रमाणाभावे सति कस्यचिद्विशेषः सिसाधयिषा वा । अत एव संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी सिसाधयिषि- १९६
तस्मात् पक्षधर्मी धर्मी वा पक्ष इति प्राचः । उत्पादसाध्यत्वविरोधित्वं यत्र वर्तते संशयोत्पत्तिप्रतीतिबाधकमानत्वाद् विशिष्टाभावो पक्ष-
साधक

स पक्ष इति जीवनाथमिश्राः । सिसाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावो यत्र स पक्ष इति केचित् । एतन्मते तु बाधस्य
लेपि पक्षता तदेतदनुमानमयूखेऽन्वेष्टव्यं । तदेतस्य पक्षस्य धर्मो लिङ्गं निष्कलङ्कं भवति । लिङ्गं वह्नेरनुमितेश्च तेवास्तु
न वन्नूनं ज्ञानं जनयतीति तल्लैङ्गिकं । तदुक्तं अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमि-
ति । एतेन लिङ्गमनुमापकमिति कारणं । ननु परामर्शः । तस्य निर्व्यापारत्वेनाकारणत्वात् । लिङ्गस्य तु सत एव व्यापारः
यत्र धूमादेरतीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेत् । न । साध्यस्याप्यतीतानागतत्वे तत्रानुमानात् । त-
दप्रतिबन्धात् । अतीतत्वमनागतत्वं वर्तमानत्वं वा हेतोर्माहेश्वर्यं न तिष्ठेत । तत्कथमनुमितिरिति चेत् । न कथं विदि-
तत्र साध्यस्यापि संदेहात् पूर्वापरदिनयोः सत्त्वे निश्चये मध्यदिने तु संदेहे कथमनुमितिरिति चेत् । तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना
तद्दिनावच्छिन्नवह्न्यादेरेवानुमानात् । तथैव व्याप्तेः नानात्मत्वस्य धारणात् । धूलीपटलीत्वकार्यधूमभ्रमादनुमितिरिति
चेत् । व्याप्यत्वेन ज्ञातस्यैव लिङ्गत्वात् । ज्ञानस्य च याथार्थ्यायाथार्थ्याभ्यामनुमितेस्तादृप्यात् । अन्यथा तत्राविकथं तत्र परा-
मर्शः कारणं स्यात् । अतीन्द्रियलिङ्गस्थले परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तत्र व्याप्यत्वादिप्रतीतिरिति चेत् । कार्यलिङ्गकादृष्टादेव लोकादेन-
त्पायनुमाने । नाशरणादपि । यथा वह्निर्न स्यात् नीदं उत्सेयोगविशेषजात् । शीघ्रानुमानं । यथा वा । धार्मिकस्य यथाविधियो-

वै॰ मो॰ ११३

ग. स्नानाद्यनुष्ठानाद्धर्मस्वर्गाद्यनुमाने. यथा विधिकारीतीर्थाद्यनुष्ठानाद्धावर्गानुमाने. पयःपूर्णनद्यादौ खन्यमा
चिवालाद्याजलनिःसरणोनुमाने उपरि वृष्टिदर्शनाद्धानदीवृद्ध्यनुमाने. सजातीयकार्यकारणभावे लोकागपकवत्से
ऽकार्द्वयेनोक्ताः संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात् लिङ्गियानुमाने. तिनोत्तिमौविस्फूर्जितोऽहेर्दर्शनात् ऽकौपघेतनित
कुल्यानुमाने. समवायिमात्रलोष्ठ्येन संबंद्धीतेतोनुमाने॥ ननु व्यापकमिद्दिपात्रसंख्याने. नहि नेष्टारयेनसमुद्रवद्व
न प्रसादे नागस्योदयस्य कुमुदप्रकाशेन वैष्णोदयस्य वनुर्दर्शनेष्टोदयेनापनवनुर्दर्शनेष्टात्रासत्ता मयस्य नक्षेन
यस्य रूपविशेषेणवानस्य विशेषस्यानुमानमनेन संग्रस्त इत्यत आह॥ ॥ अस्यैदं कार्यकारणसंबंधस्वाव
ताद्भवति॥ अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवति सस्य सामेनस्य धूमादेर्वह्निर्साध्येन कृत्वादि. यश्चास्य व्यापकस्य वह्न्यादे
र्व्याप्यं. धूमादि तस्य व व्याप्यत्वग्रहमात्रं तत्त्वे. ननु कार्यकारणभावोऽविशेष. ननु पूर्वस्त्रेताद्वैचनिर्देश्या नतं च मत आह
कार्यकारणसंबंध इति. अनेनवोक्तं. सतेयोत्तरमपरपञ्चस्य यति. संबंधपदेवति बचिल्लप्रणा. तेन संबंधइत्यस्यैवंधो
प्यन्यास इत्यर्थः. कुरुत्वं तु प्रन्यास इत्यत आह अवयवादेकदेशादुदाहरणपमाचात. ल्प बोपिधं वमीति नोदाहरणमदु
द्ध्या कार्यकारणाभावादेः संबंधस्योपन्यास इह दर्शनेसंख्यादि दर्शने न भवतीत्यर्थः. एवं वसमीमीविकस्वंदशालिते

द्वितीयसाध्यव्यापकवारणाय तृतीयेपि साध्यतवाय यार्

साधनमात्रव्यापकत्वे

व्याप्यत्वेस्याभावादिकोत्वे वानैपाधिकत्वं. तेन अन्यत्याणो केवोनिसार्थव्यापकत्वेकेजोवित्साध्यव्यापकत्वनिश्चयादेवा
नुपाधित्वे श्रेयमतीदि याणोच प्रमाणसिद्धानोकेपोविदुजयव्यापकत्वमुजयाव्यापकत्वं. साधनमात्रव्यापकत्वेवा. त
त्रापि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वेनिश्चये. तृतीयेपि व्यापकस्य तन्मात्रव्यापकत्वानुपपत्तिरितिनस्यनुकथंतन्मात्रव्या
पकत्वमिति चेत् तर्केणसंक्षेप इति तुल्यकोणदेशमत्वादिनानुपाधित्वमध्यवसेयं. भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिरिति शंकापि
शावीसकलविधिनिषेधव्यवहारमात्रके तृतीयमनादेयत्वमौपाधिकत्वनिश्चयमेवात. उपाधित्वह्दैलीव्याधिलह्दणचोलके
ताच्चानुमाने द्विविधं. स्वार्थं परार्थं च. तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुसंधानात. परार्थं परोदीरितन्याययोन्य
व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानात. न्यायश्च तृतीयलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं. तदवयवाश्च पंच. तत्रावयवत्वं तृतीय
लिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं. तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि
नि. तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यप्रतीत्यनुमितिन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यं. हेतुश्च प्रकृतसाधनता
तदंशमपीतोन्यायावयवः. उदाहरणं तु. प्रकृतसाध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादकोन्यायावयवः. उपनयश्चाविनाभावविशिष्ट

वै॰ भा॰ स्य हेतोः । पक्षे वैशिष्ट्यप्रतिपादकोऽन्याय्यावयवः निगमनस्य । पक्षेऽकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादकोऽन्त्यावयवः एवं च
११८ प्रवर्तते न्यायः शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् यद्यत्कृतकं तदनित्यं अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववांश्चायं तस्मादनित्यः एतेषा
मेव प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसंधानप्रत्याम्नाया इत्यन्वर्था वैशेषिकाणां संज्ञाः अत्र च वादजल्पवितण्डानां कथानां प्र
का न श्रुत्वा जातिनिग्रहस्थानलक्षणानि च वादिविनोदेनोपेक्षितानि ॥ ॥ प्रमाणान्तराणि लैङ्गिके तर्भावयितुं प्रकर
णान्तरमारभते ॥ १६ ॥ एतेन शाब्दं व्याख्यातं ॥ शाब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमपि यदपि तत्र सांख्यायिकादीनां मतिमतं तदप्येतेन
लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिसंधानाधेयं लैङ्गिकं तथा शाब्दमपि तथाहि एते पदार्था
मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थस्मार्थवत् अत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदंब
स्मारितत्वं पदार्थानां मिथःसंसर्गवत्त्वव्याप्यं प्रतीतं संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं वा स्वमतीयप्रमाणभावेन शब्देन ननु न
दीतीनेव कल्पानि सन्ति तथापि नानापदावाक्ये व्यभिचारान्नेदमनुमानमिति चेत् न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणात् आप्तोक्तत्वं च प्र ११८
कृतवाक्यार्थज्ञानवत्त्वं यथार्थज्ञानवत्त्वं ननु प्रकारकत्वमात्रं तत्र वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुर्ग्रहमिति चेत् न शब्दप्रामाण्यवादि

तो

त्वियपि व्यभिचारिशब्दव्यावर्तकस्याप्तोक्तत्वस्य ग्रहसत्त्वे नाभिमतत्वात् तेषां प्रामाण्यग्रहणोत्थं तदपेक्षाशब्दं तु ज्ञा
नेतदुद्गमं तेनैव प्रकृपपद्यते नन्वनुमानदशायां लिङ्गतादशायां तत्संभावरूपकं व्याप्यत्वाप्तोक्तत्वविशिष्टमिति चेत् न अनु
मत्राप्तोक्ताद्यसामान्यग्रहवत्त्वं संभवात् नन्वयोग्यताप्रकृतसंसर्ग इत्येव पर्यवस्यति तथा च पूर्वमशक्यमेव तद्ग्रहणमि
ति चेत् न प्रकृतमसमवायि आकाङ्क्षादिसामान्यात् सामान्यत आप्तत्वनिश्चयसंभवेन लिङ्गनिश्चयसंभवात् कदाचित्
तिसंवादेऽपि वाक्यादौ भ्रमत्वेऽपि तत्त्वानुमानप्रसक्तेः ननु ते पदार्थाः संसृष्टा एवेति वा साध्यं संभावितसंसर्गा इति वा नाद्यः
अनाप्तोक्तव्यभिचारात् न द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धौ बाधि संसर्गनिश्चयान्तिकस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः योग्यतायाश्च पू
र्वमेव हेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनुमानेनेति चेत् न नियमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणाच्च न च यदि
वान इत्युक्तत्वात् नन्वाकाङ्क्षाश्रोतुरिति तदुपायसंसर्गागमप्रामाण्यवादः समवस्थानुपपन्नत्वेव हेतुस्मारणानैव संसर्गज्ञान
स्य पूर्वमेव जातत्वादनुमानवैयर्थ्यमिति चेत् न न हि संसर्गज्ञानमात्रमाकाङ्क्षाशमकं किं तर्हि स्मारितत्वादिज्ञा
विनाभावविशिष्टं तथा च विशेषणे शब्दज्ञानादेवाकाङ्क्षाशान्तिः तर्हि तावदेवाकाङ्क्षा स्त्विति चेत् न विमतं ज
५

वै०स्या० ११९ त्वेनग्रहः कश्चिद्यदि नञ्युक्ततीरं यथा विना दीक्षा योग्यविनाभावसत्त्वेऽन्वयबोधापत्तेः नीलमुत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोर
विनाभावाभावेऽपि तदाकाङ्क्षायोग्यताऽसत्त्वेन विनाभावसत्त्वात् यद्वा पदस्मारितयोर्वा जिज्ञासा वा कीदृशी अविनाभा
वपर्यवसाने वा तथा च तज्ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकत्वात् ज्ञानोपयुक्तत्वमपि यावद्वैलक्षण्यात् व्याप्तिवत् अन्य
यवानन्वयविनिर्णायकप्रमाणाभावे नासत्तात्पर्यदर्शनं वा इत्येतत्पदार्थसंसर्गः पदपदार्थनिष्ठासत्ताकाङ्क्षावति ये
जिज्ञासाविशेष्यत्वे वा योग्यतासत्ता तज्ज्ञानमावश्यकं अन्यत्र तथा च भावेन पदार्थस्मरणानुपायाज्ञाने तत्र संसर्गव
त्सत्त्वस्य मानविशेषादेवाविशेषइति नानाजिज्ञासाविशेषसिद्धिः यद्वा एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि
आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वात् गामभ्याजेति पदकदम्बवदित्यनुमानाज्ञानीव भेदकतया जिज्ञासाविशेषासि
द्धिः यत्तु एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्साध्येतत्पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वे वा चिन्तामणिरूपे काली ये न वलिङ्गतया तस
जिज्ञासा पदकलापेन पदानां संसर्गवत्त्वे तस्मादनुमानात् सर्वप्रसिद्धत्वेन व्याप्तेर्ग्रहणात् ॥ केचित्तु चेष्टाप्रमाणान्तरमिति वदन्ति ११९
तत्रोच्यते चेष्टा द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च तत्र कृतसमया जिज्ञासायां शब्दस्मारकतयेति नत्रसंसर्गप्रमा

मपि जनयति लिपिवत् अकृतसमया तु दशशतवत् अप्रमाणं शब्दस्य वा लिङ्गत्वमुक्तं न च शब्दस्मारिका चेष्टा यावत्त्रयीतस्य प्रमा
णः चेष्टा मतः केनापि शब्दादर्थं प्रत्यायात् व्याकरणे तु चेष्टाने प्रत्ययापत्तेः नन्वेवं कथमेतन्मूकस्य चेष्टा ही नो व्यवहारान
तस्य तत्संसर्गसमयग्रहणाभावादिति चेत् न तस्य चेष्टातः कथमनर्थं विशेषप्रत्यय इति चिन्तनीयत्वात् तस्मादपि संगतिग्र
हणाभावात् व्यवहारस्य तस्यापि नानाभावग्रहणात् काचित्तु नानाचित्रकरांकुशाजिह्वाला तरालत्व व्यवहारान्तरं पाठलोपपत्तेः अ
कृतसमयानुयायाकृतसमयाचित्रितानि सामान्यजिज्ञासायां स्मारयंती प्रयोज्यप्रवर्तयति नतु कुत्रचित्रे प्रमां जनयति यथा
शिरःसंचालनेन स्वमतमिति ज्ञातशिरःसंचालनं तथा यदा समया तर्जन्यङ्गुष्ठी क्रियते तदा लघौ सा तर्जनीयइति तदा ता
इयतिपदैः नतु किंचित्प्रतिनोत्ति शङ्कान्वयिनी सकृतसमयायथा दशानामङ्गुलीनामूर्ध्वकरणेन दशसंख्या प्रत्यायत
पुनाभावो नोत्तरत्वस्य ग्रीतत्वेति गाम्भकप्रश्नानी उक्ताकुंचनदर्शनत्वथा समागतत्व्यादिति क्रियाप्रधाना तथा वानयावेद्य
पदार्थप्रवक्ततैत्राः प्रत्येकार्थं ते नतु ते यो परस्यान्वयो विवोध्यते तद्बोधककर्तृकर्मादिति मत्किवत् प्रकृतवैष्टैकदेशान्त
नियतानाप्रतीतात् तर्हि संसर्गबोधं प्रति नेपथ्ये चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति चेत् संशयप्रतीतयोरन्यतरस्मादिति गृहाण त

वैन्या स्मानवेष्टापिप्रमाणमिति ॥ ननु शब्दः कथं लिंगं शब्दस्यापि देशसम्बन्धत्वेन लिंगविशिष्टत्वादित्याशंक्याह ॥ १७ ॥ हेतुर्नपदे
१२० शोलिंगं प्रमाणान्तरमिति प्रत्यवतिष्ठते ॥ अपदिश्यते कथ्यते अनेनार्थ इत्यपदेशः शब्दः स च हेतुर्लिंगवदयमर्थः प्रमाणामिति
लिंगविधया प्रमाकरणमित्यर्थः एवं करणशब्दापि लौकिकशब्दज्ञानकरणे लिंगत्वं वर्तते द्वयोरपि प्रमाणगतिः किं विसंनि
कर्षहीन एकत्रिः किं विधावि नाभावतत्त्वप्रवृत्तिः शब्दस्य तत्र न नैमित्तिकत्वं नाप्यविनाभावइति कथमनुमीयते सं
केतादिंगमयतीति चेत् संकेतो हि पदार्थ न तु तात्संसर्गे तत्रापि संकेत इति चेत् न तस्यानेकविधत्वेन संकेतातिव्याप्या वा
नुपपत्तेः पदार्थसंकेतत्वात् लोदेनवाक्यार्थादिज्ञानमिति चेत् न अन्यसंकेतेनान्योपस्थितावतिप्रसंगात् शब्दस्यानित्यसंस्मा
वेनतिथ्यमिति चेत् तथापि तत्रिपदवत्वेनानुमानस्यैव तत्त्वनसमत्वात् संकेतस्यापीशमात्रत्वेनातिप्रसक्तत्वात् ईश्वरेच्छा
नातिप्रसक्तेति चेत् न तदिच्छायां तेनापि गंगादिपदानां नाद्युपस्थितेनित्यत्वेनैवायाधितेर्युधूश्तयेति ॥ उपमानादीनामपि प
नाभिमतानामपि विनाभावबलप्रवृत्तिकानां लैंगिकत्वं नातर्थीव इति शतिपादयितुमाह ॥ १८ ॥ अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षित्वात् १२०
॥ उपमानार्थापत्तिसंभवाभावानामिति शेषः अस्य व्यापकस्येदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा वनकत्वेनापेक्षिता येषां तदपे

क्षितास्तस्यभावस्तद् अपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः आहितान्निपाठात् क्तान्तेन बहुव्रीहिः तानकाहितपाठादित ज्वा ॥ तत्रोप
मानं तावदनुमानमेवशाब्दद्वारा तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यं तावदनाप्तेनैकीदृग्गवय इति पृष्ठेन तावदाप्तेनाप्य
क्त) नागरकान्तिज्ञाताया सन्निधीयते तत्र यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यपर्यवसानादतिदेशवाक्य
श्रवणासमनंतरमेव पतिष्ठिनत्ति ननं गतस्तत्ताहशोपिंडमुपलभ्यायमसौ गवयपदवाच्य इति प्रतिसंधत्ते अतिदेशवाक्य
श्रवणस्मरणेन समानं प्रवृत्तिमिति हीनत्वात्मतः कथं संज्ञापरिच्छेद इति चेत् लिंगाभावात्प्रतीतिसंभवात् गोसदृशो ग
वय इति वाक्येनत्त्वाप्यनुपपत्तिविरहात् कथं लिंगं इति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेरसत्त्वात् नहि व्यक्तिलिंगं तु प्रतिगोसादृश्यस्य स
र्वेषु स्वपदार्थेषु निविन्नत्वेनोपदर्शनं सुविधीतं तस्मादस्येदं तातिविशेषतात्पर्यमस्येति लिंगाभावात् अयं हि गवयशब्द
गवयवाचकः असति वृत्त्यंतरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यंतरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाच
को यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेवायं संज्ञापरिच्छिनत्ति तर्कश्चायमत्र सोपमानं सहकारी वाच्यः एवं तु अनुमानके
व्यवस्थापनानवकन्तु किं कल्पनीयप्रमाणं भावेनोपमानेनेति अनुमानेनव पूर्वं विस्तरेणोक्त्वा सूत्रः ॥ अर्थापत्तिरपि

वै॰ व्या॰
१२१

मितानु६

नमेव· तथाहि· दृष्टार्थोपनिमात्रवृत्तित्वसाध्यग्रहणसत्त्वेन दृष्टत्वप्रमाणावधृतेन वहिःसत्त्वैकल्पयेति· तत्रोपदायोप
पादकयोर्व्याप्यव्यापकभावावधारणाभावेन न वहिःसत्त्वप्रतीतिः· नवतिहि जीवलोग्रहणसत्त्वे वहिःसत्त्वेन सहचारितो वहिः
सत्त्वेति नाप्तीवतोग्रहणसत्त्वमनुपपन्नमिति वाच्यं· तत्राधेन्नव्यवाप्तिर्ने वोपेत्तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव ग्रह इति· व्याप्तिग्रहणाग्नि·
नतस्याग्रहणाविरोधोपयुज्यत इति चेत्· व्याप्तिग्रहणप्रेतनेयतार्थोपपत्यामासीनवकाशात्· स्वरूपसत्या व्याप्त्या वह्निरनो
यदुपपादकं तस्यैवकल्पनीयस्याप्तिहि किं· संशयकल्पितकायाविनोयकल्पितकायाश्चानुमानोत्पत्तिवज्जहनीया·ति
नोधस्याविसम्हानवस्थाननियमलक्षणास्य व्याप्तिवृत्तित्वात्· अर्थापत्तिरप्यनुमानं· पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते
इत्यनेन नक्ताभोजनवीनत्वमनुमितं· तेन च पीनत्वेन रात्रिभोजनानुमाने· देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते· दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वान्यथाव
ददिति· ॥ संभवोऽप्यनुमानमेव· तदुदाहरन्ति हि संभवति· खार्यां द्रोणः संभवति द्रोणे आढकं संभवति सहस्रे शतमित्यादि
तत्रैव खारी द्रोणवती· तद्ध्रुवं· यथा नयतिते तन्न तदवा· तथाच यवमानस्य द्वेः पदमन्त्र ... संभवति ब्राह्म १२१
णो विद्यावान् संभवति क्षत्रियः शौर्यवानित्यादि· तत्प्रमाणमेव न भवति· अप्रतिबन्धकत्वात्॥ अन्ये तु वितन्मानोत्तरं· कार्य
नसंगतिः

भाव

तो

ताकारणानुमानवत्· कार्याभावेन कारणाभावानुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानुमानांतर्भावात्· अभावस्तु भू
तलादावगृह्यमाणोपलब्धेः अर्थां· तत्किंचित्प्रयत्नकविज्ञानुमानांतर्भूतं· चक्षुरादिनैवाभावग्रहणात्· नचे
न्द्रियमात्रिकरणग्रहणोपक्षीणो· अभावग्रहणपर्यंते· तद्व्यापारसत्त्वात्· ॥ इति हि प्रदर्शितं पूर्वं· धर्मके प्रवादयो ऐपर्य
मिति होति निपातसमुदायः प्रवादवृत्तेवर्तते तस्य प्रामाण्ये निश्चयं· तद्यदि वाक्यार्थेन भवति· तदा शाब्दत्वे शाब्दप्रमाणं
यदि तु वटे वटे यक्षो मधूकटनो गौरीत्यादि· तद्यथास्ताकं· तदा पूर्ववदनाप्तोक्तत्वे तदानप्रमाणे· तदेवं· प्रत्यक्षमनुमा
नं चेति लिंगद्वयमेव प्रमाणमिति ॥ लैंगिकव्याख्यायमेतानीत्यकरणोत्तरमानयते ॥१९॥ आत्ममनसोः संयोगवि
शेषात्संस्काराच्च स्मृतिः ॥ उत्पद्यत इति शेषः· संयोगविशेषः· प्रणिधानादि संनिधाने· एतस्माद्यसमनाधिकरणादा
लनिमदवाचि निश्चयति विद्याविशेषउत्पद्यते· निमित्तकारणमाह· संस्काराद्धितिं· नकारेणात्मापालीपूर्वानुभवः समु
च्चीयते· अनुभवयथार्थाननुभवयथार्थमिति ... अंतः संस्कारोत्पत्तिं ... अन्तवस्तनोस्म
तिप्रसीन· संस्कारो द्वाधाधीन स्यात्· तदुक्तं· प्रकारादेवदत्तादेः लिंगदर्शनेनानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात्

ध्या ध्या

पट्वभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेष्वशेषानुव्यवसायस्मरणतो ऽदृष्टवशेनुत्पत्तीतविजयास्तत्त्वविज्ञि
॥ अस्यार्थः ज्ञाने सूत्रकृता च यत्कुन्नलक्षितं योगिप्रत्यक्षे तत्रावितपदार्थप्रदेशारत्नेषु प्रकरणात्तदुक्तं तद्यथा आम्ना
विधातृणाम् स्वनीलपतीतानां गतवर्गमानेषु तीद्रिये पूर्वे धर्मादिषु ग्रंथोपनिबद्धेष्वालिंगाद्यनपेक्षादात्मम
नोः संयोगाद्धर्मविशेषाच्च प्रातिभज्ञानमनुत्पद्यते तदार्षमिति तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति यथा कन्यका ब्रवीति श्वो
मे भ्राता ऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति ॥ तदेवं चतुर्विधा विद्या व्याख्याता इदानीमविद्या व्याख्यातुमर्हति तत्र संशय
विपर्ययौ प्रसंगात् पूर्वमेव निरूपितौ स्वप्नं निरूपयितुमाह ॥ २० ॥ तथा स्वप्नः ॥ यथात्ममनसोः संयोगविशेषात्सं
स्कारात्स्मृतिस्तथा स्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं मान
सं तत् स्वप्नज्ञानं तच्च त्रिविधं किंचित्संस्कारपाटवात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तस्य तदवस्थायां
प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुनःपुनरावृत्त्या जनितसंस्कारवशाज्जायते कश्चिद्द्वितीयमुद्दिश्य दिव्याकारं किंचिद्धातुनां वा
तपित्तश्लेष्मणां दोषात् तत्र वातदोषात् आकाशगमनवसुंधरापर्यटनव्याघ्रादिभयपलायनादीनि पश्यति पित्तोपन

BHAU DAJI MEMORIAL

वा वद्धि

यदोषप्रकृतिस्त्वग्निप्रवेशकनकाचलादीनि कनकपर्वतादीन्यपि स्फुरणादिग्दाहादिकं पश्यति श्लेष्मदोषप्रकृ
तिः नदीसमुद्रसंतरणनदीमज्जनधाराप्रसारवर्षतारजतपर्वतादि पश्यति अदृष्टवशादपि जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरा
नुभूतेषु प्रसिद्धेषु क्वचित्तत्स्मरणात्स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते ततः शुभावेदकं धर्मात् गजारोहणपर्वतारोहणछत्र
प्रापणपायसभक्षणराजसंदर्शनादिविषयकं अधर्मात्तु तैलाभ्यंजनोष्ट्रकूपपतनोष्ट्रारोहणपंकमज्जनस्वविवाह
दर्शनादिविषयकं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते अत्यन्तमिलितानां येवात्रकारेणात्वे गुणबंधनं भावमाक्षिप्तायि विनष्टो
द्रष्टव्यः ॥ ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये तु स्वप्नज्ञानानुभूतस्यैवार्थस्य स्मृतिरूपं जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्त्तते स्वप्नमध्ये
भवनरूपत्वात् तथा च कस्मात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ॥ २१ ॥ स्वप्नान्तिकं ॥ तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तेनात्मम
नसोः संयोगविशेषात्संस्काराच्च यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः एतावानेव विशेषो यत्स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभ
वजनितात्संस्कारात् स्वप्नान्तिकं तु तत्कालोत्पन्नानुभवजनितसंस्कारादेव तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः अतीतज्ञानप्रत्यवे
क्षणात्स्मृतिरेवेति उक्तं च वृत्तिकारैः अनुभूतवस्तुस्फुरणार्थ तथा स्मरणादर्शनं स्वप्नज्ञानमिति स्वप्नमध्ये यः

BHAU DAJI MEMORIAL

अतस्मिंस्तद्धीरिति ६

वै० व्या० प्रीतिः यज्ज्ञानं तत्स्वप्नान्तिकमित्यपि केचित् । यथा श्मशानायां शयानोऽस्मीत्यादि ॥ स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणोपसंग्रहवि-
१२३ ति ॥ २२ ॥ धर्माच्च ॥ अधर्मसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ कृतव्याख्यानमेतत् ॥ इदानीं विपर्ययमधिकृत्याह ॥ २३ ॥ इन्द्रियदो-
षात्संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ अविद्येति सामान्यवाचिपदं विपर्यय एव वर्त्तते प्रकरणात् संशयस्य स्वप्नस्य च प्रागेव साधि-
तत्वेन मुक्तत्वात् ॥ तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्तादिरूपः कुप्रमाणादेव । संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्ये तद्दर्शनेऽपि यथा
ज्ञानं जायते ॥ अविद्यासामान्यलक्षणमाह ॥ २४ ॥ तद्दुष्टज्ञानम् ॥ तदित्यव्ययपदं सर्वनामसामानाधिकरण्ये विधेयपरामृ-
शति । सा विद्या दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति यावत् । संशयज्ञानस्या-
निश्चयरूपत्वं भवति तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयो दुष्टत्वानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसाया-
नां चतुर्णां परिग्रहः ॥ २५ ॥ अदुष्टं विद्या ॥ ज्ञानमित्यनुवर्त्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र तदनुभ-
वो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विद्येत्यर्थः । तच्चाध्यक्षं लैङ्गिकं च द्विधैव ॥ न १२३
चार्षमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव । तच्चेन्द्रियजन्यमसंनिकृष्टार्थगोचरत्वात् न लैङ्गिकं लिङ्गानुसंधान-

मन्तरेणोत्पद्यमानत्वात् तथा च तत्करणं तृतीयं प्रमाणमायातमत आह ॥ २६ ॥ आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः ॥ अर्वाचीनो-
नां तत्त्वप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञानं तदार्षं । यच्च सिद्धानां मैत्रावरुणिप्रभृतीनां नादिनाव्यवहिताविप्रकृष्टार्थगो-
चरं ज्ञानं प्रतिसिद्धिं गतानां यद्दर्शनं । तदुभयं धर्मेभ्यो यथार्थसाक्षात्कारं ज्ञानं जायते । तच्च योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भावान्न वि-
द्यान्तरमिति वृत्तिकृतः । आर्षज्ञानं चतुर्थी विद्येति साम्प्रदायिकाः । लौकिकानामपि तत्प्रमाणसे प्रत्यक्षरूपेणोत्प्रेक्षा सर्व-
तो मनसा जनितं नयनस्पन्दनादिलिङ्गजनितं वा प्राग्भवीयसंस्काराधीनं वा कुव्यापृतं क्षीणपापानेष्टसाधनता व्यापि य-
द्भवत् । प्रशस्तपादाचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमित्याहुः । तथाहि । यदि सिद्धानां गुटिकाञ्जनादिनिमित्तमव्यवहिता वि-
प्रकृष्टविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव । यदि तु दिव्यान्तरिक्षभौमानां ग्रहनक्षत्रसंचारादिनिमित्तानुमानं तदा तल्लैङ्गिकमेव त-
थाच सिद्धदर्शनमार्षमपि नैवाधिकमिति ॥ २७ ॥ इति श्रीशंकरकृतौ वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायः ॥ ९ ॥ आ-
त्मगुणानां कारणातोभेदमुत्पादयन् दशमाध्याये । तत्रात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखा-
पवर्गास्तु प्रमेयमिति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखमिति मेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुः

वै०ऽ० खयोरेव पृथक्त्वे भेदमाह ॥१॥ इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ सुखदुःखयोर्मिथः
१२४ अन्यस्य न मर्थान्तरभावो भेदो वैलक्षण्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टमिष्टं माणि स्रक्चन्दनव
नितादि- अनिष्टमनिष्टमाणामहिकण्टकादि- तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाद्भेदात्- कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमापद्य
कं यतः- भेदकान्तरमाह विरोधात्- सहानवस्थानलक्षणात्- नह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः- एकाना
न्तयोः कार्ययोरीदृशं भेदकं सम्प्रतिपन्नं हि- तथाहि- अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादः सुखस्य- दैन्यमुखमालिन्यादि दुःख
स्य कार्यमिति- ततोऽप्यनयोर्भेदः- तदुक्तं- प्रशस्तपादाचार्यैः- अनुग्रहलक्षणं सुखं- स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सतीष्टोप
लब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगादनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते- तत्सुख
मिति- तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु संकल्पजं- गौतमीये सूत्रे सुखोपभोगानन्तरं तेनाप्यायसुखमपि दुः
खत्वेन भाव्यते तेनापि स्यादेतदर्थमिति ॥ ननु ज्ञानं सुखदुःखे पदार्थान्तरं मित्रे- ज्ञानादभिन्ने स्यातां स्मृत्यनुभववदित्यत आह १२४
॥२॥ संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयान्तराभावः संशयनि

तथाज्ञायाद्विशेषबाधा तदन्तर्भावः हीनं नवालिंगजन्मे दुःखानि २

र्णयाभ्यां तत्त्वाभावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः सुखदुःखे ज्ञानवत्- संशयरूपं वा स्यान्निर्णयरूपं वा नाद्यः कोटिद्वयानुल्लेखित्वात्
न द्वितीयः- एककोट्युल्लेखित्वात्- सामान्यतोऽदः- ज्ञानत्वेन हि ज्ञानत्वस्य विशेषौ संशयत्वनिर्णयत्वे तदुभयं च सुखदुःखे
व्यावर्तितमिति ज्ञानत्वमपि व्यावर्तितं- एकाभावे तदनवधारणं सम्बुद्धि नोति- सुखदुःखयोर्न हेतुः खल्वात्मनो तु ज्ञानत्व
हेज्ञाने संदिग्धनिश्चितोभीत्यापाततोऽनुभव इति ॥ भेदकान्तरमाह- ॥३॥ ॥ तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ॥ तयोः संश
शयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः- प्रत्यक्षाल्लिङ्गाच्च- सुखदुःखे तावन्न प्रत्यक्षात्मसामग्रीतः चक्षुरादिना सुखे वैषयिकमानोऽनार्थिक
मपि प्रातिकमाभ्याः ... तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वं नास्त्येव- प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्- ज्ञानं स्या
दिति चेन्न- आत्ममनःसंयोगे कदेशस्य कार्यसामान्यस्यापादकत्वात्- अन्यथा दिक्कालादिसाधारणेऽपि नसकलकार्यकर्तृत्वापत्तेः किं
वेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्युत्पद्यमाने सुखे- निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा- नाद्यः- अतीन्द्रियत्वप्रसंगात्- न द्वितीयः- विशेष्य
विशेषणभावेन द्वयोर्नाकल्पनरूपत्वात्- किं च- सुखदुःखयोरनुरूपसंवेद्यत्वात्- ज्ञानस्यानुरूपसंवेद्यत्वे नव स्याप्रसं
गात्- लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव- तेन च निवर्त्तते ॥ वृत्तिकृतस्तत्तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञानवा

सतिचकार्यादर्शनात् ४

न्यौ

वै० न्या ख्यानाभ्यां व्याख्यातम् प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियजं लौकिकं तु लौकिकं जं सुखादिकं तु नैतादृशमिति व्यावर्त्तकः ॥ लौकिकज्ञानात्तु यथा
१२५ दः प्रकारान्तरेणैनं भेदमाह ॥ ४ ॥ अभूदित्यादि ॥ इति शब्दः प्रकारे अविशिष्टो मतिभ्रान्त्योः कारणतन्त्रं सुखं तथा तथाव पर्यन्त व कि
न भेद्विविष्यति वेति लैंगिकज्ञाने ऽतीतादिप्रकारो दृश्यते न चैवं प्रकारकं सुखं दुःखं प्रवेशाध मान सुपलक्षणं ॥ भेदकान्तरं समु
क्षितोति ॥ ५ ॥ सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति मतिं व्याजिघ्रक्षुः धर्मतादि प्रातस्वामे कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात्तथ
स्य वृं प्रत्यक्षमात्रे सुखं दुःखं वा लौकिकमात्रे वा तदियपर्याः ज्ञानसामान्यं तावत्सुखं दुःखं न भवत्यप्रत्यक्षं ज्ञानविशेषः प्रत्य
क्षज्ञाने वा जवेद तु मितिरूपे वा नाद्यः इन्द्रियार्थसन्निकर्षवेदनादि प्रत्यक्षं सुखत्वानुभवाभावात् घटादि प्रत्यक्षज्ञाने वा सुख
त्वोत्तुमेवाभावात् न द्वितीयः वेदनाद्यनुमितौ व्याप्त्यनुमितौ वा सुखदुःखत्वानवगतानन्तुभवात् एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनुमिति
विशेषे वा सुखत्वदुःखत्वयोरननुभवात्तद्विशेषो पीति ॥ भेदकान्तरमाह ॥ ६ ॥ एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ सुख
दुःखयोरिति शेषः सुखं प्रत्येकार्थसमवेतान्यसाधारणकारणानि धर्मः सुखे रागः दुःखकारणानि तदुपादानय... नः सु १२५
कंदनादि ज्ञानं दुःखं प्रति त्वधर्मः अनिष्टकंटकादि ज्ञानं चतु एकार्थसमवायिष्वकारणान्तरेषु दृष्टत्वादित्यर्थः ज्ञानं तु निर्विकल्पका

सुपकारणोक्ता

मेकार्थसमवेतमसाधारणं कारणं नापेक्षत एव सविकल्पकं त्वपेक्षते विशेषणज्ञानं तत्तु कारणं तत्स्वविजातीयेकान
तीनं भवति मनःसंयोगस्तु साधारणत्वाददविवक्षितः यद्यपि स्मृतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तद्धेतुः स्फुट
विद्ध एवेत्यनुभवमात्राय भेद विवक्षितनात् लैंगिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादि ज्ञानापेक्षा तथाप्येतन्न शाब्दे नैव तद्धेतु
दाहः तदर्थप्रमातार्थः सुखदुःखोत्पत्तौ नवच्छिन्ने स्वसमानाधिकरणस्वविजातीयासाधारणकारणाजन्यत्वात् स्मृ
तिवदाघ शाब्दवत् ॥ ननु यद्विकारणभेदादेतीनो ज्ञानात्सुखदुःखयोः सुखाद्दुःखस्य स्ते मकुंभादिवदेव परस्परं भेदः तत
दाशनीनस्य तद्वयवान्तरवशिनः पातित्यदृष्टादनादीनां परस्परं भेदः स्यात्तत्राविकारणात्क्षणिकादीनां लोहितेतसोर्वि
कारणतान्यविशेषाद्धि वत्क्राह ॥ ७ ॥ एकदेश इत्येकस्मिन्नशिनः पृष्टमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः
॥ एकदेश इति अवयव इत्यर्थः एकस्मिन्निति शरीर इत्यर्थः शिन इत्येकदेश उदरे पृष्ठमर्माणि वस्त्राणु प्रभृतीनि तेषां
विशेषोनैजात्यं तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणतो विशेषेभ्यः तत्राविकारणवैजात्यादेव तैजात्ये न हि यजातीयेशिनः समवायिका
नशं तज्जातीयमेवोदरपृष्ठादेरपि तं तु कपालाद्युपादानवैजात्यात्पटघटादौ वैजात्यवत्तत्रापि वैजात्यसंभवात् तं तु कपाला

द्रव्यत्वेन तु संयोगस्यापि

कु

वै० व्या० दन्यो गुरुत्वादि वैलक्षण्यादेवं तत्र तत्राप्यन्वेष्टव्यं· परमाणूनां साधारणापेक्षस्य स्वोपादाने वैलक्षण्यस्य सर्वत्र नैतावत्प्रयोज
१२६ कत्वात्· द्रव्यत्वेन रूपादिमत्त्वाज्जातौ नवैतावत्प्रयोजकमिति दिक् ॥ ॥ इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमा
ध्यायस्य प्रथममाह्निकं ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ इदानीं प्रसंगतस्त्रयाणां कारणानां विशेषवृत्तिं विवक्तुमारभते· ॥ ८ ॥ कारण
मिति द्रव्ये कार्यसमवायात्· ॥ कारणं समवायिकारणमिदमिति प्रतीतिप्रयोगौ द्रव्ये द्रष्टव्यौ· अत्र तयोर्बीजमाह· का
र्यसमवायात्· कार्याणि द्रव्यगुणकर्माणि तत्रैव समवयन्तीति यतः ॥ तत् किं समवायिकारणतामात्रे द्रव्यतामाह ॥
॥ ९ ॥ संयोगाद्वा ॥ पटोत्पत्तौ तन्तूनां समवायिकारणत्ववन्निमित्तकारणत्वमपि पटकारणत्वात् तत्र संयोगद्वारानुप्र
सक्तं नोत्पद्यते पटनिमित्तकारणत्वमपि· वाकारः समुच्चये· तुरीतन्तुसंयोगे प्रति तयोः समवायिकारणत्वेऽपि पटं प्रति
द्वारा निमित्तकारणत्वात्· ॥ कर्माणि यादृशकारणानि तदाह ॥ १० ॥ कारणानि समवायात् कर्माणि ॥ असमवायिकार
णानीति शेषः· असमवायिकारणत्वं च कार्यकारणयोरेकत्रार्थे समवेतकारणत्वं· तच्च कार्यकार्यसमवायाद्वा कार
णकार्यसमवायाद्वा· तत्राद्या लघ्वी द्वितीया महतीति वैशेषिकपरिभाषा· तत्र कर्मणां प्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान्प्र १२६

ति कर्मणां समवायिकारणत्वमित्यत आह· कारणतो समवायात्· कारणसंयोगादिसमवायिकारणत्वसमवायात्· तथा
च कार्यकार्यसमवायलक्षणया लघ्व्या प्रत्यासत्त्या संयोगादेः कर्मणामसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ रूपादीनां गुणा
नामवयववर्त्तिनामवयविगुणादिषु कीदृशी कारणतेत्यपेक्षायामाह ॥ ११ ॥ तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च ॥ रूप
इति रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहादिरूपलक्षयति· तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिश
ति· कारणैकार्थसमवायादिति· अवयविरूपादीनां समवायिकारणं· यदवयविते न सह कार्यसमवायेन महत्या प्रत्यास
त्त्यावयविरूपादिकमारभते· तथा च कपालरूपादिर्घटे रूपादिकमारभते एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं· वकारादन्यमीषां कारणत्वनि
मित्तत्वमपि समुच्चिनोति· ॥ द्रव्यारंभे संयोगस्यासमवायिकारणत्वं लघ्वी प्रत्यासत्तिमाह ॥ १२ ॥ कारणसमवाया
त्संयोगः पटस्य ॥ कारणे समवायिकारणे समवायात्संयोगो पिपटादेः कार्यकार्यसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या समवा
यिकारणमित्यर्थः· पटपदेन कार्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति· यदि तु वयवावयवसंयोगादिपटादेरसमवायिकारणं· तदा

ग

वै०स्०
१२७
कारणतो कार्यसमवायोपीति कश्चित्॥ संयोगस्य कार्यविभ्रम इत्यादि पृच्छायां संयोकारणतां वचित्याह ॥ १३॥ कारणाकार
णसमवायाच्च ॥ तूलकपिंडावयवेवर्तमानः अवयवाद्याः संयोगस्तूलकपिंडे महत्त्वमारभते· तत्रकारणतो कार्यस
मवायः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः॥ एवं समवायनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां निरूपयितुं अकारणतां तत्र मा
नमते· ॥ १४ ॥ संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिके· ॥ अग्नेर्वैशेषिकं विशेषगुणः औष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु नि
मित्तकारणं· उपलक्षणं चैतत्· ज्ञानं प्रतिसर्वेषां निमित्तकारणत्वं· बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मभावनानां निमि
त्तकारणताप्येवं· सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय पूर्वं कायद्दृष्ट्या उ॥ इदानीमाम्नायप्रामाण्यं द्रढयितुमुक्तमेवार्थमाह
॥ १५ ॥ दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ दृष्टानां प्रमाणान्तरपलब्धानां कर्मणां यागदानस्नानादीनां दृ
ष्टप्रयोजनानां दृष्टं प्रयोजनमनुपलब्धं प्रयोजनं येषां· तथाहि· स्वर्गकामो यजेताग्निहोत्रं जुहुयात्· स्वर्गकाम इत्यादौ विधि
सन्निधानात्तस्यैव फलं· क्वचिद्दर्शपूर्णमासादिकं· यथा यतस्तानात्री न श्रीयीत· तस्य पित्तनो घ्नां कुल्याः मधुकुल्याः इत्यादौ क्व १२७

चिद्यौपादानिकं· यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ तत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नार्थवादोपस्थितमित्यौपादानिकं कल्पनि
कं स्वर्गस्यैव सर्वान् प्रति इष्टत्वात्· स्वरसप्रकल्पनीयत्वात्· तथाप्यत्रापि नाहितानामेतेषां कर्मणां विनिवेशेन फलाय कान
मत्वमनुपपद्यमानमतएतेषां प्रयोगानुष्ठानमभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः· ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं· तदेव तु दु
र्लभं· न हि मीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयिष्यते· पौरुषेयत्वे नाभ्युपगमात् पुरुषस्य च भ्रमप्रम
दविप्रलिप्सादिसंभवात् तत्राह· दृष्टाभाव इति· दृष्टं पुरुषान्तरेण यदा दोषभ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं पुरुषदूषणं· तद
भावे सतीत्यर्थः· कृतिकर्तृत्वेन वेदवक्तृत्वेन वानुमितस्य पुरुषस्य सर्वधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः· तथा च तद्वचसां
न मिन विधेयतान विपरीतविधेयता· नानिष्टप्रयोजनविधेयता· भूतेन्द्रियमनसां दोषाद्भ्रमप्रमादकरणापाटवादि प्र
युक्तापतावकाशाभिविशुद्धयः संभाव्यन्ते· न त्वीश्वरे तद्वत्त्वसिसां संभवः। तदुक्तं· रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं वदेत्।
ते वेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात्कथमन्यथेति· ॥ ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह· ॥ १६ ॥ तद्व

वै॰ न्या॰ वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति ॥ इति शास्त्रपरिसमाप्तौ · तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् · प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रा
१२८ माण्यं · तथा हि · वेदास्तावत्पौरुषेयाः वाक्यत्वादिति साधितं · न चास्मदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सं
भाव्यन्ते · अतीन्द्रियार्थत्वात् · न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः · किं चाप्तोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात् · यन्नाप्तो
क्तं · न तन्महाजनपरिगृहीतं · महाजनपरिगृहीतं वेदं · तस्मादाप्तोक्तं · स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं वाप्तोक्तत्वं · महाजनपरिगृ
हीतत्वं च · सर्वदर्शिनां ततः प्रतिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वे क्वचित्फलाभावः · कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तं · कर्तृस्म र
णाभावान्नैवमिति चेत् · न · तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायंतेत्यादिना कर्तृस्मरणादिति · ॥ अर्थवादत्वादप्रामाण्य
मिदमिति चेत् · न · कर्तृस्मरणस्य सर्वस्यार्थवादत्वात् · ननु तद्वचनादित्येतदसिद्धमिति चेत् · न · तेनेश्वरेण प्रणयनादित्य
नेश्वरस्य चाऽसिद्धिस्तत्कृतं प्रणयनं नाऽसिद्धं नाद्यः · ईश्वरस्य पूर्वमेव साधितत्वात् · तत्प्रणीतत्वं वस्ततंत्रपुरुषप्रणीत १२८
त्वादेव सिद्धं · न ह्यस्मदादीनां सहस्रशाखावेदप्रणयितृत्वं तत्संभवतीत्युक्तत्वात् · किं च · प्रमायागुणजन्यत्वेन वैदिक

वै॰ न्या॰ प्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकं · तच्च · गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाक्यस्य तथा च तादृश एव वेदे व-
१२९ यः स्वर्गापूर्वादिविषयकसाक्षात्कारवत्त्वात् · तादृशश्चेश्वरो नादेय इति सुष्ठु ॥ अकृतभवानीतनयो भवनाप्ययुक्तो
जनार्दने निहितः । ऽवहं काणादसूत्रोपस्कारं शंकरः श्रीमान् ॥ व्याख्यास्यदं यद्यपि नेतन्ये षामिये कृतिः स्यात्तु
योग्या । तथापि शिष्यैर्गुणगौरवेण ॥ परःसहस्रैः समुपासनीया ॥ ॥ इति महामहोपाध्यायमिश्रभवना
थात्मजश्रीशंकरकृते वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥ समाप्तं वेदशास्त्रमि
ति ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ महामहोपाध्यायश्रीमत्स्वामेश्वरदीक्षितानां पुस्तकमिदं श्रीहरिहरनन्दसुकेन लिखि
१ का इयौ ॥ ॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः ॥ ८ ॥ ८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥ श्रीविष्णवे नमः ॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

ग्रथ संबौखा

ग्रथ संष्यासहस्र ३००००००